

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TEK PARTİ DÖNEMİNDE İNHİSARLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

SİNAN DEMİRBİLEK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. EMİN ELMACI

İZMİR 2011

ÖNSÖZ

Tek Parti Dönemi İnhisarlar (1923-1946) başlıklı tez çalışmasında Cumhuriyet döneminin ekonomi siyasetini, gerçekleştirdiği politikalar arası geçiş süreçlerini, karşılaştığı zorlukları ve bu çerçevede inhisarların nasıl ve neden kurulduğunu bütçeye katkılarını, bir vergileme sistemi olarak halka etkisini, mecliste ve basında tartışmalarını tarihsel bir perspektif içerisinde anlatmaya çalıştım. Cumhuriyet rejimi, özellikle 1930’larda hemen her şeyi tekeline alarak doğrudan kendisi yönettiğinden çalışmada Devlet’in kendi tekeline aldığı alanlar içinde adı inhisar olarak geçen kurum ve kuruluşlar tez kapsamına alındı.

Çalışmayı bölümlere ayırırken Cumhuriyet’in değişen iktisadi politikalarına paralel tutmaya çalıştım. Bu çerçevede birinci bölümünde konuya genel bir bütünlük sağlaması amacıyla İnhisar uygulamalarının Osmanlı döneminde ne zaman ortaya çıktığını, Devletin inhisarı ne amaçla kullandığını, bu haklarını nasıl kaybettiğini, bütçeye ne kadar katkı sağladığını tablolardan da yararlanarak özetlemeye çalıştım. İkinci bölümde Milli Mücadele döneminde orduya ve yeni kurulan bir devlete kaynak yaratma çabaları arasında İnhisar tartışmalarını ve bütçeye katkısını aktarmaya çalıştım. Üçüncü bölümde Cumhuriyet’in devraldığı ekonomik mirası ve yönlendirmeye çalıştığı iktisat politikası ile inhisarların kuruluş nedenlerini, türlerini ve işleyiş biçimlerini Türkiye’ye zarar ve faydalarını anlattım. Dördüncü bölümde Dünya ekonomik buhranı ile birlikte Türkiye’nin değişen ekonomi politikasını ve inhisarların sisteme nasıl entegre edildiğini 1923-1932 arası liberal döneme göre nasıl farklılıklar taşıdığını ve inhisarlar aracılığı ile yaratılan kaynağın nereye aktarıldığını açıkladım. Son bölümde Dünya savaşı sırasında değişen ekonomi siyasası içerisinde inhisarların kapsamının niçin genişletildiğini, bütçeye nasıl destek olduğunu anlatmaya çalıştım.

Konu ile ilgili kaynaklarım Dokuz Eylül, Marmara, Eskişehir, Selçuk ve Ege Üniversiteleri Merkez Kütüphaneleri, Ankara ve İzmir Milli Kütüphaneleri, İslam Araştırma Merkezi, İzmir Kent Arşivi ve Müzesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, YÖK, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden elde edilen kitap, dergi, makale, tez ve belgelerden oluşmaktadır.

Bu konuyu çalışmamı kabul eden ve çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Emin Elmacı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezim boyunca bana kütüphanesini açık tutan hocalarım Doç. Dr. Kemal Arı'ya, Doç. Dr. Hakkı Uyar'a, Yrd. Doç. Dr. Nedim Yalansız'a, Yrd. Doç, Dr. Ahmet Mehmetefendioėlu'na, amcam Sabri Demirbilek'e, arkadaşlarım Mahmut Sert, Köksal Yazıcı, Ayře Yıldız, Zeynep Mendil, Fatih Doğan, Pelin Hergöl ve Gamze İlhan şükranlarımı sunarım.

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı döneminden İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde inhisarların tarihsel gelişim süreçleri içerisinde Türkiye'ye katkıları, halka etkisi iktisadi politikalar içerisindeki konumu ve meclisteki akisleri anlatıldı. Çalışmada ele alınan konu, birincil, ikincil ve resmi kaynaklar ile istatistiki verilerden faydalanılarak incelendi.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yıkılmış bir ekonomik miras devraldı. 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, kurulan yeni devletin ekonomik modeli kararlaştırıldı ve Lozan Barış Antlaşması'nın ekonomik sınırlandırmalarına rağmen Dünya ekonomik buhranına kadar sürecektir liberal bir dönem uygulamaya konuldu. Bu dönemde Duyun-u Umumiye'nin tasfiyesi ile bünyesinde bulunan tekeller Türkiye Cumhuriyeti'nin kontrolüne alındı. Rejim bu inhisarları millileştirerek dönemin yapısı gereği özel şirketlere devretti. Yönetim, bir takım inhisarları yabancı sermayeye bırakırken İttihat ve Terakki'den kalan anlayışla milli burjuvazi yaratma eğiliminde Türk anonim şirketlerine ihale etti. Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi çeşitli özendirici uygulamalara rağmen dönemin olumsuz koşulları ve 1929 dünya ekonomik krizi nedeniyle ekonomide beklenen gelişme sağlanamadı. Bunun üzerine 1930 yılından itibaren siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları daha sık tartışma konusu edilen devletçilik modeline geçildi. Devlet eliyle kalkınmada inhisarlar özel şirketlerden alınarak devlet tekelleri doğrudan kendisi yönetmeye başladı hatta bu dönemde inhisarlar bakanlığı kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında konulan ağır vergiler bir şekilde inhisarlara da yansıtıldı. Bu dönemde bütçenin önemli bir kısmını inhisar gelirleri oluşturdu.

Anahtar Kelimeler: İnhisar, CHP, Tütün, Liman, Devletçilik.

ABSTRACT

In this study, in the period from Otoman period to the until the end of the World War II, during the historical development monopolies' contributions to Turkey, effects to the nation and the places in the economic policies were told. The case handed in this study, was examined by using the first, second and formal statistical datas.

Turkish Republic took over a decayed economic heritage from the Otoman Empire. In 1923 İzmir Economic Kongress, the new state's economic model was decided and despite of the Lozan Peace Treaty's economic restritions, a liberal system was practised until the world economic depression. In this period the monopolies belonged to the Duyun-u Umimiye remained to Turkish republic. The regime made these monopolies national and gave them to the private companies. While some monopolies were given to the foregin capital, the others were given the Turkish anonymous companies with the thoughts of create national bourgeois taken from Ittihat ve Terakki. Despite of the incentive practices like Tevsik-i Sanayi Kanunu, because oh the negative conditions of the period and 1929 World economic depression, expected developments in economy were not provided. Whereupon after 1930, "statism" model whose political, social and economic directions were more dicussed, was practised. State took monopolies from the private companies and it directed them, indeed Monopoly Ministry was founded in this period. The taxes which given in the World War II were reflected to the monopolies in some way. The important part of the budget were monopoly incomes.

Keywords: Monopoly, Tobacco, Harbour, State Control.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE İNHİSARLAR 1923-1946

	Sayfa
YEMİN METNİ	I
TUTANAK	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
TABLO LİSTESİ	XII
EKLER LİSTESİ	XIV
GİRİŞ	XV

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI DEVLETİNDE İNHİSARLAR

1.1. Tuz İnhisarı	1
1.2. Tütün İnhisarı	4
1.2.1. Reji İdaresi	5
1.3. Tömbeki İnhisarı	7
1.4. Barut İnhisarı	8
1.5. Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı	10
1.6. Kibrit İnhisarı	11

İKİNCİ BÖLÜM MİLLİ MÜCADELE'DE İNHİSARLAR

2.1. 1921 Bütçesinde İnhisarlar	19
2.2. Sigara Kâğıdı İnhisarı	20
2.3. Kibrit İnhisarı	23
2.4. İzmir İktisat Kongresinde İnhisarlar	24

2.5. Lozan Antlaşması'nda Duyun-u Umumiye'nin Kaldırılması ve İnhisarların Kurulmasına Hukuki Zemin Hazırlanması	27
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İNHİSARLAR 1923-1932

3.1. Mali İnhisarlar	34
3.1.1. Milli İnhisarlar	34
3.1.1.1 Tütün İnhisarı	35
3.1.1.2. Tuz İnhisarı	46
3.1.2. Yabancı Sermayeli İnhisarlar	50
3.1.2.1. Kibrit İnhisarı	52
3.1.2.2. Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı	58
3.1.2.3. Revolver ve Av Fişenkleri İnhisarı	59
3.1.2.4. İspirto ve İspirtolu İçecekler İnhisarı	61
3.2. Yasal-İdari İnhisarlar	67
3.2.1. Liman İnhisarları	68
3.2.1.1 Kabotaj Kanunu	68
3.2.1.2. İstanbul Liman İnhisarı	71
3.2.1.3. Mersin Liman İnhisarı	82
3.2.1.4. İzmir Liman İnhisarı	83
3.2.1.5. Trabzon Liman İnhisarı	86
3.2.2. Mükerrer Sigorta İnhisarı	88
3.2.3. Radyo İnhisarı	91
3.3. Dış Ticaret İnhisarları	92
3.3.1. Petrol İnhisarı	92
3.3.2. Şeker İnhisarı	95
3.4. Amerikan Ford Otomobil Firmasına Verilen İnhisar (?)	101
3.5. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı	102
3.6. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İnhisarlar	103

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK DÖNEMİ İNHİSARLAR (1931-1939)

4.1. Gümrük ve İnhisarlar Vekâletinin Kurulması ve Bünyesine Aldığı İnhisarlar	113
4.2. Afyon İnhisarı	116
4.3. Deniz Yolları Posta İnhisarı	119
4.4. Diğer İnhisarlar	131
4.4.1. Kızılay'ın Bünyesindeki İnhisarlar	131
4.4.2. Radio Industrie Firması'nın Radyo İnhisarı Girişimi	132

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İNHİSARLAR (1939-1946)

5.1. Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi	136
5.2. Bira İnhisarı	137
5.3. Kibrit İnhisarı	137
5.4. Çay Kahve İnhisarı	138
5.5. İnhisar Şirketlerinde Sosyal Yardım	146
SONUÇ	147
KAYNAKÇA	151
EKLER	162

KISALTMALAR

A.g.e	Adı Geçen Eser
A.g.m	Adı Geçen Makale
A.g.t	Adı Geçen Tez
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BBCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	Bakınız
BMM	Büyük Millet Meclisi
C	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
D	Devre
Deü	Dokuz Eylül Üniversitesi
Fiskobirlik	Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
Haz.	Hazırlayan
İTO	İstanbul Ticaret Odası
PTT	Posta Telefon Telgraf
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.A.O	Türk Anonim Ortaklığı
T.A.Ş	Türk Anonim Şirketi
T.C	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM-ZC	Türkiye Büyük Meclisi Zabıt Cerideleri
TCDD	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TRT	Türkiye Radyo Televizyon
TL	Türk Lirası
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTTAŞ	Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi

T.Y	Tarih Yok
Vb.	Ve Benzeri
Y.N.	Yazarın Notu
Yay.	Yayınları
YKY	Yapı Kredi Yayınları
YÖK	Yüksek Öğrenim Kurumu

TABLO LİSTESİ

Tablo I: Tuz İnhisarının 1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Tablo II: Tütün İnhisarının 1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tütün İnhisarının Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Tablo III: Tömbeki İnhisarının 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Tablo IV: Barut İnhisarının 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, İnhisarlar İçindeki Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Tablo V: Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarının 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Tablo VI: İnhisarların Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)

Tablo VII: 1921 Mali Bütçesinde İnhisarlar

Tablo VIII: Tütün İhracat Miktarı ve Toplam İhracata Oranı

Tablo IX: 1925-1946 Yılları Arasında Tütün Ekim Alanları ile Üretim ve Verim Değerleri

Tablo X: 1931-1944 Yılları Arasında Tuz ile İlgili İstatistik Veriler

Tablo XI: 1929-1935 Yılları İçki Üretimi ve İmalatı (Litre)

Tablo XII: Şeker Şirketinin 1925-1930 yılları arasındaki zararı (TL)

Tablo XIII: İnhisar Uygulaması ile Sağlanan Gelirler (Bin TL)

Tablo XIV: Tekel Hasılat Kalemleri

Tablo XV: 1923-1930 Yılları Arasında Türkiye'nin Afyon İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı (Ton)

Tablo XVI: TMO'nun 1938-1946 Yılları Arası Afyon Alımı (Kilo)

Tablo XVII: 1944 Yılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Belirlenen Oyun Kâğıtları Fiyatları

Tablo XVIII: Tekel Sistemi İle Sağlanan Gelirler (Bin TL)

Tablo XIX: İnhisarların Hazineye Katkısı (Milyon TL)

Tablo XX: İnhisarlar İdaresi Sağlık Teşkilatı

Tablo XXI: İnhisarlar İdaresi Bünyesindeki Çocuk Yuvalarına Dair İstatistikî Veriler

Tablo XXII: İnhisarlar İdaresi Bünyesindeki Yemekhanelere Dair İstatistikî Veriler

Tablo XXIII: İnhisarlar İdaresi Bünyesinde Kurulan Yardım Cemiyeti'nin İlk Yılında İşçiye Sağladığı Destekler (TL)

EKLER LİSTESİ

EK-1 İstanbul Liman İşleri İnhisarı Nizamnamesi

EK-2 İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi Nizamnamesi ve İmtiyaz Mukavelenamesi

EK-3 Türkiye Cumhuriyeti Tütün İnhisarı İdaresi Memurlarına Mahsus Dâhili Nizamname

EK-4 Radio Industrie Firması'nın Radyo İnhisarı İçin Hükümete Gönderdiği Mektup

EK-5 1934 Yılında Uluslararası Yarışmada Birincilik Kazanan İnhisarlar Umum Müdürlüğü Binası

EK-6 İnhisarlar İdaresi Amblemi

EK-7 İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Amblemi

EK-8 Tütün İnhisarı İdaresi Amblemi

EK-9 İnhisar İdaresi Kibritleri

EK-10 1933 Paris Sergisinde Türk Tütünü

EK-11 Afyon Üretimi Yapılan ve Afyon Üretiminden Men edilen Yerler (taranmış olan alan)

GİRİŞ

Literatürümüzdeki inhisar kelimesi; Türkçeye Arapçadan girmiştir. Türkçesi ise tekeldir.¹ Kelimenin aslı ve batı dillerinde genel kabul görmüş olan adı monopoldür. Monopol eski Yunancada tek anlamına genel monos ile satış anlamına gelen polein kelimelerinden oluşmakta ve tek satıcı anlamında kullanılmaktadır.² Sonuç olarak Monopol, İnhisar, Tekel terimleri aynı anlama gelmektedir. Tekel kavramı Osmanlı Devleti zamanında ve 1946'ya kadar İnhisar olarak kullanıldığı için bu çalışmada çoğunlukla inhisar kelimesi kullanıldı.³

Tekel kavramı eski çağlardan beri kullanılmaktadır. İnhisarların iktisadi bakımdan önem kazanmaları ise kartel ve tröstlerin ortaya çıktığı 19. yüzyıldadır. Süratli bir şekilde gelişen dünya ekonomisinde özel tekellerin çoğalması ile birlikte artan kamu giderlerinin finansmanı için maddi sıkıntı çeken ülkelerde (özellikle Almanya'da) devlet tekelleri önemli bir şekilde artış gösterdi.⁴ Tekel sahibinin kendi sahasında hiçbir rakibi yoksa buna pür tekel denir. Eğer tekelci, çok sayıda alıcı karşısında rakipsiz bir satıcıysa buna monopol⁵ çok satıcı karşısında tek alıcıysa da monopson denir. Tekelci, piyasada bir malın arzını monopol veya talebini monopson tamamen kendi kontrolüne alır. Tekel daha çok satış tekeli, yani monopol biçiminde kendisini gösterir; ancak alıcı tekeline de rastlamak mümkündür. Mesela Türkiye'de afyon piyasasında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) monopson'dur. Yine Türkiye'de rakı ve sigara satışında tek el idaresi bir satış tekeldir.⁶ Tekelleri iktisadi ve mali tek el olarak ikiye ayırabiliriz:

¹ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s.438,

² Fazıl Tekin, **Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, 1974, s.

³ **Yeniçağ** 19 Aralık 2008.

⁴ A.Ali, “*Bu Günkü İktisatta İnhisar Temayülleri*” **Bütün**, 1 Mayıs 1934, No:3 Yıl: 1, İstanbul, s.10.

⁵ Kudret Emiroğlu, Bülent Danişoğlu, Binnur Berberoğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006, s.761.

⁶ Sadık Acar, **İktisada Giriş**, Deü, Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayın No:7, Ankara, 1989, s. 118.

İktisadi Tekeller: Monopol şartlarından yararlanmak suretiyle kâr elde eden inhisarlar iktisadî tekellerdir. Ekonominin özel kesiminde bulunabilecekleri gibi devlet kesiminde de olabilmektedir. Kamu hizmeti niteliği taşıyan işleri gören devlet tekelleri de bu gruba dâhil edilebilir. Karteller ve tröstler özel sektörde rastlanan iktisadî tekellere örnektir. İktisadi monopoller kendi içinde doğal tekel, ahdi tekel, yasal tekel, fiili tekel, Patent ve Telif olmak üzere beşe ayrılır:

Doğal Tekel: Bu tür tekel doğanın vermiş olduğu bir tekel şeklidir. Tek bir satıcı çeşitli alıcıların taleplerini karşılamaktadır ve tekelci bunu tabiat sayesinde gerçekleştirmektedir. Bir teşebbüsün başka hiçbir yerde bulunmayan bir doğal kaynağa sahip bulunması ona tekel olanağı sağlar. Her hangi bir kimsenin arazisinde şifalı bir su çıkması, bir otelin benzeri bulunmayan bir manzaraya ve plaja sahip olması, Bor mineralinin Türkiye’de bol miktarda bulunması bu tür tekele örnektir.

Ahdi Tekel: Piyasaya hakim olan birden fazla firmanın aralarındaki rekabeti ortadan kaldırmak maksadıyla anlaşmayla oluşturulan inhisarlardır. Birçok teşebbüsün aynı malı ürettikleri hallerde, ürettikleri malın veya malların miktarını veya fiyatını bizzat kendileri tespit etmek istemesiyle birleşirler. Birçok türü olmakla birlikte genellikle teşebbüslerin hiçbirisi ortak tespit edilmiş miktardan fazla üretim yapamaz veya belirli fiyatın altında satış yapamaz.⁷ Totaliter Almanya’da yüzlerce bu tür tekel vardır.⁸ Kartel ve tröstler bu duruma birer örnektir. Yapılan antlaşma ile kurum ya da firmalar bağımsızlığını korumalarına imkân vermekle beraber, belirli bir yükümlülüğü kabul etmeleri şeklinde olursa, bu tekelci birliğe kartel denir. Ürünün belirli bir fiyatın altında satılmaması gibi birliğe katılan firmalar, yönetimdeki bağımsızlıklarını kaybederse, buna tröst denir.⁹

Yasal Tekel: Kanun bazı kuruluşlara, bir malın üretimini, Satışını, ithalini, ihracını, işlenmesini bunlardan hepsi veya birkaçı üzerinde tekel kurma hakkını tanımıştır. Bu hakkı bizzat devletin kendisi kullanacağı gibi imtiyaz şeklinde bir şirket veya kuruluşa verebilir.

⁷ Tekin, **a.g.e**, s.9.

⁸ A. Ali, **a.g.m**, s. 27.

⁹ Acar, **a.g.e**, s. 119.

Ülkemizde demiryolu ulaşımı, PTT hizmetleri, birer yasal Tekel oluşturmaktadır. Bu kuruluşlar yasaların verdiği ayrıcalıklara dayanmaktadırlar.¹⁰ Kanuni tekellerin amacı genellikle halk sağlığı ve genel ahlâkın korunması veya milli savunma ya da devlet bütçesine gelir sağlamaktır. Bazen da rekabetin sebep olabileceği kaynak israfını önlemek için kanuni tekeller kurulur. Meselâ, rekabet olsun diye bir şehirde çok sayıda firmaya ait su, elektrik ve havagazı hatları olamaz. Bu gibi mal ve hizmetlerin satışı kanunen bir tekелci firmanın elindedir.¹¹

Fiili Tekel: Herhangi bir durum nedeniyle bir teşebbüsün kendi faaliyet sahasında rakipsiz olmasına fiili inhisar denir. Bir firmanın rakiplerini piyasadan çekilmeye mecbur etmesi veya aynı faaliyetle meşgul bir rakiple karşılaşmaması, fiili tekel oluşturmaktadır. Bir malın üretimi veya özel bir sebepten dolayı yalnız bir satıcıdan temin edilebilmesidir. Bir köyde tek bakkal dükkânının bulunması bu tekele örnektir.¹²

Patent ve Telif Hakları: Yeni bir icadın üretim aşaması geçmesi halinde rakip firmaların icadın kapsadığı alana belirli bir süre engelleyen ve mucidine monopol hakkı veren yasal bir uygulamadır. Telif ise bir sanat ya da düşün eserinin haklarını yazar nezdinde korumaya yönelik uygulamadır.¹³

Mali Tekeller: Devlete gelir sağlamak amacıyla kurulur. Devletin bir kanuna dayanarak, mali amaçlarla, bir ürünün veya hizmetin üretimini ithal veya ihracını, alım veya satımını kendisine veya kamuda herhangi bir tüzel kişisine tahsis etmesi veya bu hakkı bir imtiyaz şeklinde bir şirkete bırakmasıdır. Mali tekel, bir kanuna dayanmalıdır. Meşru bir nitelik kazanabilmesi için bir kanuna konu teşkil etmesi şarttır. Çalışmanın konusu olan İnhisarlar genellikle bu kategoridedir.

Mali tekelde bir malın veya hizmetin verilmesi, üretimi, ithal veya ihracını devlet üstüne alabilir. Bu ekonomik faaliyetlerden herhangi biri ile yapılabileceği gibi, başka tür

¹⁰ Tekin, **a.g.e.**, s.9.

¹¹ Acar, **a.g.e.**, s.119.

¹² Tekin, **a.g.e.**, s.9.

¹³ Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2006, s. 208.

işlerle de ilgili olabilir. Mali tekel aynı zamanda bir imtiyazdır. Bu imtiyazı devlet, bizzat kendi örgütü vasıtasıyla kullanabildiği gibi, herhangi bir şirkete de devredebilir. Bu bakımdan ikili bir uygulama şekli vardır. Mali tekelde, tüketim vergisine tâbi olan bir malın üretim veya dağıtımında, ithal veya ihracında özel rekabet kaldırılmakta, vergi bizzat veya imtiyazlı bir şirket aracılığıyla tahsil edilmektedir. Bu suretle malî tekel, tüketim vergilerinin özel bir vergilendirme usulü olmaktadır. Bu usulde vergilendirilecek maddenin üretimi veya dağıtımı önce tekel altına alınmakta ve malî tekel kârı, başka bir deyimle safi hasılat olarak tahsil alınmakta ve hazineye mal edilmektedir.¹⁴

Mali tekellerin kuruluş amacı devlete gelir sağlamaktır. Devletler artan kamu giderlerinin finansmanı için çeşitli malî kaynaklara ihtiyaç duymakta, bu amaçla değişik vergileme metotlarına başvurmaktadırlar. Mali tekeller bu finansman metotlarından birini teşkil eder. Mali tekellerin kurulmasının esas amacı gelir elde etmek olmakla beraber, bunların kurulmasını gerekli kılan değişik etkenler olabilir. Vergilendirmede bu tekel yoluna gidilmesindeki gaye, yüksek oranlı bir vergi kaynağından en yüksek geliri sağlamaktır. Tüketim vergisine tâbi tutulacak bir malın üretim veya dağıtımında kurulan mali tekel sayesinde, bir taraftan kaçakçılık önlenirken, diğer taraftan rekabet ve araçlar kaldırılarak vergiden maksimum gelir sağlanmaktadır.

Mali tekelin kurulması iktisat ve maliye politikasının bir gereği olabileceği gibi, genel sağlıkla da ilgili olabilir. Örneğin, sürümü çok fazla olan sigara gibi bir tüketim maddesinin tekele alınmasını gerektiren neden hazineye bol gelir sağlamak olduğu halde, afyonun tekele alınması, genel sağlığı korumak gibi sosyal bir amaç taşımaktadır. Aynı şekilde barut ve patlayıcı maddelerin millî güvenlik bakımından sakıncalı bulunması bunların devlet tekeline alınmasını gerektirmiştir. Oyun kâğıdı tekeli, ülkemizde Kızılay gibi bir hayır kurumuna gelir sağlamak gibi bir amaç taşımaktaydı. Bir mali tekelin kurulabilmesi için gerekli olan şartlar şu şekilde sıralanabilir:

- Tekel konusu olacak madde, piyasa değeri yüksek olan bir genel tüketim malı olmalıdır.

¹⁴ Tekin, **a.g.e.** s. 38.

- Tekel konusu olacak madde ucuza sağlanmalıdır ki bu şekilde, iş ve satış fiyatları arasındaki büyük farktan yararlanmak mümkün olabilir.
- Tekel konusu madde, yüksek oranlı vergiye tabii bir madde olmalıdır. Böyle bir vergi veya kâr hissesi alındığı halde bile tüketimleri azalmayan, başka bir deyimle talep esnekliği zayıf olan maddeler tekel için müsait maddelerdendir.
- Tekel konusu maddeden, serbest rekabet rejiminde, aynı gelirin - gerek Devlet için düşünülen gelirin, gerek özel teşebbüsün hedeflediği gelirin - güvenle tahsil edilmesi mümkün bulunmamalıdır.¹⁵

Tekel ürünü tarafından satın alındığında tüketim vergilerinde olduğu gibi bir vergi tahsil edilmiş olmaktadır. Devlet, tekel altına alınmış ürün ya da hizmetleri bir şekilde piyasaya sürerken satış bedellerine “inhisar resmini” ekler. Tekel maddesi üzerine ayrıca bir tüketim ve Türkiye’de olduğu gibi Millî Savunma Vergisi gibi bir vergi koyabilmektedir. Böylece her iki verginin birlikte tahsili gerçekleşmiş olmakla birlikte devlet açısından daha ekonomik bir kazanç olur. Böylece tekele öncesinde alınmayan üreten herhangi bir işletmeden, aracısız bir vergi alınacaktır. Örneğin kazanç veya gelir vergisi tahsil etmesi gerekecek ve bu tahsilat işlemi belli bir sürenin geçmesini, belirli bir prosedürün yerine getirilmesini gerektirecekti. Ayrıca türlü nedenlerle kayıplara uğraması olasılığı mevcut olacaktı. Devlet, tekel yolu ile bütün bu riskleri ortadan kaldırmış ve vergi tahsilatında belli miktarda hızlı ve güvenliği sağlamış olmaktadır.¹⁶

Tekele konu olan maddelerin satış tutarlarından üretim masrafları ile tekel idaresinin giderleri çıkarıldıktan sonra kalan kısım, “tekel safi hasılası” olarak devlet hazinesine katılmaktadır.

Malî tekellerin iki temel fonksiyonlarının dışında üçüncü bir işlevi daha vardır. Bazı durumlarda malî tekel idareleri, üreticilerin desteklenmesi görevini de yerine getirmektedirler. Herhangi bir üretim dalında, üretimin arttırılması ve bunun yanı sıra fiyatların da üreticilerin çıkarlarını koruyabilecek bir seviyede tutulabilmesi için, mali tekel idareleri bu amacı gerçekleştirecek bir fiyat politikası izlemekte ve üreticiyi

¹⁵ Tekin, **a.g.e.**, ss. 39-40.

¹⁶ **A.g.e.**, s. 40.

desteklemeye çalışmaktadır. Tekel genel müdürlüğünün çay ve tütün alımı, Fiskobirlik idaresinin fındık alımı bu anlayışa örnektir.¹⁷

Türkiye'nin 1980'e kadar ithal ikameci bir sistemi belirlemesi rekabet piyasasında uzun dönemde aşırı kâr ortadan kalkarken, inhisarların kısa dönemde sağladığı anormal kâr uzun dönemde sürdü. Monopoller daima marjinal maliyetin üstünde bir fiyattan satış yaparak aşırı kâr elde ettiklerinden, toplumdaki gelir dağılımını kendi lehlerine bozmakta, toplumdaki gelir dağılımını bozucu etkileri, sosyal adalet yönünden sınıf farklılaşmasını da beraberinde getirmektedir. Bir takım kurum ve kuruluşlar aşırı karlar sağlarken halk sağlanan karın altında ezilmektedir.¹⁸

İnhisarların hakim olduğu piyasa şartlarında rekabet konusunda firmanın karşılaştığı talep, serbest piyasa rekabetindekinden daha az azdır. Bu farklılığın sonucu olarak, monopolcü rekabet piyasasındaki kurum serbest rekabet piyasasındaki tek kuruma oranla üretim miktarını suni olarak kısmakta ve satış fiyatını yükseltmektedir. Bu duruma en iyi örnek şeker ithalatı inhisarını alan şirketin hükümetteki ortaklarının nüfuzunu kullanarak şeker üretimini kısmalarıdır. Üretimin bu şekilde tam rekabet piyasası uzun dönem denge üretim miktarına göre kısılması, üretim faktörlerinin ekonomide en yüksek üretimi sağlayacak şekilde endüstriler arasında dağılımı önlemektedir.¹⁹

Monopolcü rekabette piyasaya dışarıdan ya da içeriden giriş engellenmemiş olduğundan, uzun dönemde anormal kâr ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla, uzun dönemde her firmanın normal kâra razı olduğu bu piyasada gelir dağılımını bozucu bir etkinin varlığından söz edilemez. Kâr fazla olmadığından, bu piyasada "onlar da yaşasın, bende yaşayayım" ya da "herkes kendi rızkını yer" felsefesi hakimdir.

İnhisarların hakim olduğu rekabet piyasasında, üretimi basit çok ileri teknoloji istemeyen, üretim tesis ölçeği küçük ya da küçük üretim tesis ölçeği ile üretilmesi

¹⁷ Tekin, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁸ Dinler, **a.g.e.**, s. 221.

¹⁹ **A.g.e.**, s. 233.

mümkün olan bir malı aşırı reklamlar sonucu, tüketiciyi diğer mallarla ikame edilemez olduğuna inandırdığından, o malı alan tüketici, reklam giderlerine de katlanmaktadır.²⁰

Monopolcü rekabet piyasasında bu gibi olumsuz yanlar ile birlikte kurumların mallarını öteki firmalarınkinden farklı göstermek için yaptıkları çabalar, teknolojik gelişmeyi hızlandırır ve malların tüketici gereksinmelerine en iyi cevap verebilecek şekilde geliştirilmesini sağlayabilir. Fakat kurumların bu çabaları çoğu kez teknolojik ilerlemeye dayanmayan, malın yapay şekilde renk, ambalaj değişikliği vs. farklılaştırılmasına yönelik olmaktadır. (kibrit İnhisarında olduğu gibi) Bu gibi durumlarda, malın yeni gelişmelerle tüketicilerin gereksinmelerine iyi cevap verebilecek hale getirilmesinden çok, aşırı reklam baskısıyla, tüketicinin şartlanması sonucu talep artışı sağlama amaçlanmaktadır.²¹

²⁰ “İnhisarda Neşriyatın Yeri” **Bütün**, 1 Mayıs 1934, No:3 Yıl: 1, İstanbul, s. 586-588.

²¹ Dinler, **a.g.e**, s. 234.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE İNHİSARLAR

19. yüzyılı değeri düşük para birimi, düzensiz bir gelir, asi bir ordu, harap sınır boyları, azalan nüfus, durgun bir endüstri, idari ve mali zafiyetlerle karşılayan Osmanlı Devleti, dağılmayı önleyebilmek için bir takım reformlar gerçekleştirdi. Bu süreçte Osmanlı Devleti, varlığını devam ettirebilmek için devletlerarası denge unsurunu gözetken bir politika izleyerek hayatta kalmaya çalıştı. Bu süreçte Osmanlı Devleti idari-toplumsal reformların (Tanzimat-İslahat fermanları) yanı sıra bütçe açığını gidermek için klasik yöntemlere başvurarak vergi zammına, iç ve dış borçlanmaya gitti. Borçlarını ödeyemez haline geldiğinde ise kendi inisiyatifi altında olan bir dizi tekel gelirini Duyun-u umumiye ve kapitülasyonlarla yabancı sermayeye bırakmak zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti'nde İnhisarlar devletin kontrolü altında olan gelirlerdir. İlk tekel uygulaması 1829'da afyonun inhisar altına alınması ile başladı ancak İngiltere'nin baskısı nedeniyle bu inhisar kaldırılmak zorunda kalındı.²² 1862 kararnamesi ile tuz, tütün, tömbeki, barut, meskûkât, posta ve telgraf idareleri ve gelirleri devletin inhisarı altına alındı. Kurulmak istenen petrol inhisarından hazinenin yılda 800.000 liradan fazla gelir elde etmesi mümkün iken, büyük devletlerin buna izin vermemesi nedeniyle petrol inhisarı kurulamadı.²³ Osmanlı Devleti'nde İnhisar gelirleri, bütçelerin ortalama %13,4'ünü oluşturmaktaydı.

1.1.Tuz İnhisarı

Osmanlı Coğrafyasında Tuz; Ankara, Konya, İzmir, Erzurum, Bağdat, Sivas, Halep, Beyrut başta olmak üzere İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde bol miktarda üretilmekteydi. Fakat Üretim teknolojisinin ilkölliği, ulaşımın yetersizliği ve ülkedeki yaygın kaçakçılık (Kaçak yollardan elde edilen tuz, bazen hükümetin sattığı tuz miktarının

²² Çağrı Erhan, **Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s.30-31.

²³ Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2007, s. 163.

%50'sine ulaşmaktaydı.) sebebiyle tuzlalarından gerekli verim elde edilemiyordu.²⁴ Osmanlı Coğrafyasındaki tuz kaynakları tam kapasite ile işletilebilse bu miktarın beş mislini elde etmek mümkündü.²⁵ Tanzimat'tan önce özel kişiler tarafından yürütülen tuz üretim ve satışı Resmi Milh adı ile Aşar vergisi içinde tahsil edilirdi.²⁶ 1857 yılında ise Tıngıroğlu Dimitraki isimli şahsa on yıllığına tuz yönetim inhisarı devredildi.²⁷ Fakat süre dolmadan 1862 yılında, hükümetçe tütün barut ile birlikte inhisar altına alınıp ithalatı yasaklandı.²⁸ Tuz İnhisarı yönetmeliğine göre tuz çıkarılan yerler birkaç merkeze bağlanan örgüt tarafından yönetilecek, üretim yine özel kişilerle yürütülecek fakat tuz çıkarılan yerler Devletin tasarrufu altında olacaktı.²⁹ Osmanlı Devleti 1875 moratoryumundan sonra borçlarını ödeyemez hale geldi. Bunun üzerine tuz İnhisarını aldığı borçlara karşılık olarak Kasım 1879 yılında Galata bankerlerine (Rüsumu Sitte İdaresi) bıraktı.³⁰ 1881 yılında

²⁴ Rifat Önsoy, **Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1914)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s.158.

²⁵ **İhsaiyat-ı Maliye (1885-1909)**, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 2000/357, Ankara, 2000, s.194.

²⁶ Tekin, **a.g.e.**, s. 54.

²⁷ Fatma Doğruel-Suat Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Tarih Vakfı Yay. İstanbul, 2000, s.42.

²⁸ *Yeni tanzim edilen ticaret muahedesine göre ecnebi tüccarların bundan sona hariçten tuz, barut, tütün ve tütünün mamulleri olan enfiye ile sigara getirmesi yasaklanmıştır. Ancak, ihtiyaç duyulacak olan bu maddelerin nasıl muamele olunacağı yani memlahaların (tuzla) idaresinin şekli, barut, enfiye ve sigaranın imal ve satışı, duhan mahsulünün nasıl tertip edileceği Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Tuz, duhan ve duhan mamullerinin idare-i mahsusa olacağı ve tuz maddesinin daha önce çıkmış olan irade gereğince nizam altına alınması kararlaştırılmıştır. Bu maddelerin hemen nizam altına alınması gerektiği halde Maliye Nezaretinin nizamların şeklini düşünmeye ve idaresiyle uğraşmaya vakti yoktur. Yapılacak nizamların ise vakte ve malumata ihtiyacı vardır. Gümrük emini ise meselelere vakıf olup gerekli bilgiye sahiptir. Bu idarenin ayrıca defter ve muhasebelerinin bir sureti tutulursa faydalarından başka Maliye'ce talep edilen ve umulan ıslahat başlangıcı addedilerek, aranılacak sermaye ve itibarı için derli toplu bir hal göster itecektir. Bu idarenin gümrük gibi Maliye'de irtibatı olacak ve memurları baki kalmak kaydıyla gümrükçülüğe ilhak olarak Rüsumat emaneti adıyla eminin uhdesine verilmesi usul ve nizamların eminin başkanlığına bırakılarak erbab-ı vukuftan bir meclis teşkiliyle bu idarenin iç tüzüğü mutalaa olunarak Bab-ı Aliye bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Barut satışı hakkındaki nizamların kafi olup olmadığı Tophane-i Amire tarafından bilinmesi gereken bir mevzu olduğundan bunun orada müzakere edilmesi uygun olacaktır.* Doğruel, **a.g.e.**, s.43.

²⁹ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s. 120.

³⁰ **a.g.e.**, s.126.

Çıkarılan bir kararname ile de tuz inhisarı Düyun-ı Umumiye  daresi'ne bırakıldı.³¹ 20. Yüzyılın ba larında tuz üretimi 250.000-260.000 ton arasındaydı. 200.000 tonu imparatorluk içinde tüketilirken 40.000-60.000 tonu Balkanlara ve Hindistan'a ihraç edilmekteydi.³² Tuz  nhisarı gelirlerinin bütün inhisarlar içindeki oranı ortalama % 34 ile en fazla gelir getiren tekeldi, toplam tahsilâtlar içindeki oranları ise % 4,25 ile % 3,45 arasında seyretti.

Tablo I: *Tuz  nhisarının 1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın  nhisarlar Toplam Tahsilâtlar  indeki Oranı (%)*³³

Yıllar	Tuz �nhisarı �in Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (kuru�)	Gerçekleşen Tahsilât (kuru�)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelirinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın �nhisarlar Tahsilâtı �indeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar �indeki Oranı (%)
1908–9	-	109.121.873			37,7	4,22
1909–10	116.481.800	117.706.590	101,1	4,60	38,1	4,25
1910–11	122.775.000	118.703.492	96,7	4,72	35,6	3,99
1911–12	116.964.000	130.476.788	111,6	4,11	35,9	4,25
1912–13	104.000.000	100.386.347	96,5	3,41	31,3	3,45
1913–14	-	114.174.062	-	-	39,6	3,82
1914–15	110.000.000	89.237.113	81,1	3,37	32,2	3,61
1915–16	95.000.000	85.366.629	89,9	3,54	31,8	3,83
1916-17	75.000.000	47.089.358	62,8	3,00	29,5	3,90
1917–18	97.000.000	-	-	4,11	-	-
1918–19	150.000.000	-	-	4,41	-	-

³¹  nsoy, **a.g.e.**, s.182.

³² Doğruel, **a.g.e.**, s.115.

³³  ztel, **a.g.t.**, s. 167.

1.2.Tütün İnhisarı

Tütün Osmanlı Devletine 17. Yüzyılın başlarında geldi. Tütün, daha Osmanlı toplumuna girdiği ilk yıllardan itibaren devlet hazinesi için bir gelir kaynağı olarak görüldü. İlk aşamada, dış alımından alınan gümrük vergileri ile başlayan devlete gelir temin etme amacına yönelik uygulamalar, daha sonra tütün ekiminin ülkede yaygınlaşmasına paralel olarak üretim alanını da kapsayacak şekilde yaygınlaştırıldı. Tütünden elde edilen vergi gelirleri, vergi oranlarının artırılması yoluyla yükseltilmeye çalışıldığında, bir yandan ekiciler verginin azaltılması yönünde baskı yaparlarken, diğer yandan kaçak ekim ve ticaret canlandı. Bir diğer sorun da vergi toplamak için çok fazla personelin istihdam edilmesi idi. Zamanla tüccar kesimin itirazları ve İmparatorluğun hazine gelirlerini artırmak istemesi ile vergi tarifelerinde sık sık değişikliğe gidildi.³⁴ 18. Yüzyılda doğru tütünün tek elden idaresine yani ‘yed-i vahitten zabt-u idaresine başlandı. 18. Yüzyılın sonlarına doğru ise tütün gelirleri kahve, içki gibi gelirlerle birlikte özel bir hazineye yönlendirildi ve savaş finansmanında kullanılacak bir gelire dönüştü.³⁵ 1862 yılında yürürlüğe giren nizamname³⁶ ile tütünün hasadından tüketimine kadar her el

³⁴ Coşkun Ceylan, **Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi**, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Ana Bilim dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1993, ss.25-32.

³⁵ Doğruel, **a.g.e**, s. 24.

³⁶ “Bundan böyle memlekete dışarıdan, her ne şekilde oluşa olsun, tütün ve mamulâtı olan sigara, ağza konulup çiğnenecek ağız tütünü ve enfiye cinslerinin ithali yasaktır. Bu maddelerin şimdilik, Osmanlı memleketinde imali ve devlet tarafından satışı yapılacaktır. Devlet bu idare hakkında ittihaz edeceği tedbir ve nizamları ne zaman isterse değiştirebilecek ya da tamamen iptal edebilecek; ancak bu değişikliği yapmadan üç ay önce bu değişikliği herkese beyan edecektir. Yabancı mahsulü sigara, enfiye ve ağız tütünü gümrüklere vardığında diğer ticaret malı ve eşyası hakkında cari olduğu gibi, yüzlük mecdiye altını yüz guruş itibariyle, her meskûkât hilesiz olarak kıymetlerinden yüzde 70 gümrük resmi alınmak kaydıyla memlekete girişine ruhsat verildi. Bunların asıl kıymetleri ile mahallerinden Osmanlı gümrüklerinden birin varıncaya dik yapılan masrafları bildiren tüccarın veya sahibinin İbraz edeceği faturalar, faturaları yoksa taraflarından mühürlenmiş ya da imzalanmış defterlerde gösterilen kıymetler, değerinden aşağı görünürse, gümrüğün takdir edeceği kıymet üzerinden vergi alınacaktır. Eğer tüccar veya sahibi bu kıymete razı olmaz ise ve gümrük resmini vermeye muhalefet ederlerse tüccarın ibraz ettiği fatura ya da defterde yazılı kıymetin üzerine yüzde 10 zammıyla gümrük resmi alınsın. Gümrük resmi alınan sigara, enfiye ve ağız tütünü satacak olan mağaza ve dükkânlar hakkında tertib edilmiş nizamlar ve vergiler uygulanacaktır. Ancak bunlar mamul sigara, enfiye ve ağız tütünü için geçerli olup, ham tütün hiçbir şekilde memlekete ithal edilemez.” Doğruel, **a.g.e**, s. 46.

değiştirme işlemi sırasında vergilendirilmesi ve rüsumat idaresi yoluyla devlet tekeli başlamış oldu.³⁷ Rüsumat İdaresinin topladığı vergi gelirlerinin çoğu kendi personel harcamalarına gidiyordu. Ülke ekonomisindeki çöküşe paralel olarak artan dış borçlar ve hükümetin içinde bulunduğu borç ödeme güçlüğü tütün vergi gelirlerinin bu kez borç karşılığı özelleştirilmesi ile aşılmaya çalışıldı. Bu yeni uygulama da alacaklı ülkelerin devlet gelirlerine doğrudan müdahale etmeleri sonucu Düyunu Umumiye İdaresinin kurulmasının ardından tamamen devletin kontrolünden çıktı. Alacaklı ülkeler artık kendi alacaklarını ülkenin gelirlerini bizzat toplayarak kendileri tahsil edebiliyorlardı. Böylece en önemli gelir kaynaklarından biri olan tütün üretim ve ticaretinden elde edilen vergilerin toplanması da yabancıların kontrolüne geçmiş oldu.³⁸ 1881 yılında bu tekelin gelirleri Duyun-u Umumiye'ye devredildi.³⁹

1.2.1. Reji Şirketi

Şirket İmparatorluğun Kırım Savaşı'yla başlayan iç ve dış borçlanma sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda reji şirketine devredilen tütün tekeli hakkı; satın alma, işleme, imalat ve satış aşamalarını kapsıyordu. Trakya Bölgesi hariç olmak üzere bandrol yönteminin yürürlükte olduğu bütün yerlerde dahili tüketim amacıyla tütün ticareti, işlenmesi ve satışından doğan vergilerle, Beyiye Resmi; bandrol uygulamasına tabi olmayan Bağdat vilayetinin tütün resmi, Lübnan ve Girit hariç olmak üzere diğer bölgelerden alınacak resimler; dış alımı yapılan sigara, ağız tütünü ve enfiye tütününden tahsil edilecek gümrük vergileri ve Mısır, Sisam, Tunus, Girit, İran, Romanya, Karadağ, Bulgaristan ve Sırbistan'a ihracat yapılan tütünlerin dışsatımından alınan vergiler şirkete bırakılıyordu. Hükümet ihracat yapılan tömbeki tütününün ithalat resmini kendine alıkoymuş, yerli tömbeki tütünü üretiminden alınan resim reji şirketine bırakılmıştı. Ülkede üretilen tütünlerden devlet sadece öşür alabilecekti. Anlaşmaya göre şirket, zarar etse bile yılda 750.000 lirayı Düyunu Umumiye idaresine aktarmakla yükümlüydü. Şirket, çeşitli resim ve vergilerden muaf tutulduğu gibi faaliyetlerinde serbest ve özerkti. Tütün üreticilerinin Reji'den ruhsat alması ve ürünlerini yalnızca Reji'ye satmak zorundaydı. Başka alıcı bulamayan üretici, tütünü değerinden çok ucuza satmak zorunda kaldı. Kaçak

³⁷ İhsaiyat-ı Maliye, s. 204.

³⁸ Ceylan, a.g.t, s.32.

³⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.128.

üretim ve satış yaygınlaştı. Kaçakçılık sorunu ile devletin kendi güvenlik güçlerinin uğraşması gerekirken, Rejinin kendi bünyesinde geliştirdiği silahlı "kolcu"larla denetim yaptı. 42 yıl süren Reji İdaresi boyunca kaçakçı, kolcu ve zabıtaban ölenlerinin sayısının 20 bin kadar olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁰ Tütün inhisarı gelirlerinin bütün inhisarlar içindeki oranı ortalama % 30, toplam tahsilâtlar içindeki oranları ise % 2,57 ile % 3,91 arasında seyretti.

Tablo II: *Tütün İnhisarının 1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tütün İnhisarının Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)*⁴¹

Yıllar	Tütün İnhisarına Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tütün İnhisarının Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tütün Tekeli Tahsilâtının Tekel Tahsilâtları İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1908–9	-	100.999.051	-	-	34,9	3,91
1909–10	95.097.300	103.235.475	108,6	3,75	33,4	3,73
1910–11	98.625.400	109.910.380	111,4	3,79	33,0	3,69
1911–12	103.813.300	103.025.392	99,2	3,65	28,4	3,36
1912–13	110.233.300	97.060.149	88,0	3,61	30,3	3,34
1913–14	-	76.950.000	-	-	26,7	2,57
1914–15	90.007.000	95.307.971	105,9	2,76	34,3	3,85
1915–16	91.609.595	80.486.692	87,9	3,41	29,9	3,62
1916–17	81.869.595	36.522.628	44,6	3,27	22,9	3,03
1917–18	99.809.595	-	-	4,23	-	-
1918–19	111.509.500	-	-	3,28	-	-

⁴⁰ Filiz Dıgıroğlu, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l- Menfaa Reji Şirketi. Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)**, İstanbul, 2007, s. 55.

⁴¹ Öztel, **a.g.t.**, s.171.

1.3.Tömbeki İnhisarı

Tömbeki, Osmanlı coğrafyasında az yetiştirilen bir üründü. Tütünün tabi olduğu kurallar tömbeki inhisarı içinde geçerli oldu. 1862 yılında inhisar altına alındı. İthal edilen tömbekiler genellikle İran mahsulü olmakla beraber 1875 yılında İran'ın İstanbul sefaretiyle kararlaştırılan kararnamenin birinci maddesine göre İran'dan gerek denizyolu ve gerekse karayolu ile yapılan tuz ve tütün ithali yasaklandı ancak, tömbeki ithalatı %75 gümrük vergisi ile serbest bırakıldı.⁴² 1891'de düzenlenen anlaşma ile tömbeki ithali ve inhisar altına alınarak yirmi beş sene süreyle merkezi Paris'te bulunan 12,5 Milyon Franklık sermaye ile kurulan La Societe Du Tombac şirketine verildi.⁴³ İnhisar Suriye, Kızıl Deniz ve Bağdat'ın 21 Vilayetini kapsıyordu. Yoğun kaçakçılık nedeniyle etkin bir şekilde çalışmadı ve 1898 yılında şirketin tahvilleri tedavülden kalktı.⁴⁴

Tömbeki İnhisarı ilgili yıllar itibariyle bütçelerde 2 milyon kuruş ile 4,1 milyon kuruş arasında oldu. Bütçede yer alan gelirlerde diğer yıllardan farklı olarak sadece 1916–17 malî yılında gelir tahmini % 50 gerileyerek 2 milyon kuruş olmuştur. 1917–19 malî yıllarına ait bütçe kalemlerinde tömbeki inhisarı yer almadı. 1915–16 malî yılı gelir tahmininin % 50'si oranında gerçekleşebildi. Gelirdeki bu azalma savaş şartlarından kaynaklanmaktadır. İnhisarlar içindeki en az gelir getiren üründü. İnhisarların toplam gelirinin %1'ni oluştururken toplam bütçenin ortalama % 0.14'ünü oluşturmaktaydı

⁴² İhsaiyat-ı Maliye, s. 208.

⁴³ Doğruel, a.g.e, s. 77.

⁴⁴ Doğruel, a.g.e, s. 79.

Tablo III: Tömbeki İnhisarı'nın 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)⁴⁵

Yıllar	Tömbeki İnhisarına Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tömbeki Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1908–9	-	4.104.000	-	-	1,42	0,16
1909–10	4.000.000	4.104.000	102	0,16	1,33	0,15
1910–11	4.104.000	4.104.000	100	0,14	1,23	0,14
1911–12	4.104.000	4.104.000	100	0,13	1,13	0,13
1912–13	4.104.000	4.104.000	100	-	1,28	0,14
1913–14	-	4.104.000	-	0,12	1,42	0,14
1914–15	4.066.000	4.010.634	98,6	0,15	1,45	0,16
1915–16	4.066.000	2.052.000	50,5	0,08	0,76	0,09
1916–17	2.000.000	-	-	0,16	-	-
1917–18	-	-	-	-	-	-
1918–19	-	-	-	-	-	-

1.4.Barut İnhisarı

Osmanlı Devleti'nde barut ve kimyevi yanıcı maddelerin imalatı ve satışı daima hükümetin tekelinde oldu. Ülkenin askeri güvenliği ve aynı zamanda maliyesi açısından çok önemli olan bu maddelerin her ne surette olursa olsun ithali yasak edilmiştir. Bu durum öteden beri devletlerle yapılan antlaşmalarda açıklanmıştır. 1860 yılında Fransa hükümetiyle yenilenen antlaşmada “bundan böyle Fransa tebaasının top, barut, silah ve mühimmat-ı harbiye ithal edemeyeceği” yer alırken diğer devletlerle de yenilenen antlaşmalar ile belirtilen maddelerin ithalat yasağı üzerinde duruldu. Bu antlaşmaların

⁴⁵Özgel, a.g.t, s.174.

akabinde, 1863 tarihinde barut, fişenk, her tür dinamit, lağım fitilleri gibi ürünlerin Osmanlı Ülkesi'ne ithalinin yasaklığı gümrük idarelerine bildirildi.⁴⁶

1871 yılında yürürlüğe giren bir kanunname ile barutun “Darphane-i Amire”de üretilmesine karar verildi. Ülkenin askeri güvenliği ve aynı zamanda maliyesi açısından çok önemli olan bu maddelerin her ne surette olursa olsun ithali yasaklandı.⁴⁷ 1876 yılında yayımlanan nizamnamede; barutun satışının, emekli askerlerce veya Osmanlı tebaasından emin olduğu bilinen kişilerce gerçekleştirilebileceği ve her sene Mart ayında ne kadar barut sarfiyatı olduğu Tophane-i Amire'ye rapor edileceği, belirtildi.⁴⁸ İnhisarlar içinde ortalama %3,1'lik bir paya sahip olan barut inhisarı toplam bütçede % 0.45'lik bir paya sahipti.

Tablo IV: *Barut İnhisarı'nın 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, İnhisarlar İçindeki Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)*⁴⁹

Yıllar	Barut İnhisarının Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Barut Tekelinin Toplam Bütçe Gelir Tahminleri ne Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1908–9	-	4.602.229	--	-	1,59	0,18
1909–10	7.263.400	4.875.834	67,1	0,29	1,58	0,18
1910–11	10.362.500	7.010.000	67,6	0,40	2,10	0,24
1911–12	7.451.500	12.670.957	170	0,26	3,49	0,41
1912–13	9.000.000	10.079.283	112	0,29	3,14	0,35
1913–14	-	8.828.222	-	-	3,06	0,29
1914–15	15.000.000	12.828.414	85,5	0,46	4,62	0,52

⁴⁶ **İhsaiyat-ı Maliye**, s. 215.

⁴⁷ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.118-119.

⁴⁸ **İhsaiyat-ı Maliye**, s. 215.

⁴⁹ Öztel, **a.g.t.**, s.177.

1915–16	15.000.000	16.554.695	110	0,56	6,16	0,74
1916–17	110.000.000	12.852.136	11,7	4,40	8,06	1,07
1917–18	200.000.000	-	-	8,48	-	-
1918–19	200.000.000	-	-	5,88	-	-

1.5.Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı

Posta ve telgraf işleri birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de bir devlet tekelisi olarak işletilmeye çalışıldı. Tanzimat Fermanı’ndan sonra bir posta idaresi kuruldu. 1862 yılında pul kullanımına başlandı. 1869 yılında posta idaresi bir meclisi mahsus oluşturulup vilayetler posta müdüriyetlerine ayrıldı.⁵⁰

Telgrafın Osmanlı Devleti’ne gelişi Kırım Savaşı sırasında oldu. İlk hat 28 Ağustos 1854 tarihinde İstanbul ile Edirne arasında kurularak⁵¹ Rusçuk yoluyla Avusturya şebekesine bağlandı. Telgraf zaman içerisinde Osmanlı Devleti’nin birçok yerine ulaştırıldı ve 1910 yılı itibariyle telgraf hatlarının uzunluğu demiryolu güzergâhında 13.124 km, güzergâhın haricinde ise 62.763 km’ye ulaştı. Deniz altından geçen hatların uzunluğu ise 721 km 535 metre oldu.

Telefonun Osmanlı Devleti’ne Meşrutiyet döneminde geldi. 1910 yılı itibariyle sadece İstanbul’da hükümet daireleri arasında iletişimi temin için kısa bir şebeke yapıldı. İstanbul’da genel bir şebeke kurulması için; 1911 yılında Fransız, İngiliz ve Amerikan sermayedarlarından oluşan bir şirketle; 30 sene imtiyazlı ve yıllık gayri safi gelirin %10’unu hükümete verecek şekilde antlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre hükümetin satın alma hakkı 10 yıl sonra başlayacaktı.⁵² Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı, inhisarlar içinde ortalama %28,1 ile önemli bir yere sahipti. Toplam bütçedeki oranı ise % 3.24’tü.

⁵⁰ İhsaiyat-ı Maliye, s. 240.

⁵¹ Müderrisoğlu, a.g.e, s.119.

⁵² İhsaiyat-ı Maliye, , s. 244.

Tablo V: *Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarının 1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)*⁵³

Yıllar	Posta Telgraf ve Telefon İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Bütün İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1908–9	-	69.887.231	-	-	24,1	2,71
1909–10	79.258.900	77.911.825	98,3	3,13	25,2	2,81
1910–11	91.212.900	84.069.748	92,2	3,51	25,2	2,82
1911–12	82.175.200	89.960.634	109,5	2,89	24,8	2,93
1912–13	82.175.200	85.068.452	96,6	2,89	26,5	2,92
1913–14	-	80.488.598	-	-	27,9	2,69
1914–15	84.000.000	74.190.644	88,3	2,58	26,7	3,00
1915–16	85.015.000	72.724.020	85,5	3,17	27,1	3,27
1916–17	85.062.000	72.755.610	85,5	3,40	45,6	6,03
1917–18	75.100.000	-	-	3,18	-	-
1918–19	105.020.000	-	-	3,09	-	-

1.6. Kibrit İnhisarı

Kibrit imtiyazı için ilk girişim Mösyö İzidor Krikor tarafından 1875 yılında yapıldı. Kibritin inhisar haline gelmesi ise 1889 yılında oldu. Kibrit İnhisarı Esperaki Esani Efendi'ye 40 yıllık bir antlaşma hazırlandı. Konu, Meclis-i Hassı Vükelada görüşüldü. İhale edilecek imtiyaz için Ticaret ve Nafia Nazırı sekiz maddelik bir antlaşma hazırladı.

Antlaşmanın birinci maddesinde imtiyaz İstanbul, Üsküdar, Eyüp ve Galata İzmir ve Çatalca sancaktarı; Edime, Selanik, Aydın, Bursa ve Cezayir vilayetlerinin sınırlarında ve emniyetli yerlerinde kav ve kibrit fabrikaları inşaatı yapılacaktı. Mukavelenin bu

⁵³ Öztel, a.g.t, s.187.

maddesine göre İmtiyaz verilen yerlerde, hükümet tarafından farklı bir yatırımcı için başka bir fabrika inşaatına izin verilmeyecekti. Bununla birlikte, eskiden var olan fabrikaların çalışması güvence altına alındı. Ancak, bu fabrikaların kapasite artırımları yasaktı, Diğer taraftan, imtiyaz sahibinin yetkileri de ithalat konusunda sınırlandırılmıştı: İmtiyaz sahibi, imtiyaz alanına yurtdışından ya da ülkenin diğer bölgelerinden gelecek kav ve kibrit ithaline muhalefet edemeyecekti. İkinci madde, inşa edilecek fabrikaların yerini ve inşaat süresini belirlemekteydi. İlk aşamada İstanbul ile Selanik ve Aydın'da hemen fabrika inşaatına başlanması, İstanbul'daki fabrikanın bir yıl sonra, diğer iki fabrikanın da en geç altı yıl sonra bitirilip üretime geçmesi şartı konuldu. Daha sonraki fabrikaların inşaat kararı imtiyaz sahibine bırakılıyordu. Üçüncü madde ile bu imtiyaz çerçevesinde kurulacak fabrikalar için de yurtdışından getirilecek makine ve aletlerin gümrük resminden muaf tutulmaları kararı alındı. Dördüncü maddede vergi gümrükte ve içeride vergi indirimi sağlamaktaydı. Beşinci maddeye göre Süre bittiğinde fabrikaların tahrip edilmeden, karşılıksız olarak hükümete devredilmesi istenmekteydi. Altıncı maddede kav ve kibrit fiyatlarının ithal edilen ürünlere göre daha düşük tutulması için çaba sarf edilmesi ve istihdam edilecek kişilerin, fen memurları dışında, devlet tebaasından olması istenmekteydi. Ayrıca bütün memurların fes giymesi koşulu da konuldu. Son iki madde ise şirketin sermayesi ve hukuki durumu ile bilgiler içermekteydi.

Mukavele Meclis-i Mahsusa'da görüşüldü ve kabul edildi. Ancak bu teklifin öncesinde daha kapsamlı bir imtiyaz talebinde bulunulduğu, ayrıca vergilerle ilgili hükümlerin de Avusturya ile yapılan ticaret anlaşmasına uymaması nedeniyle reddedildi.⁵⁴ 1899 yılında Türk ve yabancı sermaye ortaklığında Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi (Societe Anonym Des Allumettes Ottomanes) kuruldu. Bir yılda Küçükçekmece'de deniz kıyısında bir fabrika kuruldu. Fabrika, günde on beş sandık kibrit üretmekteydi. Her sandıkta 7.200 kutu ve her kutuda elli kibrit bulunuyordu. Fabrikada yüz kadar işçi ve elli kadar dar da personel çalışıyordu. Şirket iç pazarın ihtiyacının yarısını karşılamaktaydı. O devirde kibrit kutusu koleksiyonculuğu bir tutku haline geldiği için, yabancıların sırf bu sebeple üzerinde Türkçe ve Fransızca olarak Osmanlı Kibritleri yazılı olan bu kutulara rağbeti bir miktar ihracata yapıldı. Fabrikanın kapanış tarihi (1910 yılındaki Osmanlı Anonim Şirketleri Rehberinde adı yok) ya da İnhisar verilip verilmediği hakkında net bir

⁵⁴ Doğruel, a.g.e, ss. 123-125.

bilgi yoktur.⁵⁵ Fakat piyasa ihtiyacının yarısını tek başına karşıladığı için önem arz etmektedir. Kibrit inhisarı ile ilgili olarak Cumhuriyetten önce yabancı bir şirkete devredildiği bilinmektedir.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde bütçelerde yer alan gelir kaynakları çoğunlukla mukataa, cizye ve avarız gelirleriydi. Mukataalar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait bir gelir payının tahsili işi, inhisar haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli oluşturma özellikleri taşıyabilirdi.⁵⁷ Osmanlı Devlet'inin Duyun-u Umumiye İdaresi nedeniyle birlikte İnhisarlardan azami oranda yararlandığını söylemek güçtü. İdarenin kurulmasıyla birlikte inhisar kapsamına giren ürün ve kurumlar, idarenin yapısına uygun olarak Devletin borçları ödenmesinde kullanıldı.⁵⁸ Diğer vergilere göre tahsilatlarında ve bütçeye katkı olarak belli bir standardı olan tekeller, özellikle Dünya savaşı sırasında bütçenin önemli bir kalemi olmakla beraber II. Meşrutiyet döneminde bütçenin ortalama %11'ini oluşturdu.

*Tablo VI: İnhisarların Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)*⁵⁹

Yıllar	Bütçede Yer Alan İnhisar Gelirleri (kuruş)	Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	İnhisarların Bütçe Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)
1908–9	278.211.032	289.795.226	104	11,8	11,2
1909–10	303.202.700	309.141.934	102	12,0	11,2
1910–11	334.126.400	333.407.925	99,8	12,8	11,2
1911–12	343.808.000	362.952.874	105	12,1	11,8

⁵⁵ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Şirketleşme**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999, s.127-128.

⁵⁶ Bilsay, Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: I**, Ankara Üniversitesi, SBF, Yayınları, No: 569, Ankara, 1988, s.92.

⁵⁷ Ahmet Tabakoğlu, **İktisat Tarihi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 70.

⁵⁸ Refii Şükrü Suvla, “*Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı*” **İstihbarat Bülteni**, c. 6, sayı:100, Ocak 1938, s. 1045.

⁵⁹ Öztel, **a.g.t.**, s.164.

1912–13	344.737.300	320.703.734	93,0	11,3	11,0
1913–14	-	288.149.495	-	-	9,6
1914–15	315.173.000	277.481.475	88,0	9,67	11,2
1915–16	298.190.595	268.799.520	90,1	11,1	12,1
1916–17	364.679.995	159.438.476	43,7	14,6	13,2
1917–18	494.449.595	-	-	21,0	-
1918–19	602.029.500	-	-	17,7	-

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE İNHİSARLAR

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti her yönden tükendi ve güçsüz bir duruma düştü. Ekonomiyi olumsuz etkileyen kapitülasyonlar, dış borçlar ve onların devamı niteliğindeki Düyunu Umumiye İdaresi'nin uygulamaları ile bunun yanında savaşların beraberinde getirdikleri sorunlardan biri olarak savaş döneminde izlenen mali politikalar Osmanlı ekonomisini günden güne içerisinden çıkılması oldukça zor duruma düşürdü.⁶⁰ 1919 yılında ekonomideki tikanıklık, darlık bütçeyi de olumsuz yönde etkiledi. 1918 yılında Devlet, halkına ekmek vermek için gerekli olan 3 milyon lirayı bile bulamamış bunun için bile borçlanma yoluna gitti. Bu durum Kurtuluş Savaşı'nın gerçekleştirecek bir milletin hangi ekonomik şartlarda olduğunun açık göstergesiydi. Sivas Kongresi'nde Amerikan mandası konusu tartışılırken Refet Paşa'nın yaptığı konuşma Milli Mücadele'nin ekonomik durumunu özetler niteliktedir:

“... Her halde bir himayeye ihtiyacımız vardır. Yirminci asırda beş yüz milyon lira borcu, harap bir memleketi, pek verimli olmayan bir toprağı ve ancak on, on beş milyon lira geliri olan bir milletin için dış yardım olmadan hayatını devam ettirmesinin imkânı olamaz”⁶¹

Meclis açıldıktan sonra alelacele ilk çıkarılan kanunun vergi kanunu olması ekonomik sıkıntının bir başka göstergesiydi. Bu konuşmayı takip eden on gün içerisinde İnhisara sonradan inhisara tabi olacak sigara kâğıdı, kibrit, şeker, çay, kahve, petrol vergileri arttırıldı.⁶² BMM'de tıbbi teçhizatların eksikliği ve pahalılığı konusunda Doktor Tevfik Rüştü, İnhisar önererek şunları söyledi:

“Eczayı tıbbiye evvelce kâmilten Avrupa'dan geliyordu. Çalışkan Müslüman eczacılar ve kimyagerler bazı müstahzaratı da burada yapıyorlar, Pertev şurubu, Hasan

⁶⁰ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.93.

⁶¹ Mustafa Kemal, **Nutuk**, Evrensel İletişim Yayınları, Ankara, 2006, s.101.

⁶² 24 Nisan 1920 günü “ağnam resminin sabıkı misillü dört misli olarak istifasına karar verildi” bu öyle aceleyle hazırlanmış bir metindi ki yasanın ne adı ne de numarası bulunmaktaydı. Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, İmge Yayınevi, Ankara, 2003, s. 140, 142.

kuvvet şurubu ve tentürler gibi paralarımızı Bila lüzum Avrupa'ya dökmek reva değildir. İkincisi de, İhraç meselesi ki zikredilmemiştir. Bu cihet pek güzel, ancak «İmal» kelimesinin de kaldırılmasını istirham ediyorum. Çünkü memleketimiz için: büyük bir mesele-i iktisadiyedir Serbestii imalin suiistimalinden korkuluyorsa bu hususta bir şekli inhisar, pek âlâ düşünülebilir.”⁶³

Fakat bu öneri hayata geçmedi. 4 Kasım 1922’de BMM’de Operatör Emin Bey sıtma ile mücadelede ilaç sıkıntısı çekildiğini söyleyerek Sıhhiye Vekâletine Bağlı bir ecza İnhisarı kurulmasını önererek şunları söyledi:

“...Memleketimizde en çok tahribat yapan sıtmanın kısmen olsun önüne geçmek çaresi düşünülmemiştir. Bütçemizde bir meccani sulfato meselesi vardır. Bir de Devlet kinini vardır. Ezcümle bu Devlet kinini müessesesini Hilâliahmer'e devrederek yani o sermayeyi bidayeten Hilâliahmer vasıtasıyla iki üç kere devretmek imkânı vardır. Yani bu vazifeyi bilfarz Hilâliahmer veyahut diğer her hangi bir mütaahhit üzerine alırsa elli bin liralık değil iki yüz bin liralık sulfato satabilirdi. Ve bu suretle hiç olmazsa memlekette sıtmanın kısmen olsun önüne geçilebilirdi. Vekâlet ne bunu düşünmüş, ne de düşünülen şeyi nazarı itibara almıştır. Meseleyi olduğu gibi bırakmıştır, hatta o elli bin liralık kinini dahi maatteessüf getirememiştir. Bu meyanda umumi edviye ihtiyacı da düşünülebilirdi mesela gümrüklere gelen edviye kabı ile tartılır. Ve onunla beraber resim alınır. Bilfarz müvellidülhumuzalı bir şişe suyun şeklini arz edeyim. Onun yarını okkalık şişeleri var. Yüz dirhemlik şişeleri var. Yüz dirhemlik şişe ile yarım okkalık şişe arasında on, on beş dirhem fark eder. Hâlbuki üç şişe geldi mi? Bir buçuk kiloluk Resim vermek lâzım geliyor. Ve bundan eczacılar zarar görüyor. Bunun için kiloluk şişe halinde eczahanesine getiriyor. Çünkü o istifadesine daha iyi geliyor. Fakat satarken de ahalinin beş dirhem müvellüdülhumuzalı suya ihtiyacı varken illâ bir okkalık şişeyi alacaksın, diyor. Ve onu icbar ediyor. O da almaya mecbur oluyor. Ve bu tarzda iktisadiyatımız da yıkılıyor. Bunu bir misal olmak üzere arz ediyorum. Binaenaleyh; bu edviye ihtiyacı için bazı şeyler düşünülebilirdi. Sonra çok şayanı teessüftür ki, arkadaşlar memleketimizde bir ecza fabrikası yapmaya müsait pek çok madenler vardır. Arsenik, cıva, kükürt, maden suları, alçı ve saire ve saire... Size temin ederim ki arkadaşlar bir alçı madeni işletmek suretiyle senede birkaç milyon lira kazanılabilir. Bunlar tababette kullanılır. Dişçilikte de

⁶³ TBMM-ZC: 13 Kasım 1920, d.1, c: 4, s. 130.

kullanılır, sanatta kullanılır. Bunun sermayesi dağdaki alçılı taşı kıracak, fûrunda pişirip suyunu kaçırarak ve döğecek, bundan ibaret, Bu; geçen seneki Sıhhiye bütçesinde vardı. Fakat maatteessüf kesbi kanuniyet edemediği için icbar edemiyeceğiz. Vekâlet onu pek güzel yapabilirdi. Vekâlet derhal bir eczayı tıbbiye fabrikası açmaya bugünden itibaren teşebbüs etmelidir. Bir inhisar halinde olsun, birisine vermelidir. Bu madenleri iletmelidir ve şu sayede memleketimizde çok madenler işliyecek, iktisaden ve sıhhaten de çok şeyler kazanmış olacağız. Biz bir Men'i Müskirat Kanunu yaptık, bu kanunda küülü, Hükümet istihlal edecek denildi. Rica ederim şimdiye kadar ne yapıldı! Vekâletten ve Hükümetten sorarım. Binaenaleyh küülü herkes yapıyor ve bu mesele suiistimale uğradı ve milyonlarca lira heder olup gidiyor. Bu hususta encümenimizin düşündüğü şeyler küül inhisarını doğrudan doğruya Sıhhiye Vekâletine vermelidir. Ve bir ecza fabrikasıyla, bir şişe fabrikasıyla beraber, artık onları bir inhisar tarzında mı idare eder, yoksa kendisi mi idare eder, her ne yaparsa hem iktisaden ve hem de sıhhati umumiye namına pek çok kârlar meydana gelmiş olur. Buraya kadar olan beyanatım hep tenkidattan ibarettir. Biraz da vekâletin iyi gördüğümüz cihetlerinden bahsedeyim. Vekâletin iyi sürdüğümüz cihetleri, bilhassa müessesatımızdır arkadaşlar... Yani Daülkelb, telkîhhane; kimyahane ve hastahane ve emsali müessesatımızdır. Bu, müessesatımız büyük mahrumiyetle içerisinde ve cidden her türlü takdirin fevkinde olmak üzere çalışırlar, pek iyi hatırlarsınız ki, ilk içtimalarımızda, yani Meclisimizin bidayeti küşadı anlarında, İstanbul Hükümeti Yani Ferid Paşa Hükümeti Anadolu'ya çiçek aşısı dahi vermemek cinayetini irtikabetmişti. Bu yüzden Anadolu'da istilâi bir surette birçok çiçek hastalığı zuhur etti. Ve maatteessüf birçok telefâtı da muciboldu. İşte Sıhhiye Vekâleti böyle bir zamanda Sivas'ta bir Telkîhhane açmış ve orada birçok müşkülât karşısında yapmış olduğu aşuları birçok tecrübelerden, filânlardan geçirerek kabili istimal ve oldukça mükemmel bir hale getirmiştir. Vekâlet diğer bazı yerlerimizde de telkîhhane açmayı düşünüyor ki bunu da encümenimiz kabul etmiştir.' Meselâ, birisi Elâziz'de ve diğeri Ankara'da olmak üzere açılacak olan müessesat, gayet cüzi bir masrafla vücuda getirilecektir. Ve burada serum darülistihzârına ilâve suretiyle yapılacaktır. Hulâsa encümeniniz, yalnız müessesattan memnundur, diğer cihetlerden maatteessüf memnun değildir.'⁶⁴

⁶⁴ TBMM-ZC, 4 Kasım 1922, d.1, c.22, ss.505-506.

Bu öneri 7 Kasım 1922’de aynı kişi tarafından tekrarlandı⁶⁵ fakat Tevfik Bey’in önerisi gibi hayata geçemedi. İstanbul’un işgali sonrasında Heyeti Temsiliye adına M. Kemal’in emri ile bütün kolordulara, vilayetlere gönderilen yazı ile Anadolu’daki Osmanlı Bankaları, Duyunu-u Umumiye ve Reji İdareleri gelirlerine el konuldu. Anadolu’nun gelirlerinin yarısından fazlasını toplayan idare yaygın bir ağ kurmuştu. Bu gelirlerin Meclisin tahsil etmesine şartlar ve zaman bakımından imkân yoktu.⁶⁶ Ankara Duyunu-u Umumiye İdaresi sorumlusu Ali Cevat Bey, Maliye Bakanı Hakkı Behiç Bey’in makamına çağırıldı ve kendisine şu öneri yapıldı:

“Biz harp halindeyiz, vergileri toplayıp bize verin ancak masraflarınızı alın sulh olunca hesaplaşırız.”

Duyunu-u Umumiye bu öneriyi kabul etti. Bu formülle hem Meclis İdareye doğrudan el koymamış, örgütü dağıtmamış, dış borçları reddetmemiş oluyor hem de İdarenin eskisi gibi sürekli tahsilat yaparak net hasılatın Milli Mücadeleye aktarılması sağlanıyordu.⁶⁷ Böylece İdarenin daha önce el koyduğu Devlet İnhisarları, Milli Mücadele’ye dolaylı yoldan aktarılmış oluyordu.⁶⁸ Fakat tüm bu gelirler uzun süreli bir

⁶⁵ TBMM-ZC, 7 Kasım 1922, d.1, c.22, s. 547.

⁶⁶ Müderrisoğlu, a.g.e, s.259-260.

⁶⁷ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt I**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.338-339.

⁶⁸ Maliye Bakanı Ferit Bey Reji hakkında mecliste şunları zikretti: *Efendiler! Reji meselesi hakkında, müsaade buyursanız, bu fırsattan bilistifade biraz arzı malûmat edeyim: Reji malûmu âliniz, memleketimizde daima tenkide maruz kalmış; daima hedefi tenkit olmuş bir idaredir ve bunda da zannederim ki tenkit buyuran zevatı muhereme tamamen haklıdır. Memleketimizdeki inhisar teşkilâtı, ahali tarafından bir zulüm ve teaddi suretinde telâkki edildikten maada, bu inhisarın mevcut bulunması dolayısıyla, Devletin de doğrudan doğruya kendi varidatından istifade edememiş olması fikri de mevcuttur. Reji inhisar kararnamesi mucibince Reji idaresinin varidatı Düyunu Umumiye’ye tevdi edilmiş olduğu cihetle, Hükümeti Osmaniye, idarei sabıka zamanında, daima kendisini dâyinlerin elinden kurtaramamış ve daima bir inhisar idaresi elinde bazice olmuştur. Bu İnhisar İdaresi müddeti hitam bulduğu tarihte - ki 1329 tarihindedir yine Hükümeti Osmaniye tarafından temdit ve tecdit edilmiştir. Ve o suretle temdit ve tecdit edilmişti ki, âdetâ meşrutî Meclis mevcut olduğu ve Devletimiz meşrutî bir Devlet bulunduğu halde, Meclisi Mebusan tarafından kabul ve tasdik edilmesi mukavele dâhilinde zikredilmiyerek, doğrudan doğruya tasdiki Padişahiye iktiran eder etmez tatbik edileceği mevzuubahis edilmiştir. Bununla beraber o zamanın Meclisi Mebusanı bu meseleyi mevzuubahis etti ve Meclise getirtti. Bunun hikâyesini Vehbi Bey biraderimiz daha iyi bilirler. Kendileri o zaman mebus idiler. Bilhassa Maliye Nezaretinin bu meseleyi tetkik ettirmek istememesi*

mücadeleyi destekleyecek düzeyde değildi. Gelirleri arttırmak için vergilere sık sık zam yapıldı. Tuzun kilosu başına alınan vergi üç kuruşa çıkarıldı.⁶⁹ 17 Kasım 1921 tarihli meclis oturumunda damga, tütün, sigara kâğıdı gibi inhisar altındaki ürünlerin satışından gazilere mevadd-ı beyiye (kar payı) verilmesi kararlaştırıldı.⁷⁰

2.1. 1921 Bütçesi'nde İnhisarlar

Devlet giderlerini karşılamak için toplanan vergi kaynakları içinde tarım ürünlerinden alınan aşar ve hayvan sahiplerinden alınan ağnam vergileri (meclis açıldığında bu vergi dört katına çıkarılmıştı. Y.N.) büyük yer tutuyordu. Vergiler, Milli Mücadele'nin 147 milyon liraya varan maliyetini %60'ını oluşturmaktaydı. Vergi geliri toplamı 1920-1921 yılında 44 milyon lira idi.⁷¹ İnhisar gelirleri ise Milli Mücadele'nin de ilk bütçesinin %10'unu oluşturmaktaydı.⁷²

bu meseleyi daima talik ettirmesi dolayısıyla bizim zamanımıza kadar bu şekilde gelmiştir. TBMM-ZC: 1 Şubat 1922, d:1, C: 8, s. 10-11.

⁶⁹ “Beher kilo tuzun memlehalarda üçer kuruşa satılması akçe farkının ilâvesinden başka bir mahiyette olmadığından büyük bir zam ve ahvali hazır muvacehesinde istifsar olunacak bir muamele sayılamazsa da tuzun inhisarda bulunması dolayısıyla alelumum inhisarların icabı olarak her yerde tuz bulundurmak mecburiyeti nazarı dikkatte 'tutulmak iktiza edeceğinden bu keyfiyet Düyunu umumiye idaresince tem'in edilmedikçe ve bu suretle nakliye fiyatlarının ve birçok sipekülâsyordan inzimamı ile tuzun on beş kuruştan yirmi beş kuruşa kadar satılmasına bir set çekilmedikçe zam hakkındaki teklifin tervici doğru olamayacağı düşünülerek evveleminde bu cihetin tetkiki lüzumu Maliye Vekâletinin nazarı dikkatine arz edildi. Ahiren Düyunu umumiye şubesi bulunan her yerde birer ambar tesisi Maliye Vekâletince taahhüt edilmiş olduğundan teklifi vakım aynen kabulü muvafık görülmüştür yalnız ikinci maddede muayyen bir hafta müddetlin on beş güne iblâğı ve üçüncü maddenin ihtiva ettiği kuyudun ikinci maddeye ilâvesiyle üçüncü maddenin tayyi tensip edilmiş ve o suretle layihayı kanuniye tadilen tanzim ve taktim olunmuştur. TBMM, Z-C, 23 Eylül 1921, d:1 C 4, s. 302-303.

⁷⁰ TBMM, Z-C, 17 Kasım 1921, d:1 c. 14, s. 245.

⁷¹ Yenil, a.g.e, s.54-55.

⁷² Müderrisoğlu, a.g.e, s.338.

Tablo VII: 1921 Bütçesinde İnhisarlar⁷³

Tuz	3.500.000
Tütün	808.095
İmalat-ı Harbiye satışı	0
Meskûkât	0
Tedavüldeki nakit pulları	0
Posta, Telgraf ve Telefon	475.149
Toplam	4.783.244

2.2. Sigara Kâğıdı İnhisarı

BMM piyasada bulunmasında zorluk çekilen ve dışarıdan getirilen sigara kâğıdını milli mücadelede kaynak sağlamak amacıyla 1 Ağustos 1921’de inhisar altına aldı.⁷⁴

⁷³ TBMM, Z-C, 30 Mart 1921,d:1, c. 7, s. 466.

⁷⁴ “Masarifi mühimmi vataniyeyi temin muvazenei maliyemizi teshil için halkı tazyik etmeksizin menabii cedidei varidat bulunması zaruri görülmekte ve sigara kâğıdı İnhisarından Hazine için Bandrol Resmi usulüne nispeten mühim bir fazlai varidat memul bulunmaktadır. Bu varidat senevi 1 800 000 lira tahmin edilmekte olup bandrol rüsumunun temin ettiği senevi (200 000) liraya nazaran (1 600 000) lira fazladır. Bu fazlanın inhisar tesisi halinde tahakkuku esbabı âtiye dolayısıyla pek ziyade kabuldür. Evvelâ sigara kâğıdı tacirlerinin kâğıt fiyatlarına zammettikleri kârlar Hazineye kalacaktır. Saniyen: Sigara kâğıdının Bandrol Resmine tabiiyeti zamanında bir kısım sigara kâğıtları kaçak olarak ithal ve fîruhat edilmekte olduğundan Hazine bu yüzden mutazarrır olmaktadır. Hâlbuki inhisar usulünde sigara kâğıtları esasen inhisara tâbi bulunan tütünler ile beraber ve paket derununda satılacağından kaçak sigara kâğıdı istimali müşkül olacaktır. İşbu inhisarın tatbiki müşkül olmayacaktır. Günkü, bu iş ilerde memleket dâhilinde sigara kâğıdı fabrikaları tesis edilinceye kadar kâğıtların Avrupa’dan tedarik ve celbinin temininden ve memleketin muhtelif ve münasip birkaç mahallinde pek az masrafla kabili tesis ve idare olan imalâthanelerin küşadından ve kâğıtların zaten mevcut maliye inhisar idareleri marifetiyle fîruhatından ibaret olacaktır. Sigara kâğıdı inhisarının daha ehemmiyetli bir faydası da inhisar tütünleri ve inhisar sigara kâğıtlarıyla birlikte satılması gibi bir tedbir sayesinde kaçak tütün müstehlikleri kaçak tütün içmek için başka sigara kâğıdı bulamayacaklarından tütün kaçakçılığının vâsi miyasta ortadan kalkması ve Hazinesinin bu suretle müteneffi olmasıdır. Sigara kâğıtlarına tayin olunacak fiyatların tütün müstehliklerince esasen sarfına itiyat edilmiş olduğundan yeni bir resim halinde telâkki edilmeyeceği de bedihidir.” TBMM-Z-C: 1 Ağustos 1922, d:1, c.11, s. 372-373.

Sigara kâğıdının inhisar altına alınması meselesini Maliye Vekili Hasan Bey şöyle açıklamaktadır:

“Efendim; malûmuâlinizdir ki; menabii devlet muhtelif vergiler ve menabii servet üzerine mevzudur. Bütün memaliki mütemeddinede Devlet varidatının mühim kısmını vergilerden aldığı gibi, ihtiyacatı memlekette bir kısmını da hükümet inhisarı halinde kendine bırakarak, mamulün muayyen bir fiyat ile istihlâke tahsis ederek, ondan büyük bir varidat alması usuldendir. Bilhassa mükeyyefat nev'inden olan birçok eşya, bir iki memleket istisna edilecek olursa, hemen dünyanın her memleketinde Devletin Hazinesine varidat temini maksadiyle inhisar altına alınmıştır. Tütün ve tütüne merbut olan sigara kâğıdı ve emsali eşya Avrupa memleketlerinin ekser yerlerinde Devlet idaresinde meydana getirilir ve ihtiyacatı memlekete göre muayyen bir fiyatı mirî ile satılır. Varidat bütçemizde bu senenin varidatı meyanına sigara kâğıdı ve kibritin, her yerde müteamel olduğu gibi, Devlet inhisarına tâbi tutulması suretiyle menbai varidat aranılmıştır. Giriştiğimiz istiklâl mücadelesinin istilzam ettiği masarifi azîmiye bizi şimdiye kadar memleketimizde cari olan tekâlif kadimeden maada yeni yeni birtakım menabii cedide taharri etmeye sevk etmiştir ki, bu icabatı maliyenin neticesi olarak hükümet yeni menbalar aramış ve bulduğu menbalar arasında şimdi müzakeresini kabul buyurduğunuz İnhisar Kanunu da bulunmuştur. Malûmuâliniz olduğu veçhile şimdiye kadar sigara kâğıdı ve kibrit memleketimizde serbestii ticarete dâhildir. Kibrit yalnız mükeyyefata tâbi eşyadan madudolmakla kalmayıp kısmen ihtiyacatı beytiye ve zaruriyede kullanılır bir madde olmak itibariyle kısmen ihtiyacatı zaideden ve kısmen ihtiyacatı zaruriyeden olduğu halde yine kibritin de birçok memleketlerde hükümet tarafından inhisar halinde imal ve ahaliye fûruhtu vâkidir.

Fransa'yı size misal olarak gösterebilirim. Her memleket istihlâki dâhiliye rûsumu şeklinde de inhisara tâbi tutulmıyan bu gibi mevaddan ağır vergiler istifa etmektedir. O derecedir ki; bizim evvelce yüz paraya yediğimiz şekeri, istihsal edilen şehirlerde dört kuruşa yemenin imkânı yoktur. Çünkü ağır îstihlâkât Resmine tâbi idi.

Bu İnhisarı tesis etmekle Hükümet derhal imalâtı kendisi temin edeceğini biraz müşkül gördüğü için, hiç olmazsa bu sene için şimdiye kadar memleketimizde hangi fabrikalardan, hangi memleketlerden kibrit ve sigara kâğıdı tedarik ve ithal ediliyorsa

badema Hükümet o yerlere siparişi kendi namına vererek, memlekette gerek kibriti ve gerek sigara kâğıdını muayyen ve mutedil bir fîi mirî ile satarak ahalinin ihtiyacatını temin etmek cihetini derpiş etmiştir. Fakat inhisar muamelesi tam bir safhaya girebilmek için Hükümet ahval müsaidoldukça tahtı inhisara aldığı maddelerin imalâtını da bizzat demlide etmek suretiyle inhisar muamelesini ikmal etmek emelindedir. Bunun defaten vücuda getirilebileceğini zannetmiyorum. Bunun memleketimizde sanayii resmiye halinde tesis edebilecek olursak sanayiın tesisine de bir kapı açılmış olacaktır. Malumuâlinizdir ki, tahtı inhisara alınmak istenilen mevaddın elyevm serbest olarak alınıp satılması halinde müstehlikine mal olduğu satış fiyatıyla Hükümetin satış fiyatı arasındaki farkın acaba müstehlike daha fazla ve fevkalâde gali olması varit değil inidir? Bendeniz tamamen aksinin vâridolacağını düşünüyorum. Bir kere sigara kâğıdı ve kibrit memleketimize ne suretle gelmektedir? Müstehlik bu mevaddı alıp istihlâk edinceye kadar elden ele geçen safahatı ticariyesini takibedecek olursak görürsünüz ki; bu mevaddı alıp satan birkaç sınıf tüccar Avrupa'dan doğruya doğruya bu malı toptan getirterek İstanbul'da tesellüm edip memleket dâhiline sevk eden toptancılara ve sonra toptancıdan perakende alıp satan bakkallara, esnaflara gelinceye kadar lâakalara yerde dört, beş sınıf tüccarın elinden fahiş zamaimle geçmiş olduğundan müstehlik fahiş fiyatla bunun parasını ödemekte bulunmuştur. Hâlbuki Hükümet bunu deruhde edecek olursa çok miktarda hem de doğrudan doğruya membalarına yani fabrikalara sipariş vermek suretiyle ucuz tedarik edileceği gibi size de temin eder im ki, şimdiki satıldığı fiyat tezyidedilmemek suretiyle, bunlardan fazla varidat temini imkânı da hâsıl olacaktır.

Yani orta yerde mutavassıtların cebinde kalan parayı Hükümet inhisar şeklinde Hazinesine almak suretiyle ehemmiyetli bir varidata malik olduğu gibi, bu eşyanın fiyatlarını şimdiki fiyatlardan daha yüksek fiyata çıkarmamak mümkün olacaktır. Mevaddı zaruriyeden olmıyan bu gibi mevad, her memlekette müteamel olduğu veçhile, tahtı inhisarda bulunduğundan bizim memleketimizin şu mühim zamanını nazarı itibara alarak, muhtacolduğu şu zamanda bu gibi mevaddın tahtı inhisara alınması, memleketin iktisadiyatına tesir yapmıyacaktır.

Kısacık arz ettiğim veçhile; bu lâyihaın tasdik ve neşri her halde muvafık olacağı kanaatiyle takdim ettik. Kavanini Maliye ve Muvazene! Maliye encümenleri bunu nazarı

*itibara alarak müzakere etti. Ve müzakerelerimiz neticesinde buna kanaat hâsıl olduğu için Heyeti Celilenize takdim etti.*⁷⁵

1922 yılı bütçesinde sigara kâğıtlarına bir milyon lira ödenek ayrıldı.⁷⁶

2.3. Kibrit İnhisarı

15 Haziran 1922 tarihli meclis oturumunda kibrit inhisarı ile esnaf ve tüccarın sigara kâğıdı ve kibrit imal edebilecek aletlerin bedeli ödenerek hükümete teslim edilmesi hakkında kanun⁷⁷ görüşmeleri bir takım tartışmalar yaşandı. Kütahya Vekili Ragıp Bey kanun hakkında şunları söyledi:

*“Hiç zerre kadar şüphe etmeyiniz ki, Hasan Bey ne kadar teminat verse kibrit inhisarını idare edemeyecektir. İmkânı yoktur ki, memlekete, kibriti, bugün tüccarın tevzi ettiği şekilde tevzi etmek kudreti hükümette olsun. Binaenaleyh bendeniz kibritin kanundan kaldırılmasını ve inhisarın yalnız sigara kâğıtlarına münhasır kalmasını teklif edeceğim.”*⁷⁸

Maliye Vekili Hasan Bey: *“Efendim, üçüncü madde dolayısıyla Ragıp Bey refikimizin mütalâası neticesi olarak ihtimal ki, kanunun heyeti umumiyesi hakkında yeniden müzakerat açılmak gibi bir çığıra gidiyoruz. Kibrit kabili inhisar mıdır? Değil midir? Kibritin tahtı inhisara alınması kabil olduğu ve hatta faydalı bulunduğu birçok memaliki mütemeddinede kibritin tahtı inhisarda bulunmasıyla sabittir. Bendeniz kibritin derhal dâhilde imaline teşebbüs edecek değilim. Bittabi kibriti mamul olarak tedarik ve tevzi edeceğim. Yalnız muamelâtı inhisariyenin mevkii tatbika konması birtakım istihzara*

⁷⁵ TBMM, Z-C 1 Ağustos 1921, d:1, c. 11, s.376-377.

⁷⁶ TBMM, Z-C 14 Ekim 1922, d:1, c.22, s.197.

⁷⁷ “İşbu kanunun tarihi ilânından itibaren on beş gün zarfında bilcümle sigara kâğıdı ve kibrit tüccar ve esnaf ve âmilleri ve sair alâka daran mamul ve gayrimamul olarak mevcut kibrit ve sigara kâğıtlarını ve sigara kâğıtları imaline mahsus olan alât ve edevatını bedelleri kendilerine mal oldukları fiatlara göre tayin edilerek hiyni tesliminde derhal tediye olunmak üzere bulundukları mahallerin maliye dairelerine makbuz mukabilinde teslim edeceklerdir. Bu müddetin hitamında teslim edilmeyen kibrit, sigara kâğıtları ve alât ve edevat müsadere olunarak esmanı Hazineye irat kaydolunmakla beraber, sahiplerinden yüz liradan bin liraya kadar cezayı nakdî ahz olunacaktır.” TBMM, Z-C 15 Haziran 1922, d.1, c. 19, s.162.

⁷⁸ TBMM, Z-C 15 Haziran 1922, d.1, c. 19, s.163.

ti evveliyeyi intaceder. Binaenaleyh bu mesele evvelemirde sermaye meselesidir. Saniyen stokların bedelâtının tesviyesi meselesidir. Binaenaleyh kanunun tarihi neşrinden itibaren ve içinde bulunduğumuz ahval ve şeraiti iktisadiye ile derhal inhisara geçmek belki biraz müşküldür. Şimdi onun için ahkâmı muvakkate olarak bir madde teklif edeceğim. Binaenaleyh ‘İşbu kanun tarihi ilânından itibaren’ yerine ‘işbu kanun tarihi meriyetinden itibaren’ diye tashihini istiyeceğim. Ve ahkâmı muvakkate olarak bir madde tatbik edeceğim. Ve diyeceğim ki: ‘İnhisar, fiilen başlanıncaya kadar kibrit üzerinden alınmakta olan bandrol resmi iki misli olarak istifa olunacaktır.’ İşte Heyeti Aliyenize böyle ahkâmı muvakkate olarak bir madde teklif edeceğim, inhisar muamelâtını ikmal edip bundan sonra gerek mubayaayı ve gerek imali hükümet narama yapmak için arada zaruri olarak bir müddet geçecektir. Müsaade buyurursanız böyle ahkâmı muvakkate olarak halihazırdaki bandrol resmini iki misli olarak istifa edeceğim. Onun için maddelerde «tarihi neşrinden» değil, «tarihi meriyetinden itibaren» demek lâzım gelecek. Tarihi tatbikinden itibaren demek lâzım gelecek. Yani bu kanunu bugün çıkarıyorsak yarın inhisara başlamıyacağız demektir.”⁷⁹

2.4. İzmir İktisat Kongresinde İnhisarlar

On yıllık sürekli bir savaşın ardından zafer kazanıldıktan sonra ortaya çözülmeyi bekleyen iktisadi sorunlar çıktı. Anadolu baştanbaşa harap olmuştu. Evler, çiftlikler yanmış, yıkılmış; yiyecek, giyecek ve para sıkıntısı baş gösterdi. Türkiye savaştan toprak olarak küçülmüş olarak çıktı, ancak, nüfusuna ve olanaklarına göre yine büyük kaldı. Doğal kaynaklarını geliştirmek için para bulması gerekiyordu, Ama yine yabancıların ağına düşmek korkusundan bu parayı dışarıdan alamıyor; yabancılar da daha yeni rejime karşı güven beslemedikleri için yatırım yapmaktan çekiniyorlardı. Ülkede yalnız zanaatkârların değil, işadamlarına ve bankacıların da eksikliği duyuluyordu. Çünkü bu işleri çoğunlukla ellerinde tutan Rumlar ve öteki yabancılar, artık eskisi kadar piyasada yoktu. Türkiye böylece yaşam standardını yükselmek ve irtica propagandasını maddi gelişme yoluyla karşılamının gerektiği bir sırada, kendini ekonomik bir boşluk içinde bulmuştu. Gazi bu boşluğu doldurmak amacıyla 1923'te İzmir'de bir iktisat Kongresi

⁷⁹ TBMM, Z-C 15 Haziran 1922, d.1, c. 19, ss.163-164.

topladı. Burada, ülkenin gerçek sahibinin halk olduğu tezini, siyasi alandan ekonomik alana kaydırmaya çalıştığı bir konuşma yaparak İzmir iktisat kongresini açtı.⁸⁰

Kongre 17 Şubat 1923 günü mesleki temsile göre bütün illerden gelen tüccar, çiftçi, esnaf, sanatkâr, vs. toplam 1135 üye katıldı. Kongreye diğer katılımcılara göre örgütlü bir biçimde hazırlanan Milli Mücadele sonrasında yabancılardan boşalan ticari boşluğu doldurmak isteyen Milli Türk Ticaret Birliği hâkimdi.⁸¹ Kongre’de Türkiye’nin bu dönemde içinde bulunduğu durum ve koşullar ile bağdaşır mesajlar verildi. Lozan görüşmelerinin kesildiği sırada milli mücadele sırasında SSCB ile olan yakınlaşmanın Türkiye’yi sosyalist bir devlet modelinin alternatif olarak görmediği mesajı verilerek Batı’nın bu yöndeki kaygıları silinmek istendi.⁸² Türk Ticaret Birliği kongre hazırlıkları sırasında ve kongre boyunca, çeşitli iktisadi faaliyet alanlarında reji örneği verilerek inhisar sisteminin kaldırılmasını ısrarla savundu. Birliğin kongreye sunduğu öneri ise şöyledir:

“Birçok siyasi entrikalara alet olan inhisarların memleketi daima kemirmek ve emmekten başka serbest-i say-ü amel ve ticareti de ilga edecek derecede mazarratlar

⁸⁰ “Bence halk dönemi iktisat dönemi kavramı ile belirtilir. Öyle bir iktisat dönemi ki, ondan ülkemiz bayindir olsun, milletimiz varlıklı olsun ye zengin olsun. Bu noktada bir felsefeyi size hatırlatayım: Elinizde olanla yetinmek, bitmez tükenmez bir hazinedir. Yetinmeyi, tükenmez hazine saymak, yoksulluğu fazilet bilmek felsefesine de artık iktisat dönemi son versin. Eğer vatan denilen şey, kupkuru dağlardan, taşlardan, çorak düzeylerden, çıplak ovalardan ibaret olsaydı, onun zindandan hiçbir farkı olmazdı. Oysa bu vatan çocuklarımız ve torunlarımız için cennet yapılmaya değen, en çok değen topraktır. Efendiler, kılıç kullanan kol yorulur, en sonunda kılıcını kınına koyar ve belki kılıç o kin da küflenmeye, paslanmaya mahkûm olur. Ama sapan kullanan kol, gün geçtikçe daha çok güçlenir ve daha çok güçlendikçe daha çok toprağa malik ve sahip olur.” Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007 s.516.

⁸¹ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni, Cilt I**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996, s.340-341. Türk Ticaret Birliği Ahmet Hamdi Başar’a göre “... O ana kadar Batı sermayesi ile Türkiye arasında komisyonculuk yapan gayri Müslim ticaret erbabının ekonomik hayattan tedrici tasfiyesini sağlamak bunun sonucu olarak doğacak ‘ticari boşluğu’ süratle Türk tüccarının doldurmasını sağlamak... Bunun için Avrupa ve Amerika’nın büyük ticari müesseseleriyle doğrudan doğruya temaslar kurulmasına, onlara Türk olmayan temsilciler yerine Türk işadamlarını tavsiye etmek” amacındaydı. Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.36-37.

⁸² Murat Koraltürk, **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2002, s.75.

tevlid eylediği malum olmasına binaen, ecnebi sermayelerinin hükümetle iştirak ederek memleket mahsulat-ı ibtidaiyesini veya sanayi veya ticaretini yedd-i inhisarına alamaması ve mevcutlarının ref'i”⁸³

Kongre’de çiftçi, tüccar, sanayi, işçi grubunun da kendi esasları ve önerileri vardı. Hemen hepsinin mutabık olduğu konu ise rejinin ilgası, inhisarın önüne geçilmesi veya yabancılara verilmemesiydi.⁸⁴

İzmir İktisat Kongresi’nde, iktisadi bağımsızlık olmayınca siyasi bağımsızlığın olmayacağı ve yeni kurulan devletin temelsiz kalacağı belirtildi. Kongrede alınan kararlar Hükümetlerin izleyecekleri ekonomik politikaların esaslarını ortaya çıkardı. Kongre’de alınan temenni niteliğindeki kararlar olan Misak-i İktisadi’nin⁸⁵ Cumhuriyet’in ilanı ile

⁸³ Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi SBF yayınları, Ankara, 1981, s.89, 158.

⁸⁴ Çavdar, **a.g.e.**, s. 158-164.

⁸⁵ Madde 1 - Türkiye, Millî hudutları dâhilinde, lekesiz bir istiklâl ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde 2 - Türkiye halkı millî hâkimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiç bir şeye feda etmez ve millî hâkimiyete müstenid olan meclis ve hükûmetine daima zahirdir.

Madde 3 - Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imâr eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.

Madde 4 - Türkiye halkı sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: Vakitte, servette ve ithalâtta israftan kaçır. Millî istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır.

Madde 5 - Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi milli istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.

Madde 6 - Hırsızlık, yalancılık, riya ve tenbellik en büyük düşmanımız; taassubdan uzak dindarâne bir salâbet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesad ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

Madde 7 - Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat herşeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kutsiyet dolayısıyla (Mevlud-i şerif) Kandil gününü, aynı zamanda kitab bayramı olarak tes’îd eder.

Madde 8 - Birçok harbler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikropdan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdâd mirası olan binicilik, nişancılık,

birlikte uygulamaya konuldu. Aşar vergisinin kaldırılması, çeşitli sektörleri finanse edecek bankaların kurulması, Ticaret ve Sanayi Odalarının tesisi, orman, maden ve hizmet sektörleri ile ilgili ivedi kararların alınması, sanayinin teşviki, yabancı sermaye gibi tüm konular önce İzmir İktisat Kongresinde karar altına alındı ve yeni rejimle birlikte uygulamaya konuldu. Bu uygulamalar 1930'lara kadar uygulanan ekonomi politikasının omurgasını oluşturdu.⁸⁶

2.5. Lozan Antlaşması'nda Düyun-u Umumiye'nin Kaldırılması ve İnhisarların Kurulmasına Hukuki Zemin Hazırlanması

Lozan Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşmasıdır. Mudanya Ateşkesi ile Yunanistan Anadolu'dan fiilen çekildikten sonra İtilâf Devletleri ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti Lozan'da 13 Kasım 1922'de toplandı. Lozan'da Düyun-u Umumiye konusu ilk olarak 27 Kasım 1922'de 3. Komisyonun oturumunda ele alınarak konunun oluşturulacak bir alt maliye komisyonunda görüşülmesine karar verildi. Bu komisyonda bir konuşma yapan İsmet İnönü, *“Kendisine Ankara'dan verilen talimatlara uygun olarak İmparatorluk dönemi borçlarının Balkan Savaşı'ndan itibaren Osmanlı Devleti'nden toprak almış Devletler arasında paylaştırılması gerektiği”* tezini savundu. Buna karşılık Yunanistan temsilcisi Venizelos, *Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan*

avcılık, denizcilik gibi bedenî terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

Madde 9 - Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; Ecnebi sermayesine aleyhdar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

Madde 10 - Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerdi inhisar istemez.

Madde 11 - Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar,

Madde 12 - Türk kadını ve kocası, çocukları iktisadî misaka göre yetiştirir. Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat 4 Mart 1923**, TTK Basımevi Ankara, 1982, ss.19-20.

⁸⁶ Yaşar Aksoy, **Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat 1923)**, Maya Matbaacılık, 1991, s.41-42.

*topraklarda Osmanlı Devleti'ne ait yatırımların bulunup bulunmadığının incelenmesi gerektiğini ileri sürerek borçların paylaştırılması fikrinin adaletli olmadığını söyledi.*⁸⁷

İtilaf Devletleri Deyunu Umumiye'yi kaldırmamak için birçok iddia sundu. Ancak İnönü, ileri sürülen bütün iddiaları reddetti. Bunun üzerine Üçüncü Komisyon Başkanı M. Barrere 28 Kasım 1922'de şu görüşleri ileri sürdü:

*"Müttefikler Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin tüm yetki ve talimatlarıyla beraber korunması konusunda hiçbir tartışmaya girmeye yanaşmazlar. Düyun-u Umumiye İdaresi, statüsü Muharrem Kararnamesi ile belirlenmiş bir kuruluş olup bu durum devletlere bildirilmiştir. Düyun-u Umumiye'nin statüsü de böylece devletlerin teminatı altına alınmış oldu."*⁸⁸

Üçüncü komisyonun, alt komisyonu tarafından 6 Ocak 1923'de hazırlanan taslak maddelerinde önemli ölçüde Türk heyetinin görüşleri hâkimdi.⁸⁹ Komisyon Başkanı

⁸⁷ Osman Akandere-Yaşar Semiz, "Sevr'den Lozan'a Düyun-u Umumiye İdaresi"

<http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/dergi/sayi1-8/7/11.pdf> ss. 196-197. Son Erişim: 06.06.2011.

⁸⁸ Akandere-Semiz, **a.g.m.**, s. 198.

⁸⁹ Tasarıya göre, Balkanlar ve Asya'da yeni kurulmuş devletlerden, kendilerine gerek 1912-1913 Balkan savaşları sonucu olarak, gerekse I. Dünya Savaşı ile toprak verilen devletlerin, bu borçlara karşılık antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren, Osmanlı borçlarının yıllık taksitlerine katılmaları, taksitleri üstlenen devletlerin bu borçlara karşılık rehin göstermeleri gerektiği, Türkiye'nin 1 Mart 1920 tarihi esas alınarak başlanacak ödeme programından sonra diğer devletlerin üstlendikleri borçlardan sorumlu olamayacağı, Türkiye'nin kendisinin üstlendiği borçlara ilişkin ise karşılık göstermek üzere Borç Meclisi ile üç aylık sürede anlaşmaya varacağı belirtildi.

Tasarının üçüncü maddesine göre Balkan Devletleri yıllık taksit ödemelerini 1912-1913 Balkan Savaşları'nda Türkiye'den toprak almış ülkeler olarak 17 Ekim 1912 tarihinden önceki borçlanmalara ait olarak yürütecekler, bu paylaşımından sonra 17 Ekim 1912 tarihi ile Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na girdiği 1 Kasım 1914 tarihleri arasında Türkiye'nin yaptığı borçlanmalara ait taksimat ise Lozan Barışı ile Türkiye'den toprak almış devletler arasında paylaştırılacaktı. Bu devletlerin ödeme esasları Türkiye'den aldıkları toprakların gelir durumlarına göre belirlenecekti.

8. Maddeye göre, Türk Hükümeti; kendisine kalmış Osmanlı topraklarında, o ana kadar, Osmanlı borçlarının ödenmesine ayrılmış ve ödenmesi gerekirken, çeşidi sebeplerden dolayı henüz Düyun-u Umumiye idaresine ödenmemiş gelirlerin tutarına eşit bir para için kendisini Düyun İdaresine karşı borçlu kabul edecek, bu borçların ödenmesi için de Düyun İdaresi ile anlaşacaktı.

Fransa Büyükelçisi M. Bompert'ın alt komisyona 13 Ocak 1923'te sunduğu raporda, *“borçların Türkiye'den toprak almış devletler arasında paylaştırılması hususunda ittifakla karar verildiğini ancak paylaştırılacak borçlanmaların başlangıç tarihi hususunda Türkiye'nin 30 Ekim 1918 tarihini esas almak istediğini, Ancak I. Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin de sorumlu olmasından dolayı, ayrılan devletlere, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında yaptığı borçlan ödettirilmesinin doğru olmayacağını”* söyledi. Hasan Bey ise Türk heyeti adına okuduğu bildiride şöyle dedi:

*“Türk Hükümeti, Konferansın sona ermesinden önce Düyun-u Umumiye Konseyi'ne Muharrem Kararnamesi'nin belirlemiş olduğu duruma hiçbir değişiklik getirilmeyeceği hususunda bir açıklama yapmaya hazırdır. Tahvil hamilerinin temsilcileri de bundan haberdar edileceklerdir. Muharrem Kararnamesi, Türkiye'nin bir iç meselesi ve Duyun-u Umumiye Konseyi'nde özel bir kuruluş olması bakımından bunları uluslararası bir antlaşmayla onaylamak mümkün değildir.”*⁹⁰

Lozan'da İtilaf Devletleri ile olan müzakerelerde Duyun-u Umumiye konusunda İsmet Paşa'nın hatıralarında şunlar yazmaktadır:

*“Duyun-u Umumîye Lozan Konferansı'nın en çetin meselelerinden birisi idi. imparatorluk son samanlarda her sene yedi milyon altından fazla borç ödüyordu. Duyun-u Umumiye'nin görüşmesi başladığı ıraman müttefikler, imparatorluk borçlarının, imparatorluktan ayrılan devletlere taksimini kabul etmek istememişlerdi, iddialarına göre, hukuken Türkiye borçlarının muhatabı kalacaktı. Ve borçlarının her iki yönü için konferansın basından sonuna kadar mücadele edilmiştir...”*⁹¹

59. Maddede, Türk Hükümetinin 57. Madde gereğince kendisine düşen tazminattan yerine getirmek üzere altın para 15 Milyon Türk lirasından her biri % 5 faiz ve 5.1 amortisman olarak hesap edilen, 37 taksitli 900.000 altın Türk liralık borcu ödeyeceği hükme bağlanmaktadır.

70. Maddede, Türk Hükümetinin 1 Kasım 1922 tarihinden önce gerek Osmanlı devleti ve gerekse Osmanlı Duyun-u Umumiye İdaresi ile sözleşme yapmış bütün batılı şirketlerin sözleşmelerinin Türk Hükümeti tarafından da kabul ve geçerli olduğunun tasdik edilmiş olacağını hükme bağlamaktadır. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.3**, YKY, İstanbul, 1993, s.47-50.

⁹⁰ Akandere-Semiz, **a.g.m**, s.199.

⁹¹ İsmet İnönü, **Hatıralar, Cilt II**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 89.

Müttefikler tarafından adı geçen komisyon raporu yerine Sevr'in yapısına benzer bir tasarı önerildi. Türk heyeti tarafından onaylanmayacağını anlaşıldığından sonra 4 Şubat 1923'de görüşmeler tekrar kesildi. Ali Naci Karacan bu olayı şöyle anlatmaktadır:

"Müttefikler ani surette hareket ederek İsmet Paşayı Lozan'da yapayalnız bıraktıktan sonra, kendilerini Lozan'a yine İsmet Paşa'nın davet etmesini, konferansın tekrar başlaması için tekrar İsmet Paşa'nın fedakârlık etmesini istiyorlardı. Son iki günün manevralarıyla bu hedef güdüliyordu. İsmet Paşa'yı ricacı, kabahatli göstermek istemekte idiler. İsmet Paşa Poincare tarafından kurulan bu tertibi hemen fark etti.

- *İstiyorsan bizi tekrar araya çağır! Diyenlere:*
- *Yarın sabah Ankara'ya gidiyorum! Cevabını verdi"*⁹²

Lozan Konferansı bu şekilde kesilmesinin ardından TBMM'de İsmet Paşa ağır bir şekilde eleştirildi. İkinci dönem Lozan görüşmeleri ise 23 Nisan 1923'de başladı. Türkiye Duyun-u Umumiye hususunda birinci dönemde olduğu gibi bu dönemde de çoğunlukla en çok borcu olduğu Fransız temsilcilerle muhatap oldu. Görüşmelerin ana noktasını ise Duyun-u Umumiye borcunun faizinin hangi para ile yapılacağı oluşturuyordu. Müttefikler borcun altın olarak ödenmesi gerektiğini savunurken, Türk delegasyonu bunun mümkün olmadığını ve ödemenin kâğıt para ile yapılması hususunda ısrar ediyordu.⁹³ İnönü hatıralarında borcun hangi para ile ödeneceğine değinirken şöyle demektedir:

*"...Vaktiyle bu paralar altın olarak verilmiştir, bugün de altın olarak ödenmelidir diyorlar. Eğer bunu kabul edersek hissemize düşen -91- milyon lira -600- milyon olacak Türkiye'nin böyle bir takati yoktur Borçların taksimini gösteren listeye hep altın diye yazılmış, asıl mühim olan diğer mesele, hisse senedi sahipleri alacakları parayı isterlerse Fransa'da Frank, İngiltere'de Sterlin olarak alabilirler. O zaman İngiliz lirası altınla baş başa sayılıyordu. Fransız Frangı devalüe olmuştu.(bu durumda) herkes alacağı parayı İngiltere'den alıyorum diye altın para ile olacaktı. Biz altın ve altın muadili olan bir para ile tediye yapamayız, diyorduk ve bunda ısrar ediyorduk..."*⁹⁴

⁹² Ali Naci Karacan, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul, 2006, ss. 260-1261.

⁹³ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK Basımevi Ankara, 1991, s. 347.

⁹⁴ İnönü, **a.g.e.** s.116.

Türk heyeti ise kâğıt para ile ödenmesinde ısrarcıydı. Duyun-u Umumiye konusu 11 Haziran'da tekrar ele alındığı zaman İnönü ve Pelle savundukları tezden taviz vermemeye çalıştı. 28 Haziran günkü oturumunda Rumbold, şu uzlaştırıcı öneride bulundu. Türkler ya Paris borç formülünü ya da borç konusunun antlaşmadan çıkarılmasını kabul etmeliydiler. Bu durumda Müttefikler, alacaklıların haklarının saklı tutulduğunu tek taraflı bir deklarasyonla beyan edeceklerdi. Türkler ise, Müttefiklerin imtiyazlarla ilgili ilkelerini kabul etmeli; Müttefikler ise antlaşmanın imzalanmasını izleyen altı hafta içinde İstanbul'u boşaltmalıydı. Rumbold'un girişimlerinden sonra Fransız temsilci Pelle daha olumlu davranınca 3 Temmuz 1923 tarihli oturumda borçlarla ilgili bazı maddelerde daha anlaşma sağlandı. Hazine-i Hassa malları ve kuponlar konusu üzerinde tartışıldı ve Türk Hükümeti tarafından Osmanlı Düyun-ı Umumiye Meclisi'ne gönderilecek 70. Madde yerine kaim bir mektup komiteye sunuldu.⁹⁵ Bu gelişmelerden sonra 8 Temmuz 1923'de borçların faizi konusundaki anlaşmazlık önemli ölçüde Türk tarafının ileri sürdüğü tezler doğrultusunda çözüldü. Düyun-u Umumiye-i Osmaniye esas alındığında Lozan'da Türk heyetinin elde ettiği en önemli başarı hiç şüphesiz Osmanlı borçlarının, Trablusgarp, Balkan harpleri neticesinde ve Lozan Antlaşması ahkâmınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak almış devletler arasında anapara ve faizleri olmak üzere paylaştırılmış olmasıdır. Kapitülasyonların ve Duyun-u Umumiye'nin kaldırılması ile Milli Mücadele liderleri, Cumhuriyetin ilanından sonra ekonomide tam bağımsızlık parolası ile gerekli adımları atmak için hukuki zemin hazırlanmış oldu.

⁹⁵ Meray, **a.g.e**, **c.1**, s.311.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İNHİSARLAR (1923-1931)

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Osmanlı devletinin egemenliği bir yarı sömürge statüsüne indirgendi. Devlet gümrük vergilerini ayarlayabilme, yabancıları ve Avrupa devletlerinin himayesine girmiş olan yerli gayri Müslimleri vergileme ve yargılama haklarını yitirdi. Mali kaynaklarının önemli bir kısmı, yabancı bir siyasi kuruluş olan Deyun-u umumiye İdaresi'nin denetimine girdi. Dış borçlarının faiz ve anapara ödemeleri için alınan yıllık dış borçlar 1913 yılında 6,6 milyon sterlini buldu. Dış ticaret, deniz ve demiryolu taşımacılığı, liman ve rıhtımlar, liman kentlerindeki elektrik, havagazı, su ve tramvay tesisleri, madencilik ve belli başlı yapım sanayi de yabancı sermaye sahiplerinin denetimindeydi. İmparatorlukta iş gören yabancı anonim şirketlerin karları 1900-1909 döneminde yılda 3 milyon sterlini aştı. Yani devletin aldığı dış borcun yarısını yabancı sermaye bir yılda devlet sınırları içinde kazanmaktaydı.⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmak ve Batı ve Kuzey Anadolu'yu Yunanistan'a bağlama cabaları, yerli Rum ve Ermenileri, milliyetçi Türk bağımsızlık mücadelesinin doğrudan hasmı durumuna düşürdü. Türk iktisadi milliyetçiliği, Kurtuluş Savaşı'nda ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, yerli gayrimüslimleri, metropollerle Türkiye ekonomisi arasındaki ilişkilerde sahip oldukları ayrıcalıklı konumlardan söküp atma hedefine yöneldi. Yerli gayrimüslimlere yönelik bu tavrın ötesinde, ne Cumhuriyet kadrosu ne de Müslüman-Türk tüccarlar ve büyük arazi sahipleri, yabancı sermayeye karşı değillerdi. Yabancı kapitalistlerin Türkiye'de iş yaparken temsil edilmeleri ya da ortak bulmalarını millileştirmek istiyorlardı. Bu politikanın temelleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, İttihat ve Terakki hükümetince atılmıştı.⁹⁷

Osmanlı ve İttihat ve Terakki'nin politikalarından ders alınarak Milli Mücadele sonrasında yapılan ekonomik politika ve düzenlemelerin birçoğunda, ülkenin dışa bağımlı hale gelmesini önleyecek tedbirler alınmaya çalışıldı. Bu nedenle Cumhuriyet kadrosu, ilk

⁹⁶ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.89.

⁹⁷ Tezel, **a.g.e.**, ss.460-461, Boratav, **a.g.e.**, s. 32.

yıllardan itibaren, her alanda devlet egemenliğini sağlayabilmek için ekonomiye de milli bir özellik kazandırmaya çalıştı. Bu doğrultuda devlet inhisarına geçen limanlar, yerel idarelerin yönetimini üstlendiği anonim şirketlere devredildi. Cumhuriyet kadrosunun Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yılları içinde yetişmiş olması yabancı şirket ve işletmelerine şüphe ile bakılmasına neden olmuştu. Cumhuriyet'ten önce Türkiye'deki yabancı sermaye, ülkenin dış ticaretinin genişletilmesinde hayati öneme sahip bankacılık, ulaştırma, liman ve liman kentlerinde kent hizmetleri sektörlerinde toplanmıştı.⁹⁸ İnhisarların amacı; önce Osmanlı'dan kalan inhisarlar ile birlikte yabancıların elinde olan birçok tekeli kendi inhisarına alarak iktisadın önemli noktalarını yabancı şirketlerden kurtarılması, Cumhuriyetin ilk yıllarında Lozan sonrası dondurulan gümrük tarifelerinin ve aşar vergisinin kaldırılmasından sonra bütçede meydana gelen boşluğun doldurulmasıydı.⁹⁹ İsmet Paşa'ya göre stratejik önemi olmayan birkaç inhisar yabancı şirketlere verildi. Devlet, bir yandan temel gereksinimlerin karşılanması yönünde üretimi desteklerken, bir yandan da bu üretim için gerekli ekonomik ve sosyal altyapıyı oluşturmada inhisarlarla öncülük yapma görevini verdi. Bu süreç içinde, ilk aşamada, ekonomik kalkınma açısından tarım sektörü öncü sektör niteliği kazanmıştır. Bazı inhisar mahsul (tütün gibi) fiyatlarını desteklemekte veya hükümetin politikasına uygun bir fiyat siyaseti güdülmesinde kullanıldı.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti gibi Cumhuriyet Türkiye'si de bir vergi devletiydi. İnhisarların kurulmasındaki bir amaç da girişte de verildiği gibi vergilerin doğrudan hazineye aktarılmasıdır. Bu aktarılan gelirlere İnhisar işletmelerinin normal kârı, monopol kârı, inhisara girdi sağlayan çalışanlarının veya çiftçiler ile bayilerinin gelirlerinden kesilen kazanç vergileri, tekell maddeleri üzerine konulan dahili istihlak veya muamele vergilerini

⁹⁸ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 175, İhsan Keser, **Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s.75.

⁹⁹ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s.85-86, Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s.56. Boratav, **a.g.e**, s. 83.84.

¹⁰⁰ İsmet Paşa 8 Kasım 1928'de Mecliste yaptığı bir konuşmada inhisarlar hakkında şunları söylemiştir: *"...İnhisar idarelerinin tabii çalıştıkları sahada nazımlık vazifeleri söz götürmez. Bu vazifenin hududu umumi menfaat ve hazinenin hukuku ile çerçevelidir"* **İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, (1920-1933)**, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1933, s.225, Ceylan **a.g.t**, s. 48.

ve savunma vergilerini sayabiliriz.¹⁰¹ Yani inhisarlar birçok vergi bir arada aynı anda hazineye aktarılmasına imkân sağladı.

3.1. Mali İnhisarlar

3.1.1. Milli İnhisarlar

Milli Mücadele ile siyasal askeri bakımdan anavatanı çıkarılan emperyalizm iktisadi alanda etkisini sürdürmekteydi. Cumhuriyet rejimi birçok ekonomik köşe başlarını kendi inhisarına alarak iktisadın önemli noktalarını yabancı şirketlerden kurtarılması amacını güttü. Fakat tütün, tuz ve idari tekeller dışındaki inhisarların yabancı sermaye ilişkisi devam etti.

3.1.1.2. Tütün İnhisarı

Tütün rejisinin lağvını ilk kez Siirt Vekili Mustafa Sabri Efendi 13 Mart 1923 tarihinde mecliste teklif etti.¹⁰² Fakat şartlar müsait olmadığı için reji kaldırılamadı. Osmanlı döneminde tütün rejisinin ne gibi sıkıntılara sebep olduğuna daha önce değinilmişti. İzmir İktisat Kongresi'nde de rejinin lağvını tüm kesimler desteklemişti.¹⁰³ 1925 yılında reji 4 Milyon Liraya satın alındı ve 26. 02. 1925 tarihli Tütün Muvakkatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı kanunu yürürlüğe girdi. Kanuna göre iç tüketime mahsus tütün alımı, işlenmesi, tütün, sigara imali ve satılması inhisar idaresi tarafından gerçekleştirilecekti. Sigara kâğıdı veya bu amaçla kullanılabilecek malzemelerin ithali özel kişilere yasaklanmaktaydı. Yasanın süresi bir yıllıktı fakat sonradan yerli tömbeki tekeli de içine alınarak 1930 yılına kadar uzatıldı.¹⁰⁴ Rejinin tasfiyesinden sonra yabancı çalışanlar işten çıkarıldı, reji bünyesinde görev yapan kolculuk kurumu kaldırıldı. 1926 yılında çıkarılan bir kanunla tütün tohumu ihracı yasaklandı.¹⁰⁵ Avrupa'da İngiltere

¹⁰¹ Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, T.C, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008, s.

¹⁰² **TBMM-ZC**, 13 Mart 1923, d.1, c.26, s. 316.

¹⁰³ Ökçün, **İzmir İktisat Kongresi**, s.90-93,360-361.

¹⁰⁴ Boratav, **a.g.e**, s. 118, Doğruel, **a.g.e**, ss.34-35.

¹⁰⁵ Doğruel, **a.g.e**, s.35.

haricinde hemen hemen tüm ülkelerde Türkiye'dekine benzer tütün inhisarı sistemi bulunmaktaydı.¹⁰⁶

Diğer inhisarlar gibi Maliye Bakanlığına bağlı olarak kurulan Tütün İnhisar İdaresi, tütün tarımına Osmanlı döneminden farklı olarak devlet hazinesine gelir elde etmekten çok, ulusal ekonomi açısından yaklaştı. Tütüne ait ıslah, yetiştirme, mücadele, kurutma ve denkleme yöntemlerinin ıslahı ve tütün analizleri gibi teknik konularda gereksinim duyulan personelin eğitimi amacıyla Tütün Enstitüsü kuruldu.¹⁰⁷ Enstitüye bağlı Ziraat ve Fen şubesi tütünün daha iyi yetiştirilmesi ve çeşitli bakterilerle mücadele için, Tütün Düşmanlarıyla Mücadele,¹⁰⁸ Tütüncülüğümüze Dair Bir Hasbihal,¹⁰⁹ Danaburnu,¹¹⁰ Tütün Düşmanlarına Karşı Mücadele¹¹¹ gibi eserler yayınlayarak çiftçiye bilgilendirmeyi amaçladı.

Tütün önemli bir dışsatım ürünüdür. Ayrıca, bir milyon dolayında üreticinin gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Bu durum tüccarla devletin karşı karşıya getiriyordu. Tütün üzerinde devlet tekeli kurmak, ciddi bir gelir kaynağı ve ekonomik kontrol olanağı sağlamaktaydı. Ticaret ve özel sanayi çevreleri ise inhisar sistemini istemiyordu.¹¹² Tütünde devlet tekeli önerisi gelirin toplanması ile üretimi bir bütün olarak ele almakta ve devletin doğrudan devreye girmesi gerektiğini düşünenler tarafından ileri sürülmekte buna karşılık, bandrol önerisine ise devletin tütün ticaretine doğrudan girmemesi ve ticaretin serbest bırakılmasını isteyenler bulunmaktaydı. Bandrol yönteminin savunucularının başında gelen İstanbul Ticaret Odasıydı. İTO'ya göre temel neden tütün ticareti ile uğraşan

¹⁰⁶ Habib Edip, **Avrupa'da Tütün İnhisarları ve Türkiye'de Tütün İnhisar İdaresi**, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1931, s.5-6.

¹⁰⁷ *"İnhisarlar Tütün Enstitüsü"* **İstihbarat Bülteni**, c. 6, sayı:100, Ocak 1938, s. 1029.

¹⁰⁸ **Tütün Düşmanlarıyla Mücadele, Taun Otu-yahut-Oronbanş**, T.C İnhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, İnhisarlar Matbaası, 1934.

¹⁰⁹ **Tütüncülüğümüze Dair Bir Hasbihal**, T.C İnhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, İnhisarlar Matbaası, 1934.

¹¹⁰ **Danaburnu, Courtiliere Grillotalpa Vulgaris**, T.C İnhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, K.F.M (203), 1935.

¹¹¹ **Tütün Düşmanların Karşı Mücadele**, T.C İnhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, K.F.M (147), 1935.

¹¹² Kuruç, **a.g.e**, s. 51.

tüccarların tekel uygulaması ile zarara uğrayacaklardı. İnhisar sistemini savunanların başında Duhan Şirketi Müdürü Kâtipzade Sabri Bey vardı. Hatta tütün tekelinin idaresini üstlenmek için hükümete ilk iki yıl için 12 milyon, sonraki yıllar için 17 milyon TL teklif etti. İTO inhisar girişimine karşı hükümete bandrolü destekleyen bir rapor sundu. Kâtipzade Sabri Bey ise Cumhuriyet gazetesine inhisarı savunan bir demeç verdi:

"Bandrol usulünün bir hayli zararları vardır. Bandrol usulünün tatbikatta en büyük zararı, hükümetin edeceği zarardır. Bandrol usulü tatbik edildiği takdirde bittabi tütün ve sigara ticareti serbest olacak, memlekette birçok tütün ve sigara fabrikaları açılacak. Hükümetin inhisarda temin ettiği varidatı bu fabrikalar almış olacaklardır. Fakat inhisar usulü kabul edilirse borçla açılacak olan yüz elli fabrikacının kârını hükümet kazanmış olacaktır. İşte bandrol ile inhisar arasında hükümetçilik nokta-i nazarından fark budur."

Memlekette tütün ve sigara ticaretini serbest yaptığımız gün bütün hayali tahminlere rağmen müthiş bir ecnebi sermayesi rekabeti karşısında kalacağız. Lozan Muahedenamesi mucibince ecnebi unsurların memlekette fabrikalar açmalarına mani olamayacağız. Bu hususta da Türklerle ecnebler arasındaki fark gözetilmeyecektir. O halde derhal memlekette küçük sermayeli tütün ve sigara fabrikalarına mukabil muazzam sermayeli kuvvetli ecnebi grupları da fabrikalar açacaktır. Bu iki rekabette şüphe edilmemelidir ki ufak sermayeli zavallı Türk grupları katiyen mağlup olmaya mahkûmdur. Çünkü evvela fabrikacılık bir ihtisas işidir. Hâlbuki Türkiye'de tütün ve sigara fabrikacılığında ihtisas sahibi yoktur. Hâlbuki buna mukabil bugün faaliyette bulunan reji ve Amerikan kumpanyaları bu hususta fevkalade mütehassıs oldukları gibi diğer kuvvetli mütehassıs grupların da meydana çıkacakları muhakkaktır. Bilhassa Türkiye'deki Amerikan grupları Amerika ve Mısır'daki büyük fabrikaların mubayaa şirketleridir. Burada fabrikalarının ihtiyaçlarını temin etmektedirler. Diğer taraftan bunlarla rekabet mecburiyetinde kalacak olan Türk grupları yeni baştan birçok masraflar ederek fabrikalar açacaklar, mütehassıs getirecekler, fakat sermayelerinin bunlara nazaran ufak olması yüzünden ya kapanmaya yahut diğer büyük gruplarla birleşmeye mecbur olacaklardır ki, her iki şık da Türk ticareti için çok elim bir akıbet olur.

Bugün bandrol usulünün tatbikini isteyenlerin başında mezkûr Reji şirketi vardır. Reji birçok fedakârlıkları göze alarak bandrol lehinde memlekette propaganda yapıyor.

Bütün memleketi Reji'nin kurmak üzere olduğu tuzak hakkında ikaza davet ederim. Gözümüzü açalım, müthiş bir tehlike karşındayız. Reji'nin bandrol usulünden beklediği büyük faydalar nelerdir? Bunu anlamak için uzun uzun tetkikata lüzum yoktur. Bugün ortada tütün ve sigara ticareti yapan en yaygın şirket Reji şirkettir. Dört milyon lira sermayesi, dört milyon lira da rezervesi vardır. Tütün ticareti serbest olunca ortaya atılacak olan Reji, derhal piyasadaki ticaretin %50'sini eline geçirmektedir. Bu kadar müthiş bir sermayeye bir de Reji'nin çok büyük olan ihtisasını da ilave edersek tehlikenin dehşetini takdir edebiliriz".

Demeçte tekelin büyük Amerikan grupları ile birleşerek piyasayı tamamen ele geçireceğini vurguladıktan sonra, bandrol yönteminin seçilmesi durumunda denetimin zorlaşacağını, vergi gelirinde azalmaya ve kaçakçılığa yol açacağını açıklayarak kendi şirketinin bandrol ve devlet tekeli uygulaması altında ne durumda olacağını da bir şöyle anlatmaktadır:

"Hükümet ister bandrole karar versin, ister inhisar karar versin Duhan şirketi verilecek karara göre bir vaziyet alacaktır. Şimdiye kadar söylediklerim ilmin, ihtisasın, hakikiyetin sözleri ve ifadeleri idi. Şimdi de benim ve şirketimin menfaati nokta-i nazarından söyleyecek olursam derim ki bandrol usulünün tatbiki bizim için çok faydalı olacaktır. Çünkü benim şirketim piyasada gayet kuvvetlidir. O zaman tütün sarfiyatının %15'ini elimizde tutabiliriz, ikinci olarak, şirketim tamamen Türkler'in elinde olduğu için bandrol usulünden bu itibarla da fazla istifade edecek, sigaralara rağbet gösterecektir. İlk Türk kızını tütüncülüğe alıştıran müessesemiz elyevm altı bin Türk amele istihdam etmektedir. Tütüncülük sanatının Türkler'in eline geçmesine şirketimiz mühim bir amil olmuştur. Rum kapitalinden istifade edeceğimizi iler sürenlere bu rakamlar belîğ birer cevaptır.

*Fakat buna mukabil inhisar usulünün hükümetçe kabulü takdirinde daha az kâr edeceğimiz muhakkaktır. Hatta hükümet inhisarın işletilmesini bir şirkete vermeye karar verse, o şirket de biz olsak yine bandrolde edeceğimiz kârı çıkaramayız. Çünkü ticaretin %80'i hükümetin eline geçecektir."*¹¹³

¹¹³ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1924, Aktaran, Doğruel, **a.g.e**, s.136-138.

Kurulan idare meclis kararı ile tamamen inhisar usulüne geçmek yerine bandrol kararı aldı.¹¹⁴ Fakat tartışmalar bitmedi Yunus Nadi İnhisar İdaresinin tütünlerimizi bozduğunu iddia eden bir yazı yazması üzerine Türk Tütünleri Mecmuası bu iddiaya uzunca bir cevap verdi.¹¹⁵ 9 Haziran 1930 tarihinde kabul edilen 1701 sayılı "Tütün İnhisarı Kanunu" üstüne mecliste yapılan tartışmalarda da bandrol ile vergi toplanması görüşü yine gündeme getirildi. Tütün ürünlerine bandrol yapıştırılması yoluyla verginin toplanabileceğini savunan konuşmacılar, diğer tütün üreticisi ülkeleri örnek göstererek, bir tütün üreticisi olan Türkiye'de de devlet tekeli uygulamasına karşı çıktılar.

İstanbul Vekili Hüseyin Bey: *Tütün hepimizin bildiğimiz veçhile memleketimizin en mühim ihracatından biri ve başlıcasıdır. Bugün memleketimize hariçten giren paranın üçte birine yakın, bir miktarı, hatta bazan bundan fazlası tütün sebebiyle memleketimize girmektedir. Bu itibarla tütün meselesi Devletin varidatı itibariyle sistem noktai nazarından çok iyi tetkik edilmek icap eder. Gerçi şimdiye kadar tütün meselesi, bandrol mu, inhisar mı? diye lâyük olduğu ehemmiyetle münakaşa edilmiştir ve bandrolün inhisarı müreccah olduğu neticesine varılmıştır. Şu itibarla bugün memleketin iktisadî noktai nazarından en mühim bir meselesini halletmek vaziyetindeyiz.. Memlekette milyondan fazla halk bunun üzerinde çalışmaktadır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse memleketimizde aşağı yukarı müreffeh bir halde yaşayanların kısmı azamini tütünle meşgul olanlar teşkil etmektedir. Dünyada, birçok memleketlerde tütün usulleri muhtelif şekillerde tatbik edilmektedir... Meselâ; Mısır, Amerika, İngiltere gümrük sistemiyle idare edilmektedir. Oralarda tütün üzerinden maktu bir şey alınmakta ve fabrikalardan çıktıktan sonra serbest satılmaktadır. Bazı yerlerde meselâ; Almanya, İsviçre ve Hollandada inhisar usulü vardır. Sonra Bulgaristan, Yunanistan ve daha bazı memleketlerde bandrol usulü tatbik edilmektedir. Bandrol usulü; tütün kesildikten sonra üzerine konulan bir etiketten ibarettir. Her üç sistem de binetice Devlete varidat temin için mevzu esaslardandır... Bizde gümrük sistemini tatbika imkân yoktur. Çünkü memleketimiz de çok geniş müstahsil bir memlekettir. Bunun için inhisar veya bandrol sistemlerinden biri düşünölmek lâzımdır... Dikkat edilirse görölür ki; hiçbir müstahsil memleket, bilhassa en. mühim emtaad olan bir şey üzerinde inhisar sistemini kabul etmemiştir. Mesela: Fransa şarap memleketidir...*

¹¹⁴ "İnhisar Değil Bandrol" **Meslek**, Sayı.16, 31 Mart 1925. İstanbul.

¹¹⁵ "İnhisar İdaresi Tütünlerimizi Bozuyor mu?" **Türk Tütünleri Mecmuası**, Sayı:30-31, 15.03.1928, 01.04.1928, ss. 163-194.

Şarap istihsalinde çok büyük mevkii vardır... Hükümet birçok şeyler hakkında inhisar sistemini tatbik ettiği halde şarap gibi en mühim emtası üzerinde inhisarı tatbik edememiştir. Çünkü en kuvvetli bir istihsaldir. Bu itibarla biz de aynı vaziyetteyiz. Varidat meselesine gelince: istihsal noktai nazarından bandrolla inhisarın mukayesesini yapmak lâzımdır.. Bunun için misal olarak Amerika, Yunanistan ve Bulgaristanı gösterebiliriz. Birisi kemiyet itibariyle, ikisi de keyfiyet itibariyle tanınmış tütüncü memleketlerdir. Amerika Hükümetinin hiçbir gün hatırından tütün üzerine inhisar vazetmek lüzumu geçmemiştir. Çünkü tütün, en mühim bir istihsal emtasıdır. Bilhassa malî noktai nazarından tetkik edilince: her ikisi de vergidir... Bandrol sistemi, de inhisar sistemi de; burada hiçbir diğerinden farklı değildir. Devlet bundan bir varidat almak ister, müstehlikler Devlete bir vergi verecekler. Bu vergiyi bandrol sistemi ile de, inhisar sistemi ile de almak mümkündür. İkisi de tamamen bir vergidir... En son 24 milyon liradır.. 24 milyon lira değil, bu 40 hatta 50 milyon da verebilir. Bugün bandrol vaz edilirse bundan 30-40 milyon almak mümkündür. Acaba tütün varidatının hali hâzırdan tezayüdüniün sebebi nedir?... Bunun sebebi, inhisar ile idaresinde değildir, sigara kâğıdının inhisar altına alınması dolayısıyla sarfiyat miktarının artması, ikincisi de sigara fiyatlarına zammedilmesi, bu tezayüdün başlıca amilidir... Her yirmi sigaraya bir kuruş zam beş milyon lira eder... İnhisarın reddile bandrolün kabulünü rica ederim.

Eskişehir Vekili Emin Bey: Bendeniz tütün meselesinde inhisarcıyım... İnhisar bir elden idare edilir; inhisar idaresi sermaye sahibidir; inhisar henüz muhtacı muavenet ve ıslah olan tütünlerimiz için indel hacce zürraa yardım edebilir. Bandrola gelince: Bandrolcu olamayacağımızı bir noktai nazardan değil, birkaç noktai nazardan tetkik ediyorum, muvafık görmiyorum, tamamiyle arzu ettiğimiz millî şekilde sermaye konamayacaktır, sureta millî olacaktır. Altından başka sermayeler arzu ettiğimiz menfaatin kısmı azammı götürecektir. Bu gün zürra, piyasada bir kriz olduğu vakit, çıkarıp tütün inhisar idaresine piyasadan mal alacaksınız diyor, Hükümet aynı zamanda ticarî müdahalelerle hariçten mübayaatta bulunacağı vakit mukabil tütün gösterebilecektir. Yani birçok noktai nazardan memleketin menafîi umumiyesi bunu icap ettirir. Bir elden idare edilir. Zürraa yardım edilebilir. Hükümet mübayaat için elinde bir istok bulundurabilir. Zira elinde vasıtası vardır... İnhisarın bila müddet kabulünün muvafık olduğu kanaatındayım.

Kars Vekili Ağaoğlu Ahmet Bey: *Tütünle onu içmekten başka hiç bir alâka ve münasebetim yoktur. Tütün mütehassısı değilim. Yalnız iki şey biliyorum... Birisi; tütün meselesi, birçok senelerden beri devam edip gitmektedir... Ben inhisar taraftarıyım. Yani tütünün Hükümetin elinde kalması taraftarıyım... İkincisi... Bendeniz geçen sene Avusturyada bulundum. İşim yoktu, refikamı tedavi için oraya götürmüştüm. Bir az Avusturyanın iktisadî vaziyeti ile alâkadar oldum. Orada tütün inhisarı vardır. Cemiyeti Akvamin çok müdekkikane yapılmış bir raporu elime geçti... Avusturyanın ahalisi beş altı milyon yani bizim ahaliden iki buçuk kere az olduğu, Avusturyanın mesahası bizim mesahamızdan takriben altı kere daha az olduğu ve Avusturya'da bir tek metre murabbai yere tütün zeredilmediği halde, tütün inhisarından on milyon İngiliz lirası yani bizim bu günkü paramızla yüz milyon lira temin etmektedir... Avusturya'da masarif çıktıktan sonra bizim paramızla altmış milyon, İngiliz lirası ile altı milyon lira Hükümete safi varidat kalıyor ve o kırk milyon masrafın da kısmı azamini hariçten tütün almağa sevk ediyor ve tütünlerini bizden ve diğer yerlerden alıyor. Halbuki burada tütünü biz ekiyoruz, biz biçiyoruz, biz yapıyoruz, biz satıyoruz nihayetünnihaye ne kazanıyoruz, 24 milyon; Avusturya tütün ekmiyor, biçmiyor altmış milyon lira kazanıyor...*

Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey: *Tütün İnhisar İdaresi Teşkilâtına hayat veren kanunlardaki muvakkat tabirinin bu inhisar 1930 senesine kadar devam edeceği için kalkmasını Hükümet sizlerden istemiş bulunuyor... Efkârı umumiyede hasıl olmuş bir kanaat vardır ki bunu tam hakikî noktasına hatta bu gün dahi getirmiş olduğumuza kani değilim. Bandrol sisteminin serbesti sistemi, inhisar sisteminin kuyudat sistemi olduğu nasılsa, bu kelimelerin içinden çıkan mana bu imiş gibi, bu işin içine girmiş bulunuyor... Devletin resim alması meselesidir... Bir memlekette bir metağa eğer onun ziraatından san'at haline inkılâp edinceye, istihlâk edinceye kadar bütün safhaları yapılabilirse ve bunun her safhasında sui istimaller imkânı derpiş edilebiliyorsa ister inhisar sistemiyle ister bandrol sistemiyle resim alalım. Bu safahatın hepsini takip etmek ve sui istimallere beher an meydan vermemek mecburiyetindeyiz. O halde ziraatte kuyudat vardır. Ticarete kuyudat vardır. Fabrikasyonda kuyudat vardır. Fabrikasyonda kuyudat vardır. Hatta istihlâk anında dahi gayri meşru istihlâk edilmiş metain mevcudiyeti görülüyorsa orada dahi kuyudat mevcuttur. Bu kuyudat mutlaka inhisarda biraz daha ağır bandrolda bir az daha hafif değildir... Onun içindir ki inhisar kanununun kuyudatı iddia edebiliriz ki ziraatçı bandrol memleketlerinde yapılan kanunların kuyudatından daha hafiftir...*

Herhangi bir sistemi alabiliriz. Ve bu sistemlerden herbirine istediğimiz gibi hafif veya ağır kuyudat koyabiliriz. Bandrol kabul edersek kuyudat daha ağır olabilir. İnhisar yaparsak kuyudatı daha hafif yapabiliriz. Kuyudatın daha hafif veya daha ağır olması bizi, bu sistemlerden birini tercihan kabul etmeğe götürmez... Resim; resim olduğuna, vergi olduğuna ve Devletten başka bir müessesenin velev dolayısıyla olsun, bir vergi almak hakkı bulunmadığına göre inhisar usulüyle vergi almak kavaidi umumiyyeye daha muvafıktır ve kontrol kuyudatı mutlaka inhisar suretiyle idare olunan yerlerde hiç olmazsa bir safhada büsbütün yoktur. Eğer biz imalâtı serbest bırakıp Hüseyin Beyin sadece etiket yaptırmaktan ibarettir, dediği bandrol sistemine avdet edecek olursak her fabrikanın etrafını birçok kontrol memurlarıyla dairen madar çevirmemiz lâzımdır. Buraya bizim malûmatımız haricinde tütün girmesin ve buradan çıkacak tütünler bizim malûmatımız haricinde çıkmasın. Eğer fevkalâde serbest bir muamele yapacak olursak bandrolda varacağımız gaye şu olacaktır. Herkes istediği yerde fabrika açabilir demektir. Tasavvur buyurunuz ki memleketin her noktasında, irili ufaklı yüzlerce fabrikalar açılmıştır. Bu fabrikaların; hergün kaçak tütün almak, onu kaçak olarak imal etmek şüphe ve töhmeti altında bulunmamaları için dairenmadar ihata edilmiş olmaları lâzımdır. İçeri girenler ve içerden çıkanların hepsi ayrı ayrı büyük bir memurin kitlesi tarafından murakabe ve takip edilmelidir. Ben zannediyorum ki bu kadar büyük bu kadar geniş ve bu kadar ihatalı bir murakabe makinesini muntazaman kurup işletebilecek kadar kendimize kusursuz bir itimadımız vardır, diyemeyiz... Diğer istihlâk vergileri için koyduğumuz pul sisteminin ki bir nevi bandroldür. Memlekette takibat yüzünden tevlit ettiği müşkülât nazarı dikkatimizi celbettiği için yavaş yavaş onları başka şekle ifrağ etmek mecburiyetini duyduk. Maliye Vekili olarak bu gün yirmi beş milyonla otuz milyon arasında hasılatı safiye temin eden bir müessese karşısında hasılatı safiye temin eden bir müessese karşısında bütün garanti ile sana elli milyon vereceğiz deseler şüphe yok ki ben oraya temayül ederim. İki vaziyet vardır ancak birisi farazî diğeri müsbettir ve öyle müsbettir ki bandrol mu, inhisar mı müzakereleri cereyan ettiği zaman inhisar yolu ile varmış olduğumuz rakkamları, bandrol sistemini bize tavsiye eden adamlar adeta bir hülya gibi ifade ediyorlar. Bandrola geçerseniz 20 milyon, 25, 30 milyon alırsınız diyorlardı. Biz bandrola geçmeden dahi iki üç senelik az bir zaman zarfında inhisar yolundan buraya vasıl olmuş oluyoruz... Bu yolda mütemadiyen mesafe katedeceğiz.. Bizim de Avusturya tütün inhisar idaresine benzeyen bir idaremiz vardı. Bir tek çivisini yapmayız bir tek ağacını kesmeyiz, bir tek kutusunu imal

etmeyiz. Kibrit inhisarımız vardır. 2 liraya alırız da 125 liraya satarız. Masrafımız ve sairemiz yüzde onu da bulmaz. Değil böyle yüzde 40'ı bulsun. Yüzde onu da bulmaz Bu vaziyet Devletin külfetini artırmak itibariyle hasılatı safiye ile gayri safiye arasında başka memleketlere nazaran daha büyük bir mesafe yapan, şarj bırakan bir vaziyettir... Binaenaleyh %10 masraf etmeksizin %90'ı hasılatı safiye olarak bütçemize 2 milyon küsür lira koyuyoruz. Eğer memleketimizde tütün zeriyatı bulunmıya idi bu kadar büyük teşkilâta lüzum kalmazdı. Ziraat ve ticareti bizde olmasa idi, mesele, sadece hariçten aldığımız tütünleri fabrikalarımızda imal ederek sigara şeklinde vermekten ibaret olsa idi masrafımız hiç şüphe yok bu gün yapmakta olduğumuz masraftan çok az olacaktı... Ceman yekûn tütün inhisar idaresinden bir senede almış olduğumuz varidatın yüzde kırk yedisi masraf diye karşımıza çıkmaktadır. Yüzde kırk yedi rakamı ifade edildiği zaman bu hakikaten büyük bir rakamdır. Ancak., görüliyor ki, şu kadarı mübeye bu kadarı bey ye ücretidir ve sonra şu kadarı da sigorta ve amortismandır... Ben de ilk Maliye Vekili olduğum günden beri acaba bu Devlet müesseselerinin daha iyi idare edilmesi, Meclisin daha yakından mürakabesi altına girmesi imkânı var mıdır? Memurlarının adedini diğer Devlet müessesesindeki memurun adedi gibi ve maaşatının derecesini de yine onların maaşatı gibi yaparak bütün inhisar idarelerini bir tek kanunun çerçevesi altında sevk ve idare etmek imkânı var mıdır, yok mudur diyerek düşündüm ve çarelerini araştırdım.. Başka başka mevzularda ve manzaralarda olan bu inhisar idarelerini bir tek kanun altına alarak ve daha ziyade Meclisin mürakabesi altına vererek aynı zamanda da işlerin sürat ve sühuletle yürümesine mani olmayıcı tedbirleri de alarak yeni bir manzume teşkil etmek imkânı olup olmadığını araştırdık, vardığımız kanaatin neticesini bir kaç maddelik kanun lâyihasında tespit ettik. Geçen seneden beri tetkik edilen bu kanun lâyihasının son tetkikatı da Bütçe Encümeninde ikmal edilmiştir. Bu kanun inhisar idarelerini daha ziyade Millet Meclisinin mürakabesi altına koyan bir kanundur. Bunun da Heyeti Celilenizde münakaşa ve müzakeresi gün ve hafta meselesidir. Mümkün olduğu kadar bütün dairelerin tevhidini istihdaf etmektedir... Biz bütün inhisarından aldığımız varidatın büyük bir kısmını sadece bir vilâyetimizden, İstanbul'dan alıyoruz. Ondan sonra onu az farkla takip eden İzmir gelir, Ondan sonra da Ankara ve havalisi geliyor. Bunlar ihraç edilecek olursa, Türkiye'nin diğer aksamı hatta nüfus itibariyle de bunlardan geri kalmıyan yerlerden bu gün almakta olduğumuz varidat, rakkamlandırılmıyacak kadar küçüktür. Bundan evvel daha küçüktü. Eğer siz zürradan tütün almak mecburiyetini kabul ediyorsanız... Bu, bütün

*Türkiye'nin her tarafında bir mubayaa teşkilâtı yapmak ve her tarafta faaliyete geçmek demektir. Eğer 15 milyonu bir adamdan almak mümkün olsa bir memur da kâfi gelirdi. Buna sigara kâğıdı da inzimam etmiş ve istihlâk çoğalmıştır. Şarkî Anadolu'da bile ilk defa olarak, miktar itibarıyla evvelki senelerin iki veya üç misli sigara sarfiyatına başlanmıştır. Fabrikalarımızın adedi, kuvveti, kudreti eskisinin lâakal beş misline çıkmak mecburiyetindedir. Çünkü vaki olan talepler başka türlü tatmin edilemez...*¹¹⁶

1931 yılında İnhisarların birleştirilmesi ve tek bir elden idare edilmesi yönünde karar alınması üzerine Tütün İnhisar idaresi, Gümrük ve İnhisar Bakanlığına bağlı olarak kurulan İnhisarlar Umum Müdürlüğünün yapısı içinde yer almıştır. İnhisarlar Umum Müdürlüğünü oluşturan 5 Müdürlükten biri de Tütün İşleri Müdürlüğüdür. Tütün İşleri Müdürlüğünün görevleri ana hatları ile şu şekilde sıralanabilir:

- Ülkedeki tütün ekimini, yasa ve diğer düzenlemelere göre yönlendirmek
- Yaprak tütün alım ve satımına ait yasaları ve düzenlemeleri uygulamak
- Türk tütünlerinin ıslah ve geliştirilmesi konularında çalışmak
- Tütün hastalıkları ile mücadele etmek
- İnhisarların ihtiyacı olan yaprak tütünü doğrudan üreticiden satın almak
- İdarenin yaprak tütünlerini işlemek ve stok halinde muhafaza etmek
- Sigara ve diğer tütün mamullerini imal edip Satış Müdürlüğüne teslim etmek
- İdare için gereksinim duyulan tütün teknisyenlerini yetiştirmek¹¹⁷

Yasayla, ülkelere satmak amacıyla yaprak tütün ticareti yapmak serbest bırakıldı. Ancak ihracat yapmak amacıyla tütün alımını, ülke içinde bir yerden diğer bir yere nakledilme işini, mağaza ve depolara konuşunu, gemilere yüklenişini ve son olarak ihraç edilmesini inhisar İdaresi kontrol etme yetkisine sahip oldu. Tütün tarımı yasaya ek olarak yayınlanan listede yer alan illerde tütün kalitesini korumak ve üretim miktarını sınırlamak amacıyla tamamen veya kısmen yasaklandı Yasanın yayını izleyen 3 yıl içinde tütünün nerelerde ekilip nerelerde ekilemeyeceğinin kesin olarak belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapmak üzere inhisar İdaresi ve İktisat Vekâleti görevlendirildi. İzin verilen illerde tütün ekimi yapmak, inhisar idaresine bildirmek koşuluyla mümkün olabildi. Tütün ve tütün

¹¹⁶ Kuruç a.g.e, s. 51-56.

¹¹⁷ Ceylan, a.g.t, s. 49.

mamullerinin yurt içinde satışı, yasa da belirtilen harç miktarlarını ödemek koşuluyla İnhisar idaresinin iznine bağılı olarak yapıldı. Dükkânlardan ve satıcılardan inhisara konu malların satışından kazanç vergisi alınmıyordu.

Tablo VIII: *Tütün İhracat Miktarı ve Toplam İhracata Oranı*¹¹⁸

Yıllar	İhracat (ton)	İhracat Değeri (Milyon TL)	Tahsilatın Gerçekleşme Oranı (%)	Toplam İhracata Oranı (%)	Tahsilatların Toplam Tahsilatlara Oranı (%)
1932	30.777	101	104	26.6	11.2
1933	20.664	95	102	22.2	11.2
1934	23.751	92	99.8	14	11.2
1935	22.695	95	105	19.5	11.8
1936	26324	117	93	20.6	11
1937	39.700	120		35.8	9.6

Tütünün inhisara alınmasında, ihracat gelirlerinin önemi ile üretimi ve ticaretinden elde edilen vergi gelirleri önemli etkenlerdi. Bu süre zarfında Osmanlı Devleti'nin azami fayda sağlama politikasının tersine Cumhuriyet tütün üretimini özendirdi. Gerek dışsatım gelirleri içindeki payı ve gerekse ulusal ekonomiye vergiler yoluyla gerçekleşen katkısı nedeniyle tütün tarımı ve ticaretine özel bir önem verildi. Fiyat yoluyla tütünün desteklenmesi ise yine bu dönemde gündeme gelmiştir. Bu destekleme, daha çok tütün piyasalarında aşırı fiyat dalgalanmalarından tütün ekicilerinin korunması amacıyla yönelik olarak uygulandı. Elde edilen gelir ise, arz ve talep kurallarına göre değişen fiyatın bir fonksiyonudur. Bu dönemde Türkiye'de ortalama tütün ekim alanı 66 456 hektar, ortalama üretim miktarı 40 136 ton ve verim ise 750 kg/hektar Tütün üretim miktarının yaklaşık yarısının dışsatımı yapılmakta ve tütün ihracat gelirleri Türkiye'n toplam ihracat gelirlerinin yaklaşık %55'ini oluşturmaktadır. Tütün sanayinde yeni yatırımlar sermaye yetersizliği nedeniyle, daha çok eski tesislerin modernize edilmesi yönünde gerçekleştirildi. Ancak, eski fabrikaların veya sonradan fabrika haline dönüştürülen tütün atölyelerinin fiziki koşullarının yetersizliği, üretimin talebin gerisinde kalması sonucunu doğurdu.¹¹⁹

¹¹⁸ Ceylan, a.g.t, s. 57.

¹¹⁹ Ceylan, a.g.t, ss. 61-63.

Tablo IX: 1925-1946 Yılları Arasında Tütün Ekim Alanları ile Üretim ve Verim
Değerleri¹²⁰

Yıllar	Ekiliş Alanı		Üretim		Verim	
	ha	Endeks	ton	Endeks	Kg/ha	Endeks
1925	66.287	100	56.215	100	848	100
1926	70.082	105	54.377	96	775	91
1927	88.605	133	69.604	123	785	92
1928	66.210	99	43.480	77	640	75
1929	52.647	79	30.503	54	690	81
1930	70.856	106	47.211	83	660	77
1931	74.683	112	51.111	90	880	103
1932	27.975	42	18.040	32	640	75
1933	51.037	76	40.148	71	780	91
1934	44.706	67	35.678	63	798	94
1935	54.026	81	36.004	64	666	78
1936	84.783	127	74.059	131	873	102
1937	94.499	142	72.676	129	769	90
1938	84.000	126	58.800	104	700	82
1939	76.043	100	65.434	100	860	100
1940	78.054	102	71.356	109	914	106
1941	74.085	97	55.000	84	742	86
1942	79.551	104	62.000	94	779	90
1943	68.482	90	52.000	79	759	88
1944	77.683	102	61.387	93	790	91
1945	98.049	128	69.599	106	709	82
1946	123.248	162	97.952	149	794	92

¹²⁰ Ceylan, a.g.t, s.52, 73.

3.1.1.2. Tuz İnhisarı

1 Haziran 1927 tarihinde merkezi Ankara'da olmak üzere Tuz İnhisarı Umumi Müdüriyeti kuruldu. Müdürlüğe Varidat-ı Mahsusa Genel Müdür Vekili Hacı Mehmet Bey atandı. Deniz, göl, kaya tuzu üretimi, satışı ve ihracı devlet tekeli altına alındı. Tuzlalarda satış fiyatını devlet belirlerken sonrasına karışmıyordu. Türkiye’de tuz üretimi Çankırı, Oltu, Hacıbektaş, Sekili, Tepesidelik gibi yerlerde yapılırken En önemli tuz yatağı İzmir Çamaltı’ndaydı.¹²¹ Önemli bir ihraç maddesiydi.¹²² Bu dönemde tuz ile ilgili olarak yapılan yasal düzenlemeler, tuzlalardaki tuz fiyatlarının dönemin koşullarına göre artırılması amacıyla gerçekleştirildi. Fakat bu hareket birtakım tepkileri de beraberinde getirdi. Hayvancılık ve sanayide girdi olarak kullanılan tuzdan vergi alınması Mecliste birçok konuşmacı tarafından eleştirildi:

İstanbul Vekili Hasan Vasıf Bey: “Tuz başka memleketlerde de inhisara tâbidir. Amma arada bir fark vardır ki onlar yalnız mutfakta kullanılan tuzlardan vergi alırlar, sanayide istimal edilen tuzlar inhisar resminden muaftır, bunlar maliyet fiatle satılır. Hâlbuki memleketimizde inhisar resminin yüksek olması, bizim sanayiimize mühim bir sekte getirmektedir. Başka memleketlerde kullanılan tuzlar kretilen denilen bir takım boyalarla boyanarak başka tuzlardan tefrik edilir. Tuzun kullanıldığı, sarfedildiği sanayii hulâsatan arzedeğim. Konservecilikte, sonra dericilikte, sanayii kimyevive ve kalevi sanayide, boyacılıkta; acı suların tasfiyesinde mühim mikyasta tuz sarfolunur. Fakat bu ağır resmi; sanayi veremediği için kullanamıyor. Binaenaleyh bu inhisarın mutfak tuzuna hasrı ve sanayideki tuza teşmil edilmemesi sanayiimizin terakkisi noktasından lâzımdır ve bunda memleket için hiç bir zarar yoktur. Çünkü zaten pahalılıktan sarfedilmiyor. Bu, ayrıca bir zarar tevlit edecek değildir.”

Kocaeli Vekili Sırrı Bey: “Devletçilik itibarile inhisar halinde bulunmasını benim de kabul ettiğim tuzun inhisar şeklinde idaresine karşı söz söylemiyeceğim. Çünkü bu şekilde idare edilmesine taraftarım. Yalnız tuz resminin sureti istifası, adalet kaidelerine uygun olmadığından, adeta zenginlerin istihlâkâtına fakirlerin de iştirak mahiyetinde bulunduğu için bunun nazarı dikkate alınması iktiza eder. Bizler de aynı fiatla tuz yemekteyiz; köylüler de. Hatta köylülerin koyunlarına yedirdikleri tuzu da aynı fiatla almaktadırlar. Bu doğru

¹²¹ Maden Mühendisi Evinsel, “Kaya Tuzu” *İstihbarat Bülteni*, C. 6, Sayı 94, 1 Şubat 1937, s.778.

¹²² Afet, İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.209-210.

değildir. Başka memleketlerde bu gibi hususat nazarı dikkate alınarak resim, o suretle tevzi edilmiştir ki köylü bunu bir yük olarak telâkki etmiyor. Hâlbuki biz erbabı servet, köylünün kesesinden yiyor bir vaziyetteyiz.”

Eskişehir Vekili Emin Bey: *“Köylü vergilerinin içinde ağır vergi hayvanattan alınan resim meselesidir. Çorak ve tuzu olmıyan orta Anadolu - hatta bir kısım sahillerimiz de öyledir köylüler davar başına bir okka tuz sarfederler. Bunu eskiden dört kuruşa beş kuruşa alırlardı. Bu gün on beş, hatta bazı yerlerde on sekiz, yirmi kuruşa mal oluyor. Bu tuzlardan her halde Hükümet eskiden olduğu gibi hafif bir şey almalı. Mademki hayvanattan alınan resmin tenziline imkânı maddi yoktur. Hiç olmazsa, hayvan neslini kesmiyeceksek, eskiden olduğu gibi hayvanata verilen tuzlardan hafif bir resim alalım. Yenilmek için olan tuzlardan başka bilûmum tuzlardan hiç resim alınmaması hakkındaki arkadaşımızın teklifi kabul edilirse mesele halledilmiş olur.”*

Gaziantep Vekili Nuri Bey: *“Hayvan sahiplerimizin hayvanlara tuz yedirdikleri malûmdur. Son zamanlarda memaliki ecnebiyeye ihraç edilen deriler, hayvanlarımıza tuz yedirmemekten naşi revaç bulmadığı mevsuken haber alınmıştır. Binaenaleyh bütçe tevazünü dolayısıyla tuzdan fazla para alalım diye hariçteki derilerimizin para etmemesi bittabi varidatımızı da tenakusa uğratacaktır. Bunun nazarı dikkate alınması lâzımdır. Tuz kıymetinin pahalı veya ucuz olmasının vaktü hali yerinde olanlarca ehemmiyeti olmıyabilir. Fakat fakirlere, bunu almak imkân ve kabiliyeti az olan köylüye ucuz satmak musip olur kanaatindeyim.”*

Yozgat Vekili Süleyman Sırrı Bey: *“Bendeniz şöyle bir hesap yaptım. Meselâ: 500 davar, mütehassıslar tarafından fennen tahmin edildiğine göre beher davar için beş gram tuz lâzım imiş. 500 davara beşer gramdan yevnî iki buçuk kilo, senede ise 900 kilo yapıyor. Halbuki tuzun memleha fiyatı 6 kuruştan 54 lira tutuyor. Hiç bir davar sahibi memleliaya gidip 54 liralık tuz alma/. Tuz yem iyen hayvanlar, ne kadar çayır yeseler etleri eyi olmaz, sık sık ağrıya tutulurlar. Binaenaleyh serveti umumiye itibarile hayvanata tuz vermemek yüzünden etten kaybettiğimiz ile tuzdan kazandığımız arasında büyük fark vardır. Hayvanata tuz vermemekteki zarar, bunun fevkinde geliyor.”*

Kütahya Vekili Memet Bey: *“Tuz fiyatı en son haddine vâsıl olmuştur. Şu suretle ki harbi umumiden sonra zahire fiatları yükseldikçe, tuz fiyatı da yükselmiş ve nihayet buğdayın 20-25 kuruşa çıkması gibi tuz da, bazı yerlerde, Hükümet satış fiyatından yukarı olarak 20*

kuruşa kadar çıkmıştır ve bu hal devam etmektedir. Bunun yalnız köylü ihtiyacatı üzerinde değil, ihracat eşyamız üzerinde de mühim tesirleri vardır. İkinci mesele, köylü ve halk buna şiddetle muhtaçtır. Havayıcı zaruriyedendir. Zavallı köylü bir okka tuz için 5, 10 okka buğday satıyor ve bundan dolayı köylü meys oluyor. Bu kadar seneden beri zahire indiği halde tuzun inmemesi köylüyü müteessir ediyor.”

İstanbul Vekili, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Ali Rana Bey: “Şimdiki tuz satışları kanunu mahsusuna müstenittir. O kanunun tadili varidata tesiri itibarile güç olabilecek bir şeydir. Onun için Hükümet bütün arzusuna rağmen Meclise böyle bir teklifte bulunamadı. Maamafih mevcut kanun ahkâmına göre neler yapmak mümkün olacağım araştırmaktayız. Yani inhisarın resmi tadil edilmemek şartile başka ne yapılabilirse onunla meşgul oluyoruz. Memleketimizde membaı servet olan tuzun başlıca sarfiyatı, memleketin istihlâkidir. Binaenaleyh bu hususta yapılacak iş mahduttur. Tuzun esasında bir kıymeti yoktur ve bütün masraf nakliyesinde olduğuna göre bundan fazla istifade olunuyor. Elverir ki başka memleketlerle rekabet edecek derecede müsait olsun. İnhisar kanununda sanayi tuzu istisna edilmiş değildir. Yalnız bir kısmı için bir prim mevcuttur. Hayvanların tuzu için de istisnaiyet yoktur. Şimdiki kâhunda böyle bir istisna yoktur. Zannediyorum ki sanayi tuzu hayvanların yiyeceği tuzdan sonra düşünülür. Sonra peynir, zeytin ve balık tuzları için prim de mevcuttur. Öbür hususlar da varidatı müteessir etmemek şartile belki düşünülebilir. Şimdiye kadar düşünmedik.”

Kocaeli Vekili Sırrı Bey: “İdarenin tesis ettiği gösterilen bazı satış mağazaları vardır. Bu, takip olunan devletçilik siyaseti haricinde yapılmış bir harekettir. Fabrika tesisini kabul ediyorum, haydi fabrikayı tesis etsinler. Devletçilik itibarile fabrika yapılsın ve mamulâtını meydana getirsin. Fakat hiç olmazsa bunun satışı tüccara bırakılsın. Satış gibi alelâde bir ameliyenin dahi Devlet idaresi tarafından yapılması doğru değildir. İtirazım fabrika yapmasına, fabrikacılık edilmesine değildir. Mamulâtının satılması için halka, vatandaşa hiç bir kudret ve imkân verilmemiş olmasıdır. Memlekette alış verişle geçinerek, aynı zamanda Devlete vergi verecek olan vatandaş işinde engel olmak doğru değildir. Bu yapılan mağazalar diğer vatandaşların, mesaisine aksi surette tesir ediyor, onlarla rekabet ediyor, vatandaş ızrar ediyor.”

İstanbul Vekili, Gümrü ve İnhisarlar Bakanı Ali Rana Bey: “Satış mağazası Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere üç yerededir. Bunlar da daha ziyade birer meşherdir. Buradan başka yerlerde satış mağazası yoktur. Esasen bunlar da diğer esnafın satışına mâni

olmamaktadır. Meselâ: Ankara’da satış mağazamız olduğu halde diğer münasip mahallerde de satılmasına müsaade edilmiştir. Kazançlarında hiç bir nakise yoktur.”¹²³

Maliye Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Tuz İnhisarı idaresi, diğer tekel idareleri gibi, 1930 yılında 1660 sayılı yasa ile tüzel kişilik verildi. Tuz İnhisarı 1862 yılında çıkarılan Tuz Talimatnamesine dayanılarak yürütüldü. 1 Aralık 1936 yılında kabul edilen, tuz tekeli düzenleyen 3078 sayılı yasanın 9 birinci maddesi şöyleydi: “Türkiye’de her ne suretle olursa olsun tuz ihraç ve istihsali devletin inhisarı altındadır. Başkalarının tuz ihraç ve istihsal etmeleri kaçakçılıktır.” Denilmekteydi.¹²⁴

11 Aralık 1936 tarihli 3078 sayılı kanun ile tuz fiyatlarına bir miktar zam yapılması gündeme geldi ve birtakım tartışmalara sebep oldu.¹²⁵ Tartışma sonrasında tuz fiyatları indirildi ve 1936 yılında % 23,66, 1937 yılında %29,11 oranında satışlar arttı.¹²⁶ Küçük tuz kaynakları sadece yakın çevresine yönelik üretim yapıyordu. İşletilmesi açısından bu yöntemin tasarruflu olmamasına rağmen, o bölgelerde yaşayanların tuz ihtiyacının karşılanmasında, yine ulaşım güçlükleri nedeniyle, yerinde üretim İnhisarlar açısından daha düşük maliyetli bir yöntem olduğundan ve inhisar idaresinin her yerde satış için depo, dükkân kuracak gücü olmadığından satış inhisarını üzerine almadı.¹²⁷

¹²³ Kuruç, a.g.e, s.231-233.

¹²⁴ Doğruel, a.g.e, s.165.

¹²⁵ Eskişehir Vekili Emin Sazak Bütçe: “ ... Şimdi aldığımız yirmi santim hakiki masraftır. Evvelce otuz beş santimdi. Demek ki, biraz kar ilave edilmiş. Kanunun aslında tuzun fiati üç kuruştur. Kanunun ruhuna mugayir nasıl zam yapabiliriz? Arkadaşlar hakikaten bunun tenzili az çok bütçemizde bir tesir yapacağı şüphesizdir. Amma, üç kuruştan bir santim fazla almak ta esas kanunun ruhuna münafidir. Karar verdik ve dedik ki, tuz üç kuruştur. Devşirme masrafı, toplama parası diye sizden bir şey alacağız demedik. Bunu iktisad encümenine de söyledim. İktisad encümeni bunu bu şekilde kabul etti amma, ben orada da muterizdim. Memed Somerin teklifi gayet yerindedir. Meclisi Alinin ilk verdiği karar tam manasile tuzu sabit bir hale koymaktadır. Simdi buna zam edeceğiz demek doğru olmaz. Hükümetin teklifinde devşirme diye bir şey yoktu. Amma, büyük alıcılar için bu istenilebilir. Fakat küçük alıcılar geliyor, tuzu tuzludan alıyor. Binaenaleyh ilk tekliften sonra devşirme masrafı diyerek bir şey ilave etmiş olacağız. Bence evvelkine bir santim dahi ilave etmek doğru değildir, bu usule muhaliftir. Bütçe encümeninin yaptığı son tadili reddetmek daha muvafık olur.”

¹²⁶ “Tuz İstihsal ve Satışında İnkişaf” **İstihbarat Bülteni**, c.6, Sayı: 102, Ekim 1938, s.1322.

¹²⁷ Doğruel, a.g.e, s. 165.

Tablo X: 1931-1944 Yılları Arasında Tuz ile İlgili İstatistik Veriler¹²⁸

Yıllar	Tuz Satışları (ton)	Kişi Başı Tüketim (kilo)	Tuz Satışları	Satış Geliri (bin TL)	Ortalama Tuz Fiyatı (ton)
1931	127.6	8.46	120358	7921	65.81
1932	121.1	7.89	125002	8021	64.17
1933	126.4	8.09	120149	7584	63.13
1934	125.3	7.95	129038	8224	63.73
1935	151	9.34	142579	6132	43.01
1936	156.2	9.50	151863	5358	35.28
1937	164.1	9.81	163653	5556	33.95
1938	170	9.99	164357	5553	33.79
1939	178	10.24	172984	5854	33.84
1940	196.2	11.01	190071	6575	34.59
1941	202.9	11.26	197548	7171	42.80
1942	212.9	11.68	204378	7487	46.63
1943	193.2	10.48	212389	8356	49.34
1944	198	10.68	196685	8705	54.26

3.1.2. Yabancı Sermayeli İnhisarlar

1923-1931 arası kurulan anonim şirketlerin 71 Milyon TL değerindeki ödenmiş sermayenin % 43'ü yabancı sermaye katılımlı şirketlere aitti.¹²⁹ İnhisar idaresinin bünyesinde bulunan Türk anonim şirketlerin birçoğunda yabancı sermaye bulunmaktaydı.¹³⁰ İnhisarlarda yabancı sermaye bulunmasının yanı sıra Milli Mücadele'de emperyalizme ve sömürgecilğe

¹²⁸ Ömer Celal Sarc, **Türkiye'de Tuz Talebi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944, s. 46-47.

¹²⁹ Tezel, **a.g.e.**, s. 196.

¹³⁰ Yabancı sermayeli inhisar şirketlerinin toplam 6.200.000 liralık sermayesi bulunmaktaydı. Ökçün, **a.g.e.**, s.109.

karşı savaştıklarını beyan eden asker, bürokrat, siyasetçiler anonim şirketlerin ortağı ya da yönetim kurulu üyesiydi.¹³¹ Şevket Süreyya Aydemir bu durum için şöyle tanımlamıştır:

“Hemen hiçbir iş âleminde gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devlet’in Nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanma çabaları...”¹³²

Bir yanda Gazi, parti ve bürokrasinin milliyetçi kanadı ile beraber büyük reform atılımlarını gerçekleştirirken, öte yandan birtakım nüfuzlu milletvekilleri, yabancı firmalar hizmetinde, komisyon pesinde koştu. Hasan Rıza Soyak’ın deyimi ile

“o yıllarda birçok insan, nasıl ve ne yoldan olursa olsun, servet sahibi olmak hevesine düşmüşlerdi.”¹³³

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, konu hakkında şunları söylemektedir:

“o sıralarda bence bu hadiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü milli mücadeleler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya başlamasıydı. Bunların kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi azalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de her türlü şekillerde komisyonculuk pesine düşmüş bulunuyordu”¹³⁴

“Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırttıklarını görebilirdiniz.”¹³⁵

Falih Rıfkı, konu şunları söylemektedir:

“İttihat ve Terakki devrindeki nüfuz kazançlarına hasret çeken veya Kuvay-ı Milliye’nin çetecilik günlerinde vurgun ve yağma zevki tatmış olanlar, Gazi’nin yanında ve Meclis’te idi. Birçoklarının inkılap umurlarında bile olmadığını biliyorduk. Milletvekilliği de,

¹³¹ Boratav, **a.g.e**, s. 99-100.

¹³² Timur, **a.g.e**, s.87.

¹³³ Avcıoğlu, **a.g.e**, s.416.

¹³⁴ Avcıoğlu, **a.g.e**, s.416.

¹³⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politika’da 45 Yıl**, İletişim Yayınevi, İstanbul 1984, s.184.

boğaz tokluğu geçime yeter yetmez maaşlı bir vazife idi. isleri yalnız idealist taraftan görenler, yeni bir Batı Türkiye'sinin ve bu Türkiye içinde yeni bir topluluğun kuruluşu savaşına katılmanın şevki yanında her şeyi unutuyorlardı. Bu heyecanı duymayanların hatırladıkları tek şey nüfuzlarını satmaktan ibaretti. Para kazanmak için tek sermayeleri de nüfuzları idi”¹³⁶

Müthiş bir para sıkıntısı çekildiği ve bütçenin çok fakir olduğu bir sırada dahi, milletvekili ve memur maaşlarında önemli artışlar yapılması önlenemedi. Rejimin dayandığı güçler içindeki bu zenginleşme ve para kazanma isteği, yabancı şirketler ile İstanbul ve İzmir kompradorlarının işine yaradı. Falih Rıfkı'nın sözleriyle,

“İlk aferizm fesadı Ankara'da iş takip etmeye gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam ya zayıf bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlulara ortak olacaktı. Yahut kazancından olacaktı. Türk olmayanlar bir Ankaralı maske edinmek zorunda idiler. Bir gün Hakimiyet-i Milliye gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek Sefiri beni görmeye geldi. Biraz hoşbeşten sonra dedi ki: 'Bizim Skoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye mümessili Sabur Sami Bey'dir. Bize söylediklerine göre, kendisinin siyasi nüfuzu olmadığı için firmanın işlerini yürütemeyecektir. Onun yerine siyasi nüfuz sahibi bir kimsenin bulunmasını bana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazi'nin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?’¹³⁷

3.1.2.1. Kibrit İnhisarı

Kibrit ve Çakmak Cumhuriyetten önce yabancıların elindeydi.¹³⁸ Cumhuriyetin ilanından sonra 30 Nisan 1924 tarihli ve 490 numaralı Muvazenei Umumiye Kanununun sekizinci maddesiyle kibrit imal, ithal ve satışı devlet inhisarı altına alındı.¹³⁹ Maliye Vekâletinin inhisarı devretmek için verdiği ilana başvuran Belçikalı Şirketin teklifi kabul edildi. Hükümet adına Maliye Vekili Çankırı Milletvekili Mustafa Abdülhalik Bey ile merkezi Brüksel'de bulunan Ozin-Allumetier de Flandre S.A. vekili ve Murahhas üyesi Monsieur Robert de Bodt arasında 8 Aralık 1924 tarihinde imzalanan sözleşme ile Ozin Şirketine verilen kibrit tekeli uygulamak üzere, Monsieur-R. de Bodt tarafından Türkiye

¹³⁶ Avcıoğlu, **a.g.e**, s.417.

¹³⁷ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yay, İstanbul, 2004, s. 495.

¹³⁸ Kuruç, **a.g.e**, s.92.

¹³⁹ **TBMM-ZC**, 19 Nisan 1928, c.3, s. 167.

kibrit inhisarı T.A.Ş 18 Ocak 1925 tarihinde kuruldu. İdare merkezi İstanbul'daydı. Şirketin sermayesi 600.000 TL iken 1927 de 1.200.000 TL'ye çıktı. Şirketin %50.57'si yabancılara aitti.¹⁴⁰ Yirmi beş bin sandıktan fazla satılacak kibritler hasılatından yüzde seksen Hükümete aitti.¹⁴¹ 19 Haziran 1924 tarihli Muvazenei Umumiye Kanununa göre 1 Mart 1925'ten itibaren tüccarın elindeki kibritlere karşılığı ödenerek el koyulacaktı.¹⁴² 11 Nisan 1925 tarihli TBMM oturumunda bu kanun bir takım tartışmalara sebep oldu. Gümüşhane Vekili Zeki Bey bu kanun hakkında şunları söyledi:

“...Bir marttan itibaren tatbik edilmek üzere Heyeti Celilenizin vermiş olduğu salâhiyet üzerine Maliye Vekili bir kibrit inhisarı kabul etmiştir. Bir marttan itibaren tüccarın antrepolarında bulunan kibritleri müsadere edecek ve kendi kibritlerini Türkiye'nin herhangi bir aksamında bulunacak olan antrepolardan yüzer paraya satacaktır. Yalnız orta yerde bir mesele vardır ki, bunda tüccarın hukuku düşünülmemiştir. Vilayat-ı şarkiyenin vaziyeti coğrafiyesi ve iklimi nazarı itibare alınmamıştır. Trabzon'da, Samsun'da vesair yerlerde bir çok kibrit depoları vardır. Buna karşı İl ali ye Vekâleti 'ben altı ay yahut dokuz ay evvel kibritler için lâzım gelen beyannameyi neşrettim ilân ettim. Bir marttan itibaren inhisar tatbik edilecektir. Siz elinizde kibrit bulundurmayın' demiştir. Maliye Vekâletinin bunda da hakkı vardır. Bununla beraber tüccar, halkın ihtiyacına kâfi gelecek kibritleri de bulundurmayacak mıdır? Tabî bulunduracaktır. Efendiler; yalnız Trabzon'da, Erzurum'da veyahut Samsun'da depo edilen miktar karın kesretinden dolayı bir yere sevk edilip satılamamıştır. Bugün eşyayı ticariye hiç bir yere gitmiyor. Kendileri bize müracaat ediyor, biz de bu müracaat üzerine Heyeti Hükümetten rica ediyoruz ki Avrupa'dan celbetmiş oldukları 'orijinal' fatura üzerine eğer Avrupa'dan celbetmişlerse -ki zannetmiyorum daima İstanbul'dan alırlar- o fatura üzerine yalnız ticaret verilmesin, tüccaran ticaret de istemiyor. Kendi muhitlerine kadar ücreti nakliye okturusunu tediye ederek Hükümet veyahut şirket bunları mübayia etsin yoksa müsadere cihetine gidilmesin. Son derece mutazarrır olurlar bunu rica ediyorum.”¹⁴³

Maliye Vekili Mustafa Abdulhalik Bey: *“...Zeki Beyefendi kibrit inhisarı için sualde bulundular. Malumuâliniz geçen sene Muvazenei Umumiye Kanununda vermiş olduğunuz bir salâhiyetle kibrit inhisarını vaz ettik ve ilân ettik, 'dikkat ediniz kibrit getirmeyiniz*

¹⁴⁰ Ökçün, a.g.e, s. 51.

¹⁴¹ TBMM-ZC, 19 Nisan 1928, d.3 c.3, s. 167.

¹⁴² TBMM-ZC, 19 Haziran 1924, d.2, c.8/1, s. 862.

¹⁴³ TBMM-ZC, 11 Nisan 1925, d.2, c. 13/1, s. 314.

getirmişseniz elinizde kalacaktır. Bir Marttan itibaren inhisar vardır. Böyle olacak olursak kaçak olacaktır' bu suretle mütemadiyen ilân ettik. Bunun için Hükümet tamamen vazifesini yapmıştır. Birtakım adamlar dinlemediler ve getirdiler bizim yapacağımız kendilerinden aldığımız bandrol hakkını ve gümrük resmini geriye almak ve kendilerine buyurunuz getirdiğiniz kibritleri geriye götürünüz. Demekten başka bir şey yoktur. Ve bunları iade ederiz: Çünkü bunda hiç bir kusurumuz yoktur. Gazetelerle ilân etmişiz. Elinizde kalırsa kaçak addedilecektir. İnhisar yapılacaktır. Ta bu yazdan itibaren daima ilânlar yapmışız, mamafih eğer maliyet fiyatıyla bunları almakta bir zararımız olmazsa onları da almaktan çekinmeyiz... Zararımız olmazsa alırız. Bize ilk vaki olan teklif hükümet yüz paraya satacaktır. Bizim kibritleri de yüz paraya alsın yüz para bize elvermez. Bize el verecek fiyat ise alınız, yok eğer değilse hiç bir kimsenin zarar etmesini istemiyiz. Gümrük ve bandrol resmini iade ederek nereden getirdi ise kibriti oraya iade etmesine müsaade ederiz.”

Zeki Bey: “Efendim; kâr istemiyorlar, fatura üzerinden verecekler.”

(Abdülhalik Bey devamla) “...Bendeniz de arz ettim. Eğer hakikaten söyledikleri fiyat mutedil ise alırız. Değilse kendilerinden aldığımız bütün rüsumu iade ederiz. Gerek gümrük resmini ve gerekse bandrol resmini iade ederiz ve kibritleri çıkarırlar. Buna razı olmazlarsa evvelce yaptığımız ilanlarımız dâhilinde muamele yapmamız tabiidir. Hakkı inhisar hükümetindir.”

Trabzon Vekili Muhtar Bey : “Efendim, vekil bey buyurdular ki biz, kibrit tüccarlarına evvelce ihtaratta bulunduk. ‘Mart iptidasında artık kibrit inhisara tabi olacaktır. O vakite kadar mallarını elden çıkarmayanların mesuliyeti kendilerine aittir.’ Bu doğrudur. Yalnız Vekil Bey kabul duyurmuyorlar mı ki; seyahilde bu sene şiddeti şita, hiç bir asırda görülmemiş bir halde olduğu için bir kaç aydır münakalât muntaki olmuştur. Tüccarlar ellerindeki malları dâhile sevk edememişlerdir. Bu esbabı mecbure, bu kadar bariz bir surette memleket için baisi felâket olmuştur. Ya bunların müddetini temdit buyursunlar, yahut kendilerine mal olduğu fiyattan bu kibritleri kabul etsinler. Başka türlü olacak olursa bir çok tüccarlar felâkete uğrayacaklardır.”¹⁴⁴

Zeki Bey: “Şimdi Vekil Beyefendi buyuruyorlar ki : ‘Beher tanesini yüz paraya alamayız’ hâlbuki bendeniz deminki beyanatımda yüz paraya alınsın demedim. İstanbul’da kaç mubayaa edildiyse, dedim. Belki tanesi altmış paradan da noksan gelir. Eğer bu

¹⁴⁴ TBMM-ZC, 11 Nisan 1925, d.2, c. 13/1, s.323.

kibritleri; inhisar şirketi almazsa asıl satan, doğrudan doğruya fabrikadan getirip satan tüccar hiç bir vakit kabul etmez. Çünkü o, üç ay evvel, dört ay evvel sattığı malı, nasıl geri alsın? Bunun için gösterilecek teshilât, doğrudan doğruya inhisar şirketinin bunu almasıdır. Eğer tüccar, piyasada tane hesabından sattığı fiyatı isterse tabîî şirket almaz. O vakit müsadereye de hükümetin hakkı vardır. Almış olduğu fiyatla alınmasını teklif ediyorlar. Maruzatım budur. Yanlış telâkki edilmesin.”

Maliye Vekili Abdülhalik Bey: “Efendim; evvelâ Muhtar Beye arzı cevap edeyim. Buyururlar ki ‘sahil bulundukları için nakliyat yapamamışlardır. Satamamışlardır’ Eğer müracaat, yalnız sahilden vukubulmuş olsaydı maalmemnuniye fikirlerine iştirak edecektim. Fakat Rüştü Paşa Hazretleri buradadır, Erzurum'da bulunanlar da satamamıştır. Dâhilde bulunanlarda satmamıştır. Dâhilde kibrit yoksa o hükümetin lehinedir. Hükümet alır, kendi namına satar. Fakat varsa ve bunlar satacak olurlarsa saklı satacaklardır. Ve o kadar kibrit memlekete yayılacak olursa herhalde bir müddet için bizden kibrit alınmayacaktır. Ve bu bizim menfaatimizdir. Bu, bir fiyat meselesidir. Fiyatlar bizi ızzar etmeyecek bir fiyat olursa maalmemnuniye alacağız.”

Zeki Bey: “Efendim; zannediyorum ki, bunda anlaşılmadığımız bir nokta vardır. İzzar meselesi mevzubahis değildir. İstanbul'da ben şu malı elimdeki fatura mucibince altmış liraya aldım. Tüccar İstanbul'da meydandadır ve benim orijinal faturamda meydandadır, bunun tanesi altmış paradır. Bunu, İstanbul'dan aldım ve Erzurum'a veya Trabzon'a kadar nakliyat ücretini, bandrolünü ve rüsumu sairesini verdim. Bunun geri iadesini kabul buyuruyorsunuz. Fakat tüccar tarafından bu kabul olunmazsa ne vaziyet tahaddüs edecektir, tüccar bunu kime verecektir? Halkın hukukunu muhafaza etmeliyiz. Eğer üç buçuk tüccarı da, bu inhisar şirketi namına, bu suretle ızzar edecek olursak yazıktır, günahdır.”¹⁴⁵

Maliye Vekili Abdülhalik Bey “Efendim; farzediniz ki iki kuruşa mal olmuştur. Ve Hükümet alacaktır. İnhisar şirketi alacaktır. İnhisar şirketinin sermayesi malûmdur. Bu parayı şirket verebilir mi? Arz ettiğim budur. Ve bir hesap meselesidir. Bu şirkete bazı yerlerde kutu başına 15 para veya yirmi para belki kalacaktır. Bey'iyesini verecektir, şunu verecektir, bunu verecektir. Bununla masrafını korumak imkânı yoktur. Bu arz ettiğim hesap meselesidir. Nisf hissesi şirketin ve nisf hissesi de hükümetin olduğu için bu fiyatın ne

¹⁴⁵ TBMM-ZC, 11 Nisan 1925, d.2, c. 13/1, s.323.

hükümeti ve ne de şirketi ızzar etmeyecek bir mahiyette olması lâzımdır. Bu kibritler saklı bir surette satılacağına, Hükümet satar ve istifade eder.

Zeki Bey: “Efendim; istenilen fiyat eldeki faturadadır. Faturayı, hükümet ve inhisar şirketi kabul ediyorsa mesele yoktur.”

Rasih Efendi: “Efendim; bu tüccarlar, bu malları çıkaracak olurlarsa çıkardıkları yerde tekrar gümrük vermek mecburiyetindedirler ve bundan zarar edeceklerdir. Onun için Vekil Beyefendinin buyurdukları gibi bizden kâr istiyorlar noktası varit değildir. Onlar, malolan fiyat üzerinden Hükümete, Maliye Vekâletine vermeye mecburdurlar ve müracaatları da öyledir. Nasıl ki bu nokta, sigara kâğıdı inhisarında nazarı dikkati celbetmiştir. Bu kanun da aynı esas üzerinde yapılıyor. Kibrit üzerinde bu meselenin düşünülmemesi, kendi tüccarlarımızın zararını mucip oluyor. Zaten memlekette iş yoktur ve azdır. Hükümetin, Maliyenin mütemadiyen böyle ihdas ettiği inhisarlar bizi ızzar ediyor diye tüccarlar bağırlıyorlar ve hakları da vardır. Gerçi Vekil Beyefendi ‘ilân ettik’ buyuruyorlar ve çoktan ilân etmişlerdir. Fakat daha evvel gelenler de vardır. Sarfedilmemiştir.”

Maliye Vekili Abdülhalik Bey: “Yoktur efendim! Şimdi arz edeceğim. Efendim; buyuruyorlar ki sigara kâğıdı kanununda da bu nokta, nazarı itibare alınmıştır fakat efendiler; sigara kâğıdı kanununa işbu kanun tarihi neşrinden muteberdir diye bir madde koyuyorsunuz. Bu kanun, altı, yedi aydan beri ilân edilmektedir. Eğer sigara kâğıdı kanununa ‘dört ay sonra tatbik edilecektir’ diye bir madde koysaydınız o zaman olurdu. Fakat şimdi müsaade ediyorsunuz ve ‘şu kadar zamanda getirmeyiniz’ diyorsunuz. Sonra ‘filân tarihte şu mal, yedinizde bulunacak olursa alamam, satamam ve siz de satamazsınız’ diye hükümet, ilân etmiştir ve bu husustaki bütün vazifesini yapmıştır. Arz ettiğim veçhile birçok zevatın yedinde kalmıştır. O kalan miktarı herhalde bir hesap meselesidir. Demin arz ettiğim gibi bu gibi şeyleri almakla bu sene hükümeti ızzar etmek istemezsiniz zannederim. Kibrit meselesi, sigara kâğıdı kanunundan çok farklıdır.”¹⁴⁶

1927 yılında o tarihe kadar idare meclisi üyesi olarak görev yapan Mahmut Celal Bey, Ali Cenani, Yunus Nadi, Cemal Hüsnü ve Cevdet beyler istifa etti ve yerlerine Türkiye İş Bankası İstanbul Şubesi müdürlerinden Muammer Bey ile Nusret Mithat Bey, Ziraat Bankası Genel Sekreteri Selahattin Bey, eski Diyarbakır Milletvekili Şerif Bey ve İzmir Milletvekili

¹⁴⁶ TBMM-ZC, 11 Nisan 1925, d.2, c. 13/1, s.324.

Enver Bey seçildi. Monsieur Mallego ile Monsieur Emile Phillipart da idare meclisi üyeleri idi.¹⁴⁷

Şirket, kibrit fabrikası yapacak, fabrika yapılana kadar kibrit ithali işini yürütecekti. Fakat yapılan fabrika çöktü, Belçika şirketi yeni fabrika da kurmadı. 1929 tarihli 1503 sayılı kanun ile kibrit, Çakmak ve suni çakmak taşları imal, ithal ve satışı, devlet tekeline aldı.¹⁴⁸ Sonrasında inhisar Avrupa piyasasına hâkim olan Swedish Match Company şirketine verilmek istendi fakat anlaşma sağlanamadı. 1930 yılında 1722 sayılı kanun ile kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi, bir Amerikan şirketine devredildi. 25 yıllık süre ile işletme imtiyazı elde eden The American-Turkish Investment Corporation, buna karşılık Türk Hükûmetine yüzde 6,5 faiz ve 25 yıl vade ile 10 Milyon altın dolarlık bir kredi açtı.¹⁴⁹ (Bkz. EK-12) Amerikan şirketi bu antlaşma ile iki yıl içinde İstanbul’da bir kibrit fabrikası kuracak ve her yıl devlete 1.750.000 lira ödeyecekti.¹⁵⁰ Mecliste Saraçoğlu Şükrü Bey şunları söyledi:

“Birçok fabrikalarımızı yaparken iki endişe ile bağlanıyoruz. Biri iktisadi olsun, diğeri de müdafaai memleket noktai nazarından mevkii daha eyi tayin edilsin Eğer bir iki cihet imtizaç ederse devlet noktasından bunun imtizaç ettiği noktada yapmak elbette hayırlıdır. Fakat bunun sadece iktisadi ciheti galebe çalar ve bunun arzu ettiğimiz yerde yapılması memleketin iktisadi bünyesinde çok zaaf yapacağını hissedersek, Devlet fabrikalarını bile çok pahalıya çok masraflıya getirmektense onu tabiatın icap ettiği ve ucuza mal olacak yerde yapmağı arzu ediyoruz...”¹⁵¹

Türkiye Amerikan şirketinin iflas etmesi ve başkanının ölmesi sebebiyle kredinin 8,5 milyon dolarlık kısmını kullanabildi. Amerikan şirketinin kibrit tekeline, imtiyaz süresi dolmadan 1943 yılında son verildi.¹⁵²

Bu dönemde karlı ve önemli gözüken alanlar devlet tekeline alınmaktadır, ama öte yandan bunlar, yerli ve yabancı özel şirketlerin eline de bırakılmaktadır. Başbakan İsmet Paşa dahi, inhisar uygulamasından tedirgin oldu. Serbest Fırka’nın kuruluşundan daha iki yıl önce,

¹⁴⁷ Ökçün, **a.g.e.**, s.51-52.

¹⁴⁸ Doğruel, **a.g.e.**, s.148-149.

¹⁴⁹ **BBCA**, Sayı: 9555, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 12.42..2.

¹⁵⁰ Derin, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁵¹ Kuruç, **a.g.e.**, s.92.

¹⁵² Doğruel, **a.g.e.**, s.149.

ismet Paşa, Meclis'te Devlet Hazinesi'ni özel kişiler yararına ve özellikle inhisarları kullanarak istismar etmek isteyen eğilimin bir tehlike arz ettiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, şöyle demektedir:

*“Hazine'den, hususi ihtiyaclar için muavenet taleplerine karşı koymak mecburiyetindeyiz. Devlet Hazinesi'ni, gerek doğrudan doğruya, gerek inhisarlar ile bilvasıta mal satın alan bir hayrat ocağı sanmak, mücadele edilmek lazım gelen bir zihniyettir”*¹⁵³

3.1.2.2. Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi

1925 yılı bütçe kanunu ile patlayıcı maddeleri kapsayan inhisar kuruldu. Yönetmeliğe göre ihaleyi alan şirket hükümetin belirleyeceği yerde en geç fabrika kurmaya ve en geç üç yıl içinde üretime başlaması gerekmektedir. Bu çerçevede kurulacak tesisleri şirket otuz yıl sonra hazineye verecekti. Maliye Vekâleti şirketin sermayesine ½ oranında girecek ve inhisarın içine giren maddelerin azami satış fiyatını da tespit edecektir.¹⁵⁴ Hükümet adına Maliye Vekili ve Çankırı Milletvekili Abdülhalik Bey ile İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları arasında imzalanan 7 Eylül 1926 tarihli inhisar işletme sözleşmesi uyarınca Türkiye’de Barut ve İnfilak Maddeleri inhisarı’nın işletilmesi hususu İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edildi. Sözleşmenin üçüncü maddesine göre, söz konusu inhisarın işletilmesi için bir Türk anonim şirketi kurulacaktır. Şirket hükümet adına Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları, merkezi Paris'te bulunan The Oriental Industrial Monopolies Holding şirketi, merkezi Paris'te bulunan Explosif Minelit Fransız Şirketi ve merkezi Paris'te bulunan l’Azotte François şirketi tarafından, Bakanlar Kurulunun 23 Ocak 1927 tarihli kararı ile kuruldu.¹⁵⁵ Şirketin idare merkezi Ankara ve İstanbul’daydı. Sermayesi 1.500.000 TL’dir. Bu sermayenin 740.000 Lirası Fransız grubun, 10.000 aracılık ettiği için İbrahim Beyzade Lütfü Bey 750.000 Lirası ise hazineye aitti.¹⁵⁶ Yani şirketin %50.66,sı Türklere, %49,34’ü de yabancılara aitti.

Şirketin ilk idare meclisi üyeleri Trabzon Milletvekili Hasan Bey, Ardahan Milletvekili Tahsin Bey, Kütahya Milletvekili Nuri Bey, Bolu Milletvekili Cevad Abbas Bey, Şeker İnhisarı Müdürü Lütfü Bey, Petrol İnhisarı müdürü Cemal Bey, Tapu Genel Müdürü

¹⁵³ Avcıoğlu, **a.g.e**, s.415-416.

¹⁵⁴ Boratav, **a.g.e**, s.125-126.

¹⁵⁵ Ökçün, **a.g.e**, s.53-54.

¹⁵⁶ Boratav, **a.g.e**, s. 47.

Selahattin Bey, Monsieur Louis Steeg, Monsieur Pierre Motet, Leon Fresko Efendi ve İbrahim Beyzade Lütfü Bey'dir. Görüldüğü gibi şirkete ortak olan Türkler Bürokrat kökenliydi.¹⁵⁷ Şirket taahhütlerini yerine getiremediğinden 1932 yılında hükümet tarafından doğrudan yönetilmeye başlandı¹⁵⁸ sonra ise Revolver ve Av Fişenkleri Türk Anonim Şirketi ile birlikte 1934 yılında tasfiye edildi.¹⁵⁹

3.1.2.3. Revolver ve Av Fişenkleri Türk Anonim Şirketi

Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'nün 1924 yılı bütçe kanunu ile 1925 yılı Muvazene-i Umumiye Kanununun 52. maddesi uyarınca her nevi revolver ve av fişenkleri av havanı, kapsül, plastorya imali inhisar altına alındı. 1925 yılı bütçe kanunu ile patlayıcı maddeleri kapsayan inhisar yönetmeliğinde barut inhisarında olduğu gibi bu inhisarda da geçerliydi.¹⁶⁰ Hükümet adına hareket eden Maliye Vekili ve Trabzon Milletvekili Hasan Bey ile İstanbul'da İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları arasında imzalanan 2 Haziran 1926 tarihli işletme sözleşmesine göre her nevi revolver ve av fişenkleri İnhisarının işletilmesi İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortaklarına ihale edildi. İmtiyaz süresi otuz yıldır ve Ordu'da kullanılan revolver ve fişenk bu inhisarın alanı dışındaydı. Şirketin kurucuları Hükümet adına Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve ortakları, merkezi Paris'te bulunan The Oriental Industrial Monopolies Holding şirketi, merkezi Paris'te bulunan Explosif Minelit Fransız Anonim şirketi ve merkezi Paris'te bulunan I'Azotte Français Şirketi'dir. Şirketin sermayesi 1.500.000 TL'dir. Sermayenin % 50.66'si Türklere, % 49.34'ii de yabancılara aitti.¹⁶¹

Şirketin ilk idare meclisi üyeleri Trabzon Milletvekili Hasan Bey, Ardahan Milletvekili Tahsin bey, Ertuğrul Milletvekili Fikret bey, Bolu Milletvekili Cevad Abbas bey, Şeker İnhisarı Müdürü Lütfü Bey, Petrol İnhisarı Müdürü Cemal Bey, emekli Miralay İsmet Bey, Monsieur Louis Steeg, Pierre Motet, Leon Fresko Efendi ve Avukat Hilmi Bey'dir. Barut ve Mevadd-i İnfilakiye İnhisarı T.A.Ş. arasında, idare meclisi üyelerindeki birkaç farklılık dışında, kurucular, hissedarlar ve idare meclisi üyeleri bakımından tam bir benzerlik

¹⁵⁷ Ökçün, a.g.e, s.54.

¹⁵⁸ Afet, İnan, Medeni **Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 211-212.

¹⁵⁹ General Asım, *"Barut İnhisarı Hakkında Malumat"* **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 96, 1 Nisan 1937, s.821.

¹⁶⁰ Boratav, a.g.e, s.125-126.

¹⁶¹ Ökçün, a.g.e, s. 54.

bulunmaktadır.¹⁶² Fakat İbrahim Bey hisselerini diğer barut şirketindeki hisseleri ile beraber 1929'da Fransızlara sattı. Ortaklığın tasfiye işlemleri yapılırken ortaklar arasında yapılan harcamalar konusunda anlaşmazlıklar çıktı. Konu hakem heyetine götürüldü. Daha sonra durum bir vatandaş tarafından Adliye Bakanlığına şikâyet edildi. Bakan Mahmut Esat Bey soruşturma açtı.¹⁶³ Rüşvet davası kovuşturması sonucunda İbrahim Bey ve yabancı ortakları işlemelere fesat karıştırmak ve devlet memurlarına rüşvet vermekten suçlu bulundu.¹⁶⁴ Bu olay basında geniş yankı buldu gazeteler bu rüşvet olayına Maliye Bakanı dâhil büyük memurlarında karıştığını iddia etti.¹⁶⁵ Mahmut Esat Bey bazı gazetecileri mahkemeye verdi ve tazminat aldı.¹⁶⁶ Şirket, Barut ve Mevadd-ı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi ile birlikte taahhütlerini yerine getiremediğini 1931 yılında ilan etti.¹⁶⁷ 1932 yılında hükümet tarafından doğrudan yönetilmeye başlandı.¹⁶⁸ Sonrasında İnhisarlar ve Askeri Fabrikalar Umum müdürlüğü bünyesine girerek tasfiye oldu.¹⁶⁹

¹⁶² Ökçün, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁶³ **Hâkimiyet-i Milliye** 13 Kasım 1930

¹⁶⁴ Şaduman Halıcı, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 342.

¹⁶⁵ **Cumhuriyet** 3 ağustos 1929.

¹⁶⁶ **Akşam** 11 Nisan 1930.

¹⁶⁷ **Cumhuriyet** 31 Ekim 1931.

¹⁶⁸ İnan, **a.g.e.**, s. 210-211.

¹⁶⁹ *Gümrük ve inhisarlar Vekilliğinden yazılan 23/6/934 tarih ve 4917/19 sayılı tezkerede: Barut ve Mevaadı İnfilakiye Fişenk ve Av Malzemesi ve Av Saçması İnhisarları işletme Muvakkat idaresinin 934 mali senesi bütçesine konulan tahsisat ile memur ve müstahdemlerine ait kadronun, yapılacak devirlerin taallukuna göre, inhisarlar ve Askeri Fabrikalar Umum Müdürlükleri bütçelerine nakli 2441 sayılı kanunun Muvakkat 4 üncü maddesi iktizasından olmasına binaen bahsi geçen tahsisat ve kadroların İnhisarlar ve Askeri Fabrikalar Umum Müdürlükleri bütçelerine nakli ve devir isinin 1 Temmuz 934 tarihinde yapılması muvafık görüldüğünden 30 Haziran 934 aksamına kadar Muvakkat idare tarafından tahakkuk ettirilecek sarfıvatın tevzi olunan bir senelik masraflara tekabül eden tahsisat mikdarından indirilmesi hakkında bir karar ittihazi istenilmiş ve Maliye Vekilliğinden yazılan 30/5/934 tarih ve 15228/478 sayılı mütaleanamede, devir teklifi 1934 bütçesile verilen 651770 liralık tahsisat dâhilinde olması hasebile bu hususta mütalea serdinde mahal olmadığı ve ancak 2441 sayılı kanunun muvakkat 4 üncü maddesinde devrin kanunun mer'iyete girdiği tarihte yapılacağı gösterilmesine ve 27 Mayıs 934'te neşredilmiş olan bu kanunun sekizinci maddesi hükmüne göre 27 Haziran 934 tarihinde mer'iyete girmiş olmasına binaen devrin bu tarihte yapılması kanuni bir zaruret olduğu cihetle bu hususun ve devir olunacak tahsisatın birer parti halinde kararnamede gösterilmesi lazım geleceği bildirilmiştir.*

Bu iş icra Vekilleri Heyetine 2/7/934'te görüşülerek 2441 sayılı kanunun muvakkat dördüncü maddesi mucibince devir muamelesine başlanmış ve kanunda gösterilen maddelerin tespiti ancak 1/7/934 tarihinde ikmal edilebildiği anlaşıldığından muvakkat idarenin memur ve müstahdemlerine ait kadronun ve 934 bütçesi olarak

3.1.2.4. İspirto ve İspirtolu İçkileri İnhisarı

Osmanlı döneminden beri alkollü içecekler, Üretim vergi denetimi altında çalışan çok sayıda küçük işletme tarafından gerçekleştiriliyordu. Milli Mücadele sırasında 14 Eylül 1920 tarihinde Men-i Müskirat Kanunu ile alkol yasaklandı.¹⁷⁰ Cumhuriyetin ilanından sonra mecliste alkolün yasaklanması ve inhisar altına alınması ile ilgili birtakım konuşmalar ve tartışmalar yaşandı. Yusuf Akçura Bey tarihten de örnek vererek şunları söyledi:

“...Efendiler, Aşardan sonra çok korktuğum diğer bir vergi daha vardır ki bu vergi de demin ispirto kokan memba dediğim, Müskirat Vergisidir. Eğer bu vergi, Meni Müskirat Kanununu tadil, tahrif ve yahut ilga Çimiyorsa o zaman fevkalâde taraftar olurdum. Burada 5 milyon yekûn gösterilmiş. Hatta on beş milyon alın derdim. Fakat ortada bir memnuniyet vardır. Müskirat menedilmiştir. Bu olduktan sonra müskiratın memnuiyeti bazı takyidat ile bile olsa kalkacaktır... Beyefendiler, şimdi umumiyet üzerinde yürüdüğüm için tafsilâta girecek ve zannetmeyin ki ben müskiratını yeni aleyhtarıyım. En büyük istiştah, en büyük vesika yazılardır. 1331 senesi 'Harbi Umumi esnasında Ahmed Bey çok iyi hatırlarlar ki Türk Yurdunda bir makalem çıkmıştır. Orada Hükümete niyaz ediyordum. Aman şu müskiratı kaldırınız diyordum ve o esnada yaptığım tetkikatta gürdüm ki dünyayı iki baştan fetheden iki millet Türklerle Romalılar müskirata gayet şiddetle aleyhtar bulunmuşlardır. Cengiz; başka her türlü müskiratın istimalini idam cezasıyla menetmiştir. Romalılara gelince Dünyayı Garptan istilâ eden bu millet, bu sağlam fatih millet otuz yaşına kadar olan insanlara müskiratı menetmiştir. O vakit rakı yok idi, şarap vardı hattâ bir kadın şarap içerse kocası öldürmek, idam etmek hakkına haizdi... Kocasını içerdi başka fakat otuzdan sonra. Demek istiyorum ki müskirat hakkındaki fikrini çok eskidir ve onun için şimdi de aleyhindeyim. Fakat derhal çok mühim çok kuvvetli bir itiraz vukubuluyor. Vekillerimizden bir zatı muhterem ile bir hususi musahabede bulunurken çok kuvvetli olan bir itirazı istifham'kâresini bana tevcih etti. Pekâlâ dedi, Âşarın aleyhindeyiz. Müskirattan da beş milyon almıyacağız. 9 milyon gitti. Avukatlardan falan almak bu dokuz milyonu doldurmaz ve falan filân mahallerin de tevziatı açıktır diyorsunuz. Şu halde iki fikri bir birine ekliyebilirsiniz Hakikaten efendiler;

kabul edilmiş olan tesisattan 1/7/934 tarihinde muvakkat idarece bu zaruretle tahakkuk ettirildiler. Masraflar indirildikten sonra artacak tesisatın ilişik cetvellere göre inhisarlar ve Askeri Fabrikalar Umum Müdürlükleri bütçelerine nakli tasvip ve kabul olunmuştur. İmza Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal BBKA, Sayı: 9562, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 46.47..16.

¹⁷⁰ TBMM Z-C, d.1, c.2, 15 Eylül 1920, s.334.

*bu, müskit bir sualdir. Onun için hiç olmazsa bunun ikisinden birini düşünmek ve onun yerine dediğimiz tarzda bazı vergiler temin etmek çaresi yok mudur? Mütehassısların bu hususta beni tenvir etmelerini rica ediyorum. Çünkü bunları iktisadi, içtimai, tıbbi ahlaki zararlarından başka hiç şüphe etmeyin ki s:yasi zararları da vardır. Benim tasavvur ettiğim Halk Hükümeti yani Türkiye Cumhuriyetinin mesnedi gibi geniş, kavi, sağlam âdetâ Mısır ehram 'mesnedi gibi binlerce yıl dayanabilecek olan mesnedi Türk köylüsü olacaktır. İkincisi, bunu teşkil eden bütün taşlar sağlam kalmak için hakikaten vücutça da sağlam bulunmalıdırlar. Binaenaleyh müskiratın da taraftarı olmamalıyız.*¹⁷¹

¹⁷¹ Karesi Vekili Ahmet Süreyya Bey: “ihtiyaç nisbetinde fazla masraf ihtiyarı mecburiyeti muhakaktır. Bundan maada varidat olarak tesbit edilen topyekûn 119 küsur milyon lira hakikaten tahsil edilerek Devlet Hazinesine girebilecek hakiki bir para değildir. Çünkü efendiler elimizde bulunan bütçenin matbu ve tevzi edilmiş aksamının tetkikatından anlıyoruz ki, bunların içerisinde yalnız hukuk değil maliyecilik ve muvazenei maliyecilik itibariyle de filhal alelfevr, bütçe meyanına ithal edilemeyecek mühim erkam varıdır ve bunların sebebi sarihtir. Bunlardan birincisi 5 milyon müskirat inhisarı parasıdır... Muvazenei Maliye Kanunun mevadına taallûk eden bazı mütalâatımı arz edeyim. Evvelâ 5 milyon müskirat inhisarının varidatı meselesi. Yalnız şu ciheti şimdiden arz etmeliyim ve iyice tesbit etmeliyim ki, bendeniz şu esnada Müskirat Kanunu tadil veya lâğvedilerek bir müskirat inhisarı tesis etmek ve ondan beş milyon lira varidat temin etmek mümkün değildir, caiz değildir diye bir fikir ortaya atmıyorum yahut bunun aksi olan fikri müdafaaya iptidar etmiyorum. Bu nokta iptidayı emirde iyice tesbit edilmelidir. Yalnız diyorum ki, şayet böyle bir fikir ortaya atılacaksa veyahut Heyeti Celile müspet ve menfî noktai nazarlardan bunu müzakere ve tahlil ederek bu gayeye, bu neticeye vücut verecek veya vermeyecek ise ki, bu ihtimalâtan her biri bütçe üzerinde ayrı ve başka başka tesirler yapacaktır, bunun daha önce nazarı dikkate alınması zaruridir. Efendiler, bugün bir Meni Müskirat Kanunu mevcuttur. Şu hallide bu kanuna ve kanunun memnuiyeti hazırasına rağmen bütçeye sokulmuş olan beş milyon varidat hayalidir. Zira elyevm hükmü mer'i ve cari olduğu için, mamulünbih ve muta olduğu için muhterem bir Meni Müskirat Kanunu bu Devletin Kavanin Mecmuasında fiilen hakikaten mevcuttur... Heyeti Umumiyece münakaşa olunmuş, ekseriyetle kanıl edilmiş ahkâmdan mürekkep bu kanun varken ve o kanun memlekette müskirat imalini beyi ve furutu istimalini demiyorum çünkü Ceza Kanununda vardır. Kanunu Ceza ile dahi malûm olduğu şekilde memnudur hariçten ithalini ve harice ihracını dahi menetmişken; Muvazenei Umumiye Kanunu da bu kanunun lağvından tadilinden mukaddem yedinci maddeye 1340 soneyi maliyesi iptidasından itibaren müskirat imal ve fûruhu ve ithali Devlet inhisarındadır diye kanunen hukukan mad'um olan bir şey üzerine inhisar vaz'ı tesis ve bundan mutahassıl bir beş milyon varidat kabullü bu an için hayal değil de nedir 1. (Hakikattir hakikat sesleri) Bu ancak o zaman hakikat olur ki, Hükümetin bundan evvel yaptığı gibi yürümeye kıyam ettiği doğru, meşru, hâlbuki yaldan varmak istediği gayeye yürüdüğü gibi yürünür. Bir kanun lâyihası yapabilir ve onu meclise verir. Meclis aidolduğu ihtisas encümenlerine tevdi eder, orada müzakere ve kabul edilir, Heyeti Umumiyeye gelir, bu arada dahi münakaşa kabul olunur ve işte o zaman ve ancak bu suretle Meni Müskirat Kanunu ortadan kalkar. Ondan sonra da müskirat inhisarı kabul edilir. Hükümet o zaman inhisarı vaiz ve tesis eder, etmek imkânı hâsıl olur. Fakat efendiler, bu, böyle olmamıştır. Hükümet çok zaman evvel bu hususta bir kanun lâyihası vermiştir. Heyeti Umumiyeden encümenlere verilmiş ve iki encümen bunu tetkik etmiştir. Müspet veya menfî kararlarını

1924 yılında içki yasağı kaldırıldı. Cumhuriyet döneminde alkollü içkileri devlet tekeli altına alma girişimi 22 Mart 1926 tarihinde kabul edilen ve 1 Haziran 1926 tarihinde yürürlüğe giren 790 sayılı yasa ile gerçekleşti. İspirto ve Meşrubatı Kûuliye İnhisarı Hakkında Kanun başlığını taşıyan bu yasanın birinci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti içinde ispirotolar ve meşrubatı şarap, bira ve her nevi likör de dâhil üretimi, ithalatı ve satışının hükümet tekeli altında olduğu belirtildi. Ayrıca aynı maddeye hükümetin tekelin idaresini kısmen ya da tamamen bir Türk anonim şirketine devredebileceği maddesi de eklendi. Yasaya göre Osmanlıdan kalan küçük çapta işletmeler dışında bir fabrika olmadığı için idare iki yıl içinde senede üç milyon kilo ispirto üretebilecek kapasitede fabrikalar kuracak, beş yıl içinde ise idarenin üretim kapasitesi ülke ihtiyacını karşılayacak hale gelmesi hedeflendi. Bunun için mevcut üretim tesislerinin kapasite ve varlıklarının dökümünü bir ay içinde Tekel İdaresi'ne vermeleri, İnhisar İdaresi dışında alkol üretimi yapan yerlerin ürünlerini Maliye Bakanlığı, İnhisar İdaresi ve ilgili şirket temsilcisinden oluşan bir heyet tarafından belirlenecek fiyatta idareye teslim etmeleri, razı olmayan fabrika ve imalathanelerin ise makine ve aletlerini sökerek üç ay içinde yabancı ülkelere göndermeleri gerekiyordu. İnhisar İdaresi'ne bu tesislerin üretimine izin verme yetkisi tanındı. Yeni içki İmalathanelerinin kurulması da Tekel'in iznine bağlandı.¹⁷² Hükmet tüm bu haklarını 1 Haziran 1926 tarihli sözleşme ile Türkiye İş Bankası ile Naçelna Organizaçya Pişemislogojelni Rolinçih Poise Şirketi'ne ihale ile devredildi. İspirto ve Meşrubat-ı Kûuliye İnhisarını, şarap, bira ve her nevi likör de dâhil olmak üzere, söz konusu sözleşme ve kanun hükümleri uyarınca işletmek ve gerekli işlemleri yapmak üzere Türkiye İş Bankası ile Naçelna Şirketi tarafından Eylül 1926'da kuruldu. İdare merkezi İstanbul, 2.000.000 TL. olan sermayenin % 45'i Hazine'ye aittir. İdare meclisi üyeleri Türkiye İş Bankası ile Naçelya Grubu tarafından tayin olundu. Şirketin 29 ağustos 1926 tarihli kurucular toplantısında Siirt Vekili Mahmut Bey, Maraş Vekili Mithat Bey, Van Vekili, Hakkı Bey, Monsieur Sorin, Monsieur I. Demohovski, Monsieur Çirnovski ve Monsieur Zelenski bulundu. Monsieur I. Demohovski murahhas üye ve Monsieur Alexander Hoynatski

vermişlerdir. Sonra kanun ortadan kaybolmuştur. Ondan sonra karşımıza çıka çıka Muvazenei Maliye Kanununun mahut yedinci maddesi çıkmıştır. Bu madde evvelce arz ettiğim gibi tekrar ediyorum; Meni Müskirat Kanununun tadil edilmesi veyahut lâğvedilmesi, memlekette müskirat üzerine inhisar vaz'ı gibi bir hüküm ihtiva ettiğinden benim noktai nazarımdan şayanı itiraz görülmüyor. İtirazım şudur ki, Muvazenei Maliye Kanunu kendi imtiyazından, hususi salâhiyet dairesinden dışarı çıkmamalıdır... O ancak bir Muvazenei Maliye Kanunu olmalıdır..." TBMM Z-C, d.2, c.6, 25 Nisan 1924, s. 340-351.

¹⁷² Doğruel, **a.g.e.**, s.144-145.

de genel müdür oldu.¹⁷³ 1930 yılında kurulan SCF'nin muhalefet ettiği inhisarlardan biri de ispirto inhisarıydı. SCF lideri Fethi Bey 2 Ekim 1930 tarihinde Mecliste İspirto İnhisarı ile ilgili şu iddialarda bulundu:

“...İspirto ve müskirat inhisarı: Hükümet bidayette bu inhisarın Devlet namına idaresini bir Lehli grupa vermekte mahzur görmüyor. Bu grup hayli zaman kendi memleketinden getirdiği muzır ispirotoları Türkiye’de Devlet inhisarı namına satmağa devam ediyor. Bir takım zehirlenme vakaları hâsıl olduktan maada grubun senevi taahhüt eylediği varidatı teminden âciz olduğu anlaşılıyor, grup aleyhine dava açılıyor, nihayet Hükümet, müskirat inhisarını doğrudan doğruya idareye karar veriyor. Bu işte devletçiliğin, ecnebi kapitalistlerin Devlet inhisarlarını idare etmesine müsaade ettiği görülmektedir...”¹⁷⁴

Şirket yükümlülüklerini yerine getiremedi. Gerekçesi ise kaçakçılık ve kaçakçılığı önlemek için devletin yeterli çabayı göstermediğini iddia etti. Kaçakçılık nedeniyle gelirlerinin beklenen düzeyin altında kalması sonucu yükümlülüklerini yerine getiremediklerini öne sürdü. Şirket sözleşme gereği hükümete ödemesi gereken 1.724.720 TL taksiti zamanında yatıramayınca mahkeme tarafından malları, binaları ve banka hesapları haczedildi. Daha sonra ise mahkeme tarafından şirketin iflasına karar verildi. Şirketin ürettiği rakıların kalitesinin düşüklüğü de tüketicilerin şikâyetine konu olmaktaydı. Bu öyle bir noktaya ulaştı ki, bazı bayiler "kaçaktır" diye sattıkları rakının reklamını yapmaya başladı.¹⁷⁵

Özel şirkete verilen tekel imtiyazının iptal edilmesinden sonra 1 Haziran 1927 tarihinde yürürlüğe giren İspirto ve Meşrubatı Küliye İnhisarının Sureti İdaresi Hakkında Kanun başlıklı bu yasa ile alkollü içkiler İnhisarı idaresi tekrar hükümete verildi. Yasaya göre hükümet tüzel kişiliğe sahip bir müdürlük ile Tekel İdaresi'ni yürütecekti. 1927 yılı bütçesine 1.000.000 TL özel ödenek konan müdürlüğün harcamaları her mali yılsonunda meclis tarafından denetlenecekti.¹⁷⁶ İnhisar idaresi ispirto işini ele aldıktan sonra diğer inhisarlarda da olduğu gibi fiyatlar yükseldi. 1930 Sanayi Kongresi'nde İspirto ile ilgili olarak fiyatların yüksekliği, ispirto sanayinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde olmayışı, sermayenin

¹⁷³ Ökçün, a.g.e, s. 53.

¹⁷⁴ TBMM Z-C, 2 Ekim 1930, d 3, c 21, s.40.

¹⁷⁵ Doğruel, a.g.e, ss. 145-146.

¹⁷⁶ Doğruel, a.g.e, s.146.

yetersizliği ve kredi yokluğundan yakınıldı. Çözüm olarak banka kredilerinin kolaylaştırılması, borçların taksitlendirilmesi ve inhisar vergisinin indirilmesi istendi.¹⁷⁷

Tablo XI: 1929-1935 Yılları İçki Üretimi ve İmalatı (Litre)¹⁷⁸

Yıllar	Rakı	Kanyak	Votka	Şarap	Likör	Muhtelif	Bira
1929	6.947.780	517.105	10.755	3.172.573	28.095	16.076	3.752.349
1930	6.168.428	349.720	7.996	2.220.361	30.365	19.298	3.181.589
1931	5.711.023	413.238	4.317	3.881.603	70.530	27.505	2.899.556
1932	5.804.144	301.636	8.234	5.385.687	55.567	18.268	2.540.000
1933	5.876.080	271.618	10.340	5.183.940	76.338	22.546	2.200.000
1934	4.301.163	241.443	9.137	4.499.636	25.746	12.267	2.100.000
1935	6.009.205						
Toplam	41.827.823	294.670	50.779	24.334.800	286.746	115.960	16.673.494

8 Haziran 1942 tarihinde "İspirto ve ispirotolu İçkiler İnhisarı Kanunu" adlı yasa çıkarıldı. Yasanın birinci maddesinin ilk paragrafı tekel kapsamını şu ifade ile tanımlamaktaydı: "*Her türlü ispirto ve ispirotolu içkilerin yapılması, hariçten getirilmesi, yurtiçinde satılması hükümet inhisarı altındadır. Bu inhisar İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nce işletilir*".¹⁷⁹ Bu maddenin ikinci ve üçüncü paragrafları ise istisnaları sıralıyordu. Buna göre, her türlü şarap ve meyve şaraplarının üretimi ve satışı, viski ve tabii köpüren şarapların ithalatı ve yurtiçinde satışı serbest bırakılıyordu. Daha sonraki yıllarda şarap ve viski ithalatı diğer alkollü içkilerde olduğu gibi İnhisar İdaresi'nin sorumluluğuna ve denetimine

¹⁷⁷ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Ankara Sanayi Odası, Ankara, 2008, s. 257.

¹⁷⁸ Rıza Ergüven, "İspirto, İspirtolu İçkiler ve Sanayii" **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 94, 1 Şubat 1937. Tablodan da anlaşılacağı gibi en fazla tüketilen alkol rakıdır. İnhisar idaresinin ürettiği rakı isimleri ise şunlardır: Türkiye İspirto ve Meşrubat Külliye-i İnhisarı İdaresi Rakısı, İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı İdaresi Hususi Fevkalade Rakı, 50 derece, İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı İdaresi Ala İstanbul Rakısı, İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı İdaresi Ala Boğaziçi Rakısı, Hususi Ala Rakısı, Aliyül Ala Gazi Ayıntap Rakısı, Ala Nazilli Rakısı, Aydın Rakısı, İyi Rakı, Yeni Rakı İstanbul Rakısı, Sevim Rakısı, Elif Rakısı, Hanım Rakısı, Denizkızı Rakısı, Üzümkızı Rakısı, Jale Rakısı. Yılmaz Özdil "*Dönülmez Akşamın Ufkundayım Azizim*" **Hürriyet**, 25 Temmuz 2010, Deniz Gürsoy, **Çilingir Sofrasında Rakı**, Oğlak Yayınları, 2001, İstanbul, s.19-25 Bu dönemde üretilen rakı hakkında geniş bilgi için Farul Gönül, "*Türkiye'de Rakı Sanayii*" **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 95-96, 1 Mart 1937, 1 Nisan 1937, s. 799-802.

¹⁷⁹ **TBMM-ZC**, d.6, c.26, 8 Haziran 1942, s.99.

bırakıldı.¹⁸⁰ Yasanın ikinci maddesinde, devlet tekeli altında olmamasına rağmen Tekel'in şarap ve meyve özü üretip satabileceği belirtiliyordu. Daha sonra kabul edilen 6552 sayılı yasa ile bira üretimi ve satışı da Tekel'in gerçekleştirebileceği faaliyetler arasına alındı. Bu yasanın mecliste sessiz sedasız geçti; yalnızca bir vekil söz aldı:

Sivas Vekili Abdurrahman Naci Demirağ: “Şarapçılık memleketimiz mahsulleri içerisinde mühim bir mevki işgal eden bir sınıftır. Bunu ilerletmek; şarapçılığımızı ilerletmek, bağıcılığınıza hizmet etmek milli, iktisadi menfaatlerimiz iktizasındadır. İşte bu yüzdendir ki, Muhterem Meclis bu işi eline aldı ve bunu temin edecek kanun lâyihasında bunun anasını vazetmiş oldu. Bağcılarımızı terfih etmek, istihallerini arttırıp memleketimizi bu servetten istifade ettirmek yerindedir. Şarapçılığı bir çok kolaylığa mazhar etmek suretiyle kürü üzüm olarak sarfı istihlâkinden daha faydalı olması halinde şarap yapıp satmalarına hizmet ve yardım etmek yerindedir. Hepimizin arzusu budur. Fakat memleketin iktisadiyatına hizmet ederken şarabı uluorta, başıboş bırakmak suretiyle içişinin sürümünü arttırmak memleketin sıhhati namına çok elimdir. Filhakika alışmış olanlar için bir mesele yoktur. Yerine başka bir şey ikame eder. Fakat alkole alışmamış olan genç neslimiz şarap istihlâkinde kolaylık görürlerse buna daha çok ve çabuk alışıklar ve daha çok mazarrat görürler. Bu itibarlardır ki bunu uluorta bırakıp mazarratını teşmil ettirmemek herhalde çok yerinde bir hareket olur. Muhterem arkadaşlar; içkiler habasetin anasıdır. Geçen celselerde Türkân arkadaşımız ne belîğ bir şekilde bunun mazarratlarını yüksek huzurunuzda tebarüz ettirmişlerdi. Şundan evvelki bir celsede yine Sadi Konuk arkadaşımız bunun mazarratları hakkında bize bir çok hakayık beyan ettiler. Hastaneleri, timarhaneleri, hapishaneleri tetkik edersek görürüz ki, bu bedbaht insanların felâketlerine saik olan mühim amillerin başında içki gelir. O halde iktisadiyatımızı düzeltmek isterken bu içtimai ve millî muzır derdi de ilerletmek, teşvik ve tergip etmemek lazımgelir. İçkilerimizin, inhisar idaresinin çıkardığı istatistiklerde ve bilançolardan aldığım malûmata göre, alkol dereceleri şöyledir: Rakı 43 - 50. Şarap 10-16. Bira 2. 50, 4. Yani bu içkilerden şarap biradan 4 defa daha kuvvetli, rakı şaraptan 4 defa daha kuvvetlidir. Şimdi biradan aldığımız vergiler nelerdir: Bir kere 20 kuruş müdafaa vergisi alıyoruz. 32 kuruş da inhisar resmi alıyoruz, yekûn 52 ediyor. Şaraptan 15 kuruş müdafaa vergisi ve kanuna nazaran da 5 kuruş ta resim alıyoruz. Binaenaleyh, şaraptan yalnız 20 kuruş alıyor. Biranın bir litresinden 52 kuruş devlete varidat temin edildiği halde şaraptan bu suretle yalnız 20 kuruş alıyoruz. Hâlbuki şarap Biradan dört misli alkollü bir içkidir. Binaenaleyh, bu içkiler arasında bir muvazene temin edilmesi lâzımdır. Eğer

¹⁸⁰ TBMM-ZC, d.6, c.26 8 Haziran 1942, s.99.

bağcılığımızı ilerleteceğiz diye şarabı uluorta, başıboş bırakmak ve su yerine kullandırmak herhalde memleketin menafii icabı olmasa gerekir. Eğer arzettiğim gibi şarapçılığı teşvik etmek istiyorsak dışarıya gönderilecek şaraplar için prim vermeliyiz. Bu suretle teşvik etmeliyiz. Fakat memleketteki istihlâkini uluorta bırakmak doğru olmaz kanaatindayım. İşte alkol dereceleri ve Devletin bunlardan aldığı vergi, gerek istihlâk resmi olarak, gerek müdafaa vergisi olarak, aldığı vergilerin rakamlarını arzettim. Şimdi bunların arasında her halde azçok bir muvazenet olmalıdır. Geçen sefer de şaraplardan alınacak verginin 5 - 15 kuruş olmasını teklif etmiştim. Öyle zannediyorum ki, Hükümette diğer içkilerle muvazenesini temin etmek için böyle bir şeye taraftar Olacaktır. Bilhassa İnhisarlar vekilinin bu husustaki noktai nazarını Heyeti Celileye bildirmesini rica ederim. Şu halde arz ve teklif ettiğim şey şudur: Kanunumuzda dâhilde istihlâk edilen denilmektedir. Harice çıkacak olan şarap burada mevzuubahis değildir. Yani harice çıkacak olan şarabın inkişafına hiç bir suretle tesiri olmayacaktır. Yalnız dahilde istihlâk edilecek olan şaraplar için İcra Vekilleri Heyetince tesbit edilmek üzere litre başına beş kuruştan on beş kuruşa kadar hususî istihlâk resmi alınması salâhiyetini Hükümete verelim. Bu maruzatımı burada bitirirken Ulu Şefimizin son defa alkollü maddelere ağır vergiler tarhedilirken 'bu suretle ya Hazineye mühim varidat temin edilir veya halkın sıhhati korunur' buyurmuşlardır. Bu düsturu daima ve daima gözüümüzün önünde bulunmalıdır. ”¹⁸¹

Yasanın çeşitli maddeleri ile şarap ve biranın özel kesim tarafından üretimi ve denetlenmesine ilişkin düzenlemeler getirildi, Bu düzenlemelerin uygulanması ise yasaya dayanılarak çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerle yürütüldü. Bu düzenlemelerin teknik ayrıntılarına girmeden temel ilkeler şu biçimde sıralanabilir:

- Üretici firmaların gerekli teknik altyapıyı sağlamalarının denetlenmesi
- Üretilen ürünün yönetmeliklerle tanımlanan kalite ve sağlık kıstaslarına uygunluğunun denetlenmesi
- Üretilen ürünün yönetmeliklerle tanımlanan kalite ve sağlık kıstaslarına uygunluğunun denetlenmesi¹⁸²

3.2. Yasal-İdari İnhisarlar

¹⁸¹ TBMM-ZC, d.6, c.26 8 Haziran 1942, s.101-102.

¹⁸² Doğruel, a.g.e, s.163.

Bu tür inhisarlar özellikle tek parti döneminde ve o dönemin Dünya konjonktüründe doğal tekel olarak karşılanan uygulamalardır. Bu tekeller arasında PTT, TCDD, Devlet Hava Yolları, Milli Piyango, Milli Reasürans İnhisarı, Radyo İnhisarı, İstanbul, İzmir, Mersin ve Trabzon Liman İnhisarları bulunmaktadır çalışmada konu gereği isminde inhisar geçen kurumlar ele alındı.

3.2.1. Kabotaj Kanunu

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlar ile yabancı ülke gemilerine tanıdığı ayrıcalık, Lozan Barış Antlaşması'yla 1923 yılında kaldırıldı. Lozan Barış Anlaşması, Ticaret Mukavelenamesi, yerli yabancı gemilere eşit davranılması ilkesini getirmekle birlikte Türkiye kabotaj seferlerini, balıkçılığı ve liman hizmetlerini kendi bayraklarını taşıyan gemilere hasretmek hakkını sözleşen devletler için saklı tutmuştu.¹⁸³ Kabotaj Kanunu, böyle bir hakkın kullanılmasından doğdu ve 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girdi. Yasaya göre, bütün kara sularında ve kara sular içinde kalan körfez, liman, koy ve benzeri yerlerde göllerde, akarsularda, Marmara denizi ile boğazlarda, makine, yelken ve kürekle hareket eden taşıma araçları; bunlarla mal ve yolcu taşıma hakkı ile şat, şamandıra gibi sabit araçlar bulundurma hakkı Türk vatandaşlarına verildi. Ayrıca; dalgıçlık, kılavuzluk, kaptanlık, çarkçılık, tayfalık ve benzeri mesleklerin Türk yurttaşlarınca yerine getirilebileceği belirtildi. Yabancı gemilerin yalnız Türk limanlarıyla yabancı ülkelerin limanları arasında insan ve yük taşıyabileceği kabul edildi.¹⁸⁴ Bu kanunla Türk denizciliğinin önündeki en büyük engel kalkmış oldu. Cumhuriyet Rejimi ise limanları millileştirmeye bu kanundan önce başlamıştı.

3.2.2. Liman İnhisarları

1925'te devlet inhisarında bulunan İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin Limanlarının işletilmesi, devlet politikasının genel yapısına uygun olarak, yerel yönetimlerin egemenliği ve kontrolündeki anonim şirketlere devredildi.¹⁸⁵ Cumhuriyet döneminde inhisarların genel anlamda kuruluş amacını yansıtan 1930 yılında bir komisyon tarafından hazırlanan "*Liman İnhisarları ve Yaptıkları İşler, Liman İnhisarlarının Teşekkülü Sebebi*" isimli rapora göre; limanların inhisar altına alınmasının sebebi liman işlerinin gayri müslimlerin elinde olması,

¹⁸³ Meray, a.g.e, c.7, s.38.

¹⁸⁴ Kemal, Arı, **İzmir'den Bakışla, Türkiye'de Kabotaj, Haklar Kazanımlar Bayramları**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, No:3, İzmir, 2009, s. 179.

¹⁸⁵ Boratav, a.g.e, s.48.

mevcut düzenin başkalarının elinde tekel oluşturduğundan kendilerince fiyat belirlemeleri, İstanbul İktisat Komisyonunun dönemin Başbakanı Fethi Bey'e sundukları rapor¹⁸⁶, Milli Türk Ticaret Birliği'nin faaliyetleri,¹⁸⁷ Antrepo yetersizliği, limana gelen malların zarara uğratılması ve kimsenin sahip çıkmaması gibi sebepler sıralanarak şunlar belirtildi:

“...Mütarekeyi müteakip boğazların açılması üzerine İstanbul'a birçok mal geldi, Bu mallara antrepolar kâfi gelmedi. Mallar günlerce mavnalarda beklemek mecburiyetinde kaldı. Bu vaziyetten istifade eden ve limanın bütün muamelelerine hâkim olan ecnebi vapur kumpanyaları acantaları bir ton malın tahliyesinden (30 - 40) liraya hatta bir tarihte(50) liraya kadar ücret almağa başladılar. Mavunacılar da fırsattan istifade ederek bir mavuna yevmiyesini 20 Liraya, hatta bazı ahvalde 40 - 50 Liraya yükseltmişlerdi.

¹⁸⁶ A-Tahmil ve tahliye ücretleri fevkalade pahalıdır.

B-Mavnacılar fiili bir inhisar yapmışlardır, Hatta bir iskelenin Mavunasi diğer iskeleye bile mal çıkaramıyor, Son zamanlarda inhisarın bu kısmında mavunacılar musır değildirler. Fakat sanatlarının kapalı olmasını, hariçten ne bir sanatkâr, ne de yeni bir aleti sanat girmemesini istemekte berdevamdırlar

C- Mevcut mavunalar ihtiyaçtan birkaç misli fazladır.

D- Mavnacılar fiili inhisarlarına dayanarak başka yerlerde iş aramadan az çalışmak suretiyle kazançlarını temin ediyorlar.

E- Mavuna ücretleri gayet fahiştir Bir Mavunaya verilen ücretten maada Bekçi ve Muşamba ücreti gibi namlarla munzam ücretler veriliyor.

F- Eşya kırılıp dökülüyor; Havaleli malların havalesi bozularak zayıf oluyor Geceleri eşya eyi muhafaza olunamıyor.

G- Mevcut mavunaların hepsi açık olduğundan eşya ıslanıyor.

H- Nöbet beklemek, beşten sonra çalışmamak, tatil günlerine tesadüf etmek gibi vesilelerle birkaç günlük mavna ücreti veriliyor

İ- Tahmil ve tahliye amelesi gayet yüksek ücret alıyor; Amele nöbetle iş aldığından nöbeti geldiği zaman çalışmayanın yerine bir çirak koyarak hiç bir şey yapmaksızın nısıf yevmiye alıyor.

J- Limanda büyük sirkatler oluyor; Bu sirkatleri acenteler, tahmil tahliye amelesi ve Mavnacılar birbiri üzerine attığından ortada gimse mes'ul olmuyor.

K- Mavna, amele ve tahmil ve tahliye işlerinin bir şirket tarafından deruhte edilmesi demek olan dizbarko mütareke esnasında 30 liraya kadar çıktığı halde son zamanlarda 850 kuruşa düşüyor Ticaret odası ile acentelerin yaptığı itilafa nazaran dizbarko 450 kuruş alması lazım iken halen 750 kuruş alan acantalar bulunuyor.

İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi, **12 Ağustos 1934 Pazar Günü Fevkalade Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Verilen Meclisi İdare Raporu**, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul, 1934, s. 7-8.

¹⁸⁷ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 402.

...Bu vaziyet İstanbul'da açılan 50yi mütecaviz hususi antrepo dolayisile kısmen düzeldi. 1923 senesi bidayetine doğru dizbarko (Mavna Ücreti Y.N.) Ücreti 15 - 20 lira arasında idi, Ancak bu masraflar Çok yüksekti. Liman muamelatı tamamiyle karışık olmakla beraber ecnebilerin elinde idi. Yer yer fiili inhisarlar mevcuttu. Mallar kırılıyor Gaip oluyor, Avarya oluyordu. Sigorta ücretleri yükselmişti. İstanbul limanına gelen eşyadan hiç kimse mesuliyet kabul etmiyordu. Tüccar bu vaziyetlerin önüne geçecek tedbirlerin müstacelen alınmasını talep ediyorlardı.

...Deniz amelesinin mühim bir kısmını ve diğer liman hizmetlerinin umumunu gayri Türk anasır marifetiyle yaptırmakta ediler. Limanda dizbarkator, Formen, istivador gibi namlarla birçok ecnebiler ve gayri Türk anasır çalışırdı. Bunların içinde tanınmış gümrük ve sigorta kaçakçıları, sabıka-i mükerrere eshabı ve bu yollarla bir kaç sene içinde yüz binlerce lira yaparak zengin olanlar vardı.

...Acantalar muayyen bir nisbet dâhilinde liman islerinde Türk memuru kullanmak tamamen gayri Türk olan amele basları vasıtasıyla Hristiyan ameleyi Türk ameleye tercih ettirmemek hususundaki teşebbüslerde diğerleri gibi neticelenememiştir.

...İstanbul Vilayetinin Ticaret odası riyasetine yazdığı 28/Mart/1924 tarihli teskerede "Anadolu'nun muhtelif istasyonlarından yüklenip İstanbul'a sevk olunan milli mahsulatı havi mavunaların Haydarpaşa'dan İstanbul'a cerri için (10) lira römorkör ücreti alındığından " bahsedilerek pek fahiş olan bu Ücretlerin tenzilinin temini bildiriliyordu Komisyonun römörkörümler üzerinde de amel olamadığı görülmektedir.¹⁸⁸

1932 yılında yayınlanan al-i İktisat Meclisi Liman raporuna göre Türkiye'de liman tanımına¹⁸⁹ uyan İstanbul, İzmir, Mersin, Trabzon, Samsun ve Ereğli Limanları olmak üzere

¹⁸⁸ **BBCA**, Dosya: 1619, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 156.98..9.

¹⁸⁹ "Her hangi bir Sahil noktasının liman unvanını alabilmesi için her şeyden evvel iktisadi bir kıymet ve ehemmiyeti haiz olması icab eder. Geniş ve zengin bir hinterlanda malik olması, yakın hinterlandın da sınai bir kıymet ve istiklali mevcut olması iktiza eyler. Ana deniz yolları üzerinde, vapurların tabii bir uğrak noktasın da bulunması lazım gelir. Bir limanı dâhile rapteden demiryolları ve şoseler de onun kıymetini tayinde mühim amil olur. Bir limanın hinterlandı ne kadar geniş, zengin ve müstaidi inkişaf ise üzerinde bulunduğu deniz yolu ne kadar ehemmiyetli ise; Karadan hinterlandı ile şimendifer ve yollarla irtibatı ne kadar müemmen ise o liman da o derece mühimdir." **BBCA**, Dosya: 2312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 27.153..2. s. 3.

altı adet liman bulunmaktaydı.¹⁹⁰ Hükümet İstanbul, İzmir Mersin ve Trabzon Limanlarını inhisar altına alarak ortağı olduğu anonim şirketlere devretti.

3.2.2.1 İstanbul Liman İnhisarı

1879 senesinde inşası ve İstanbul rıhtımlarının imtiyazı 75 sene müddetle M. Marlus Michael'e verildi.¹⁹¹ Cumhuriyet'in ilanından sonra İstanbul limanının inhisar altına alınmasını Doğan Avcıoğlu, Ahmet Hamdi Başar'dan da alıntılar yaparak şöyle eserinde şöyle anlatmaktadır:

“Cumhuriyetten hemen sonraki yıllarda, özel teşebbüs imalinin bir önemli yolu, inhisarlar olmuştur. Eskiden mevcut inhisarların dışında, Cumhuriyet, mali ihtiyaçlar dolayısıyla ya da çeşitli gruplardan gelen baskılar altında yeni inhisarlar kurmuştur. Bu inhisarlar, genellikle, özel şirketlere devredilmiştir. Mesela 14 Nisan 1925 tarihli Limanlar Kanunu, Türkiye'deki limanların idare ve bakım zorunluluğunu, devlete yüklemektedir. Fakat devlet, sermayesini kısmen bütçeden sağlamak suretiyle, liman işleri için özel kişilerin katıldığı anonim şirketler kurmaya yetkilidir. Nitekim İstanbul ve İzmir gibi önemli limanlarda, devletin parasıyla dönen, fakat nüfuzlu özel kişiler çıkarına isleyen anonim şirketler kurulmuştur. İstanbul Liman İnhisarının hikâyesi, bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir. Liman hizmetlerine, yerli mavnacılar ile yabancı vapur şirketi acentaları egemendir. Acentalar, mal sahibi tüccardan “dizbarko” adli fahiş ücretler almaktadır. Milli Türk Ticaret Birliği, limanı ‘millileştirme’ davasını ele almıştır. Önce maliye müfettişi, sonra iki yabancı vapur kumpanyasının danışmanı olan birlik Başkanı Kazım Ziya. Acentalık işinin çok karlı olduğunu söylemektedir. Ankara'nın zaferinden sonra bazı yabancı vapur kumpanyaları, Rum acentalarını yeni duruma intibak için Türk acentaları ile değiştirmek niyetindedirler. Kazım Ziya, arkadaşlarına, bir şirket kurup acentalık isine atılmayı teklif etmiştir. Onlar acenta olursa, başka Türkler de bu işe atılacak ve Liman, Milli Türk Ticaret Birliği'nin istediği biçimde millileşecektir. Bu düşüncelerle, Kazım Ziya, Ahmet Hamdi Başar, Cemal Hüsnü Taray ve ünlü Chester isindeki aracılığı dolayısıyla ‘Chester’ lakabını alan Chester Emin, 10 bin lira sermaye ile Bahri Muamelat T.A.Ş'ni kurmuşlardır. Şirkete

¹⁹⁰ Al-i İktisat Meclisi Liman Raporu, **BBCA**, Dosya: 2312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 27.153..2. s.3.

¹⁹¹ <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=118> Son Erişim 08.04.2011.

Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in yakın akrabası Cevdet Bey'i de ortak etmeyi uygun bulmuşlardır.

Ahmet Hamdi Başar grubu, bir yandan şirket isiyile uğraşırken. Öte yandan da Milli Ticaret Birliği kanalıyla liman işlerinin -tabii vapur acentalığı değil- inhisar altına alınması tezini yürütmeye çalışmıştır. Grup, en kestirme yoldan limanın millileştirilmesinin, gemileri yükleme-boşaltma işinin tekel altına alınmasıyla sağlanabileceği inancındadır. O zamanlar liman işleri, Ticaret Vekâlet'ine bağlıdır. Ticaret Vekâleti, grubun ısrarlı teşebbüsleri üzerine, bir Limanlar Kanunu hazırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu kanuna konan bir madde ile Hükûmet, uygun gördüğü limanlarda, yükleme-boşaltma, gemilere su ve kömür verme, dalgıçlık ve tahliye işlerini, şirketlere imtiyaz olarak verecektir. Kanun, sessiz sedasız Meclis'ten geçer. Bu sayede vapur acentalığı yapmak için planlanan 10 bin lira sermayeli Bahri Muamelat Şirketi'ne yeni ve mükemmel bir iş alanı açılmıştır. Başar grubu derhal hükûmete başvurup, İstanbul Liman inhisarının Bahri Muamelat Şirketi'ne verilmesini ister. Ticaret Vekili Ali Cenani, hem Cemal Hüsnü Taray'ın, hem de Chester Emin'in çok yakın arkadaşıdır.¹⁹²

Ahmet Hamdi, 1964 yılında Barış Dünyası dergisinde çıkan hatıralarında durumu şöyle anlatmaktadır:

“İstanbul'da dava muazzamdı. Ecnebi vapur kumpanyalarının en kârlı bir işine el koymak, bini aşkın mavnayı, römorkör ve su tankı gibi yüzlerce vasıtayı satın alarak, bu kadar kişiyi karlarından etmek, son derece karışık işleri bir teşkilata bağlayarak tek elden yönetmek! Düşünülmesi bile insani korkutmaya yeterdi.

Neye, nemize güvenerek biz beş arkadaş -beşinci aramızda isim olarak vardı, hakikatte biz dört kişiydik-, İstanbul Liman işleri İnhisarına talip oluyorduk? İzmir'e 1 milyon verilmişse, bize en azından 5 milyon verilmeliydi. Yani bu kadar bir sermaye lazımdı bu işi çevirmek için. Bizim ise topu topu 10 bin liramız vardı. Biraz kendimizi sıkıştırırsak aramızda 20 bin lira kadar toplayabilirdik. Bize Kazım Ziya (merhum) cesaret veriyordu: Bir kere imtiyazı alalım, gereken parayı ise ortak yaparak, acentalardan bulabilirdik.

Acentalardan para bulmak? Bunun lafını bile dinlemeye tahammülümüz yoktu. Biz İstanbul Limanı'nı millileştirmek için yola çıkmıştık. Bu, milli bir dava idi. Hükûmetten başka

¹⁹² Avcioğlu, a.g.e, s. 400-402.

hiçbir yerden para alamazdık. Hele para bulmak için muvazaa yapmak, yine acentaları ise karıştırmakla olamazdı böyle bir şey. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'le şahsi dostluğu dolayısıyla bu isimiz için temas eden Cemal Hüsnü, o sıralarda Kibrit Şirketi'nden istifa etmiş, bir ara secimde Gümüşhane'den mebus seçilmişti. Kibrit inhisarı bir Belçika şirketine verilmişti. Cemal Hüsnü bu şirketin Türk müdürü iken, memleket aleyhine döndürülen dalaverelere dayanamamış, Belçikalı müdürle kavga etmiş ve ayrılmıştı. Dumanı burnunda bir milliyetçi idi. Ecnebi acentalarından para yardımı sözünü işitince, benim gibi o da şahlandı: 'Böyle bir şey olacaksa, ben yokum' dedi. Kazım Ziya arkadaşımız, bizim duygularımıza hemen katıldı. Acentalarla anlaşma söz konusu değildi. Bunu sırf İnhisarı aldıktan sonra, para bulmanın güç bir şey olmayacağını anlatmak için söylemişti.

Aradan 42 yıl geçti. İnsan, olayları hafızasında ne kadar saklasa, bu kadar sene sonra yine tam olarak hatırlayamaz. Simdi ben İstanbul Liman şirketini kurma işine, sırf limanı millileştirme gayesi için giriştiğimizi, ticari maksatları daima arkaya attığımızı söylersem, hakikati açıklamış olacağımı sanmaktayım. Fakat bunun böyle olmaması, hatta o zaman belki bizi daha çok işin ticari yanının ilgilendirmiş bulunması mümkündür. Hakkımız değil miydi para kazanmak? Kişiliklerimizle, bize inhisarı verecek olanlarla kurduğumuz çok iyi ilişkilerle koskoca bir inhisarı elde ettik mi, değil kendilerimize, sülalelerimize yetecek kadar servet sahibi olabilirdik. Biz namuslu, dürüst adamlardık. Böyle olmamız bir kombinezon yapıp bir ise girişerek zengin olmamıza mani miydi? Chester adıyla tanınan Emin Bey aramızdaydı. Amerikalı Chester grubunun Doğu'daki meşhur demiryolu ve maden imtiyazı için Hükümete yaptığı müracaattan olumlu bir sonuç alamamıştı ama ondan sonra Belçikalılarla anlaşarak, pekâlâ kibrit inhisarını elde etmişti. Cemal Hüsnü'yü de bu şirkete o müdür yaptırmıştı. Bu gibi kombinezonlara hiç aklım ermemesine rağmen, doğrusu ben de zengin olma hevesine kapılmış ve Liman şirketi işine sırf bir milli dava olarak giriştiğimiz hakkındaki hatıramda, yanılmış olabilirim. Galiba işin doğrusu biz para kazanmak, zengin olmak için harekete geçtik ve liman inhisarını da başkalarıyla ortaklaşa olarak idaresini elimize aldık.

Ticaret Vekili, İstanbul Liman isleri inhisarını bizim kurduğumuz Bahri Muamelat TAŞ'ne veremezdi. Bu işi kimse duymadan bir olupbittiye getirebileceğimizi umuyorduk. Oysaki bizim müracaatımızın hemen arkasından İstanbul Mavnacılar Cemiyeti de, bir anonim şirket kurarak, inhisara talip olmuştu. Mavnacıların ellerinde kanuni inhisar yokken kurdukları Gedik'ten dolayı herkes el-aman demekteydi. Onlara inhisar verilmesi, kediye

*peynir tulumu teslim etmek demektir. Aramızda şiddetli rekabet oluyordu. Bu işin arkasını bırakmıyorduk. Koyduğumuz sermayeyi harcama pahasına sık sık Ankara'ya gidiyorduk. Mavnacılar Cemiyeti ve Şirketi Reisi Yakup Bey, isin sökmeyeceğini anlayınca, imtiyazı ortaklaşa almamız için bizimle anlaşmaya çalıştı.*¹⁹³

Sonrasında İstanbul Limanı 26 Temmuz 1925 yılında İnhisar altına alındı.¹⁹⁴ 26 Temmuz 1925 yılında İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kuruldu ve bu şirket İstanbul Limanında gemilere tatlı su verme, kömür verme, ticari eşyanın tahmil ve tahliyesi, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işlerini devraldı.¹⁹⁵ Liman işleri şirketine daha sonra limancı Hamdi olarak anılacak olan Ahmet Hamdi atandı. Liman inhisar altına alındıktan sonra mavnacılar grev yaptı. Grevi engellemeye çalışan polisleri hamallar denize attı. Limanın Müdürü Ahmet Hamdi Başar anılarında limanın durumunu yukarıda yazdıkları ile biraz da çelişerek şöyle anlatmaktadır:

“... 28 yaşında, hayatimin en çiçekli bahar yıllarında bir genç; İstanbul'da, 1925 de belki de dünyanın en güç, işlerinden birini kurmaya ve idare etmeğe memur edilmişti. Limanda Türkler yalnız mavnacılık ve hamallık yapardı. Bütün işler ecneblerin ve gayri Türk unsurların elinde idi. Bunlar bir tröst kurmuşlar; tüccardan diledikleri gibi ücret alırlardı. İstanbul limanının millileştirilmesi vazifesi, kurulan bir inhisar şirketi umum müdürü sıfatıyla bana verildiği zaman, bu işlerin hiç birisini en basit tarafıyla dahi bilmiyordum. Limanda çarpışan menfaatler çok büyük ve karışık. İki binden fazla mavnacı mevcuttu ki, bunlarla Hükûmet bile basa çıkamıyordu. Liman amelesi, İstanbul polisinin en çok çekindiği sabıkâlılarla dolu idi. Öte tarafta ecnebi vapur kumpanyalarının acenteleri elinde olan yükleme boşaltma işlerinde ise bir tek Türk, hiç olmazsa yüksek kademelerde, çalışmamakta idi.

Beni Liman İnhisarı Umum Müdürü yaptılar ama şirkete para vermediler. On beş kişilik bir meclisi idare ile bir nizamname (Bkz. Ek-1) ve on bin lira para ile işe başladım. Meclisi idarenin içinde, şirket kuvvetlenirse menfaatleri haleldar olacak kimseler de vardı. Bunlar çalışma yolumuzda bize çelme takmaktan geri durmuyorlardı. Öbür taraf tan Hükûmet

¹⁹³ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Tek Parti Dönemi, “Gazi Bana Çok Kızmış” Cilt I, Yayına Hazırlayan, Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.201-203.

¹⁹⁴ Boratav, a.g.e, s.48.

¹⁹⁵ Zafer Toprak, Sümerbank, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 23.

de, şirket kurulduktan sonra, bu işe girişmekten pişman olmuşa benziyordu. Yükselen haklı hâksiz şikâyet avazeleri, tenkitler karsısında hep beni ve şirketimi hâksiz çıkarıyordu. İş bırakıp gitmekten başka yapacak hiç bir şey kalmadığını hissettiğim zamanlar çok oldu. Güçlükler o kadar büyük ve o kadar yenilmesi imkânsızdı ki, bugün bunları düşündükçe o zamanlar bu işleri nasıl başarabildiğime şaşmaktayım. Mavnacılar grev yapıyor; gelen polisleri denize atıyor; kimse ses çıkaramıyor. Şirkete, konması lazım gelen sermayeye mahsuben, yüz bin lira bulmak için dünyayı kafese koyuyorum. Her iş, her yük benim omuzumda... Nihayet teşebbüs muvaffak oluyor; hiç yok tun koskoca bir müessese meydana geliyor. Usulleri, elemanları, an'aneleri gittikçe tekamül eden ve her şeyi intizam içinde yürüten büyük müessese!. Evet, artık bu iş sadece benim eserim ve muvaffakiyetimdi diye övünerek söylemek hakkımdır. Aradan dokuz sene geçtikten sonra kendi kurduğum ve bu müddet zarfında hiç kimsenin müdahalesi hatta kontrolü olmadan sadece kendi idare ettiğim şirketi Devlete teslim ediyorum. Milyonluk varlığıyla... Yüzlerce mavna, römorkör, su gemisi ve sair vasıtaları, ham, tersane, deposu ve sairesiyle hepsi Devletin oluyor. Böyle bir inhisarı eline geçirmiş olan adam, hem bu işleri alının akıyla işletir; hem de silsilesine yetecek kadar servet sahibi olurdu. Çalarak, çırparak değil, haşa! Sadece işin icabı, birçokları için dürüst addedilen, fakat abdallığı sabit olmuş sözüm ona idealistlerin bir türlü kabul ve hazmedemeyecekleri bir takım kombinezonlarla! Bunlar ne gibi şeyler diye sormayın; erbabı bunu pek güzel anlar. Mesela, nakliyat sigortalarının sonu İstanbul'da bitiyor. Türkiye'ye gelen malların hemen hemen üçte ikisi İstanbul'dan geçiyor. Bir reasürans işi, Liman İnhisarı Umum Müdürü için enteresan bir mevzu olmaz mıydı? Nitekim bunu kuranların evvela müracaat ettiği insanlardan biri de ben oldum. Fakat budalacasına yalnız işin memleket hesabına faydalı olması için çalıştım. İlk idare meclislerine beni de aldılar. Baktılar ki, bu adam hakikaten idare meclisi azası olmak istiyor; işlere karışıyor; fikir beyan ediyor; böylesine lüzum yok dediler, bir daha seçmediler.

Başka iş mi yoktu? İşte, Liman inhisarı içinde olan tahlisiye ve dalgıçlık işlerinin, sadece inhisar mevzuları arasından çıkarılmasına muhalefet etmemem kaydıyla yapılan teklifleri kabul etse idim, bunlardan her biri tek başına beni zengin edebilirdi. Rüşvet alacak değildim. Hayır, haşa!. Bir Gemi Kurtarma Limitet şirketi kurulacaktı, Bu şirket İngilizlerin çalıştırılmayan tahlisiye gemilerini satın alacaktı. Fakat parasını kardan ödeyecekti. Ben de bu Limitet şirketinin ortağı olacaktım. Böyle bir teklife verdiğim cevap menfi oluyor. Öte taraftan şirketin elinde bulunan tahlisiye inhisarının kaldırılması teşebbüslerini de biliyorum. Buna karşı yaptığım şey, Hükumete raporlar yazarak, gazetelerde aleyhte neşriyat yaptırarak,

inhisarın kaldırılmasına muhalefet etmek! Abdallığıma bakın ki, şirketin bir umumi heyet toplantısında büyük sermaye sahibi olan Maliye, tahlisiye ve dalgıçlık inhisarlarından şirketin sarfi nazar etmesini teklif ediyor ve tabii kabul olunuyor; ben hala bu kararın aleyhinde, kaldırılması için çalışıyorum. Gemi Kurtarma Limitet şirketi kurulmuş; başka bedavacı hissedarlar bulunmuş; beş altı sene hissedarlarına mühim kazançlar sağlamış sonra da on para vermeden elde edilen hisse senetleri Deniz Bank'a yüz binlerce lira mukabilinde devrolunmuş! Sen ne, kazandın be zavallı!

Limanda iken önüme gelerek, horozun çöplükte bulduğu mücevher gibi, kıymetini takdir edemeyerek attığım işler sadece bunlardan ibaret değil! Bir kömür yükleme ve boşaltma işi, hususi himayeme mazhar olacak nakliyat teşebbüsleri, şu bilinen şekilde çalıp çırpmadan yapılacak işlerdi. Ne münasebet? Zamanın İstanbul'daki Fırka müfettişi en nüfuzlu bir zat ve arkadaşım, alakalı iş adamlarıyla birlikte üzerimde tesir yapıyor; hatta 'şirketin dışında bir mevzudur, bu işe doğrudan doğruya veya dolayısıyla iştirak et' diyor. Aldığı cevap o kadar menfi ki, sonradan şirket ve şahsim aleyhinde fırka ve Hükümet nezdinde kendisinin "fisebilillah" çalışmasına bile sebep oluyor. Ankara'nın en nüfuzlu şahsiyetleri falan ve falan zatların falan ve falan işlerde müteahhitliği için üzerimde yaptıkları çeşitli ve ısrarlı tazyiklerden de anlıyorum ki, idare ettiğim işte birçoklarını zengin etmek imkânına malikim. Ne olur; bunlardan kendim yapamıyorsam bile, akrabam veya yakın dostlarımın hesabına istifade etseydim!¹⁹⁶

Lozan Antlaşması'ndan sonra, Liman inhisarının kurulmasıyla, Yeşilköy Fenerinden Boğaz dışına kadar olan bölgede gemi kurtarma işleri, Liman Şirketi'nin tekeline geçmiş ve daha önce bu işi yapan Ocean Salvage ve Semperperatus adli yabancı şirketlerin faaliyeti durmuştu. Bunun üzerine Ocean Salvage'nin başkanı, Türkiye'ye geldi ve Liman Şirketi yetkilileri ile temas kurarak Liman Şirketi'nin gemi kurtarma inhisarından vazgeçmesini istedi. Liman Şirketi itiraz etmediği takdirde Ocean Salvage işin gerisini Ankara'da tamamlayacaklardı.¹⁹⁷ Liman Şirketi Genel Müdürü, Ocean Salvage'in teklifini şöyle anlatmaktadır:

¹⁹⁶ Ahmet Hamdi Başar, **Yaşadığımız Devrin İç Yüzü**, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1960, s. 13-17. Buradaki çelişkiyi eserinin 27 Mayıs döneminde çıkması sebebiyle -kitabın önsözünde 27 Mayıs ile ilgili övücü sözler bulunmaktadır- kitabındaki ifadeleri değiştirdiğini düşünerek açıklayabileceğimizi düşünüyorum.

¹⁹⁷ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.418

“Biri Ocean Salvage, ötekisi Semperperatus gemileri bağlanmıştı. Liman hududu içinde Yeşilköy Feneri'nden Boğaz dışına kadar gemi kurtarma işleri bizim inhisarımız altındaydı. Bu hudut o zamanlar gemi kazalarının nedense en çok olduğu bir bölgeydi. Hak bize geçmişti ama bizim elimizde hiçbir tahlisiye vasıtası yoktu. Olsa bile bu işi hiç bilmiyorduk. Kazaya uğrayan gemilerle mukavele yapmak, hatta kazayı hazırlamak, birçok dalavereler çevirmek, sonra Londra'da arbitraja giderek büyük bir para koparmak, özel bir ustalık ve sanat isterdi. Biz limanda Fransız Tadla Vapurunu'nun (sonra Tan olarak bize geçti) yangın çıkıp gemiyi ve hamulesini kurtardığımız halde bu işleri bilmediğimiz için masraflarımızı bile alamamıştık. Yine Yeşilköy Burnu'nda karaya oturan buğday yüklü bir gemiyi mavna kiralayarak yükünü boşaltmaya giriştiğimiz zaman, şirkette çalışan bir İtalyan memur bizi uyarmasaydı, sonra havadan 27 bin lira kazanmayacaktık.

Kısacası, inhisarımız altındaki tahlisiye işini yapacak ne vasıtamız, ne ehliyetimiz vardı. Ya bir gemi inhisar hududumuz içinde kazaya uğrasa da kurtarmasak? Öyle tazminat ödemeye mahkûm olabiliriz ki şirketin bütün varlığı bunu karşılayamazdı. En iyisi tahlisiye inhisarından vazgeçmekti. İşte Kaptan Ritz'in (sonra Denizbank ve Gemi Kurtarma'nın hizmetine girerek Türkiye'de ölmüş olan değerli İngiliz tahlisiyecisi) daveti üzerine yanındaki genç ve güzel sekreteriyle İstanbul'a gelen ve günlerce benimle görüşen Ocean Salvage'in reisi beyaz sakallı İngiliz'in teklifi bu idi. Yapacağım iş gayet makul ve haklı gerekçe ile şirketin gemi kurtarma inhisarı hakkında vazgeçmesiydi. Buna benim muvafakat etmemi, itirazda bulunmamamı istiyordu. Gerekli teşebbüslerin hepsini onlar yapacaklardı. Üç adamları vardı: Biri Yusuf Kemal Tengirşek, ikincisi aynı zamanda mebus bahriyeli Hamdi Bey, üçüncüsü de Amiral Vasıf Paşa idi. Bunların üçü bir grup tekil edeceklerdi. Beni de bir grup olarak kabul edeceklerdi. Üçüncü grup da Seyrisefain İdaresi olacaktı. Bu üç grupla (gemi kurtarma) adında bir limited şirket kurularak ve İngiliz tahlisiye gemileri biçilecek bir bedelle bu şirkete satılacaktı. Gemiler için hiç peşin para verilmeyecek, bedelleri yapılacak işle karşılanacaktı.

Bu teklife göre kurulacak şirketin üçte bir hissesi benim olacaktı. Şahsen gözükmek istemezsem, göstereceğim adamlar benim yerime geçeceklerdi, inhisar kalkınca tahlisiye işi serbest olarsa da Türk bandralı kurtarma gemileri ancak bu şirketin elinde bulunacağından fiilî inhisar kurulmuş olacaktı.

Bu satırları yazarken emsalsiz aptallığımı düşündükçe yüzüm kızarıyor. Neden ‘evet’ demedim bu işe? Bu bir suiistimal mi? Bir dalavere mi? Hayır; asla! Şirketimin bir beladan,

bir yükten kurtulması, sonra da bayrağımız altında memleketin tahlisiye gemilerine sahip olması, bizim elimizde kaybolan ve işletilemeyen bir döviz kaynağının değerlendirilmesi, Türk denizcilerine yeni bir iş bulunması, daha saymakla bitmeyecek faydaları var memlekete... Eh, bu arada ben de faydalanacakmışım! Ne çıkar bundan? Bal tutan parmağını yalar. Madem ki Liman işinde tek söz sahibi benim; bu işin gerçekleşmesi için benim muvafakatim lâzım; şu halde bana ayrılan üçte bir hisseyi almak hakkımdır, helaldir!..

Sayın okuyucum; bu lafları şimdi ediyorum. O zamanki kafam, düşüncem büsbütün başka. Hatta normal kafa ve düşünce ölçülerine hiç uymayacak şekilde... Ben memleketimin, şirketimin menfaatlerini korumakla mükellefim! Kabotaj hakkı Türk bayrağına geçti diye muvazaa mı yapacağım? Niye bu İngilizler, gemilerini parasız veriyorlar? Mutlaka altında bir dalavere, benim aklımın ermediği bir şey var! Sonra, açıkça dobra dobra kendimi ortaya atamayacak, akrabamdan, güvendiklerimden adam bulup şirkete sokacağım! Yani sahtekârlık yapacağım! Aynı zamanda tahlisiye işinden de şirketimi vazgeçireceğim. Daha geçen sene bir buğday gemisini boşaltmaktan 27 bin lira kazandık. Ne olacak limanda tahlisiye? İki büyük römorkörümüz olur, mütehassıs adamlar buluruz, yaparız bu işi...

Londra'dan gelen misafirimiz, memleketine umutsuz döndü, Fakat biraz sonra haber aldım ki bana teklif edilen, Gemi Kurtarma Türk Limited Şirketi kurulması için çalışmalar devam ediyor. Kaptan Ritz'e bundan memnun olduğumu söyledim; 'Bizim işimize de yarar; bizim başaramayacağımız gemi kurtarma işlerinde müteahhidimiz olarak şirketi çalıştırırız, hattâ bir mukavele yaparız' dedim.

Şirket yukarıda adlarını verdiğim sayın kimselerin iştirakiyle kuruldu ve hâlâ nasıl oldu hayretler içindeyim; en büyük hissedarımız Maliye'nin teklifiyle umumi heyet karar verdi; gemi kurtarma inhisarından vazgeçtik. Denizbank'ın kurulmasından sonra sahiplerine(!) yüzbinlerce lira ödenerek devletleştirilen Gemi Kurtarma Türk Limited Şirketi'nin kuruluşu böyle oldu. ”¹⁹⁸

İstanbul Liman İnhisarı T.A.Ş., Seyr-i Sefain İdaresi'nden Karaköy'de Köprübaşındaki acentesi kiralandı fakat başlangıçta şirketin parası yoktu. Cester Emin Bey'in tavsiyesi ile Galata piyasasının kurdu denilen Suat Karaosman. Genel Müdür Yardımcılığına getirildi. Karaosman'ın ilk teklifi, hemen bir deniz motoru ile otomobil almak oldu. Karaosman, Genel Müdürle konuşmaları şu şekilde gelişti:

¹⁹⁸ Başar, **Hatıralar**, ss. 250-251.

- *Hemen bir deniz motoruyla bir otomobil alalım.*
- *Delirdin mi sen Suat? Para nerede hem ne yapacağız bunları?...*
- *Bunlarla kazanacağız. Deniz motoruna forsumuzu asacağız. Ben denizde dolaşıp ava çıkacağım ve herkese liman şirketinin varlığını göstereceğiz. Sen de forsumuzun dalgalandığı otomobile binerek kendini göstereceksin. Herkes bizi kuvvetli, güçlü sanmalıdır ki, para kazanalım”¹⁹⁹*

Başlangıçta şirketin sermayesi, devletten elde ettiği imtiyazdı. İşe, gemilere su verme isinden başlandı, o dönemde gemilere suyu, iki Rum ve bir Türk firması vermekteydi. Türk firması ile anlaşmaya varıldı. Firma, eskisi gibi gemilere su sağlamaya devam edecek, yalnız kanunen bu işi tekelinde tutan Liman Şirketi’ne yüzde 20 pay verecekti. Şirket, bu yoldan, hiçbir külfet yüklenmeden, günde 100-150 lira gelir elde etti.²⁰⁰

Gemilere kömür yükleme işi ise Kuruçeşme ve Ortaköy’de büyük kömür depoları bulunan Türk olmayan kişilerin elindeydi. Kömürler bu depolardan mavnalara yüklenip vapurlara ulaştırılmaktaydı. Genel Müdür, gemilere kömür yükleyen en büyük tüccar Kozez’i çağırıp onunla bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Kozez, eskisi gibi çalışacak, ama Liman Şirketi % 15 kar payı alacaktı. Kozez’in işçi ekipleri, Liman Şirketi’nin hizmetinde görünecekti. İşçi ekipleri ile mavnacıların ücretlerini Liman şirketi ödeyecekti. Fakat şirket, bu ödediklerinin üzerine % 15 kar payı ekleyerek, faturayı Kozez’den tahsil etti.²⁰¹ Ahmet Hamdi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“En büyük banker kömür tüccarı Kozez’i çağırdık. Kendisine 15 gün mühlet vererek, sonra kömürlerini biz alıp gemilere vereceğimizi bildirdik. Adamcağız müthiş telaşa kapıldı. İşini yoluna koymuş, ekibini kurmuştu. Bunun değişmesi, işinin bozulması demekti. Uzun tartışmalardan sonra kendisine bir lütuf yaptık: Şimdiye kadar çalıştırdığı takımla bir mukavele yapacak ve bu ekibi emrine verecektik. Kullandığı mavnaları da değiştirmeyecektik. Yani sözün kısası o yine eskisi gibi çalışacak, biz ise yapılan isten ton başına bir ücret, bir inhisar hakkı alacaktık. Şüphesiz işi kitabına uydurmuştuk! İşçi bizimdi, ücretini bizden alacaktı. Biz de ödediğimiz mavna ücretleriyle birlikte işçiye verdiklerimizi, imtiyaz mukavelenamemize göre, yüzde 15 kar payı ekleyerek, Kozez’den fatura karşılığı alacaktık.

¹⁹⁹ Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, s. 208.

²⁰⁰ A.g.e, s. 208.

²⁰¹ Avcioğlu, a.g.e, s. 407.

*Bir de İstanbul Elektrik Şirketi'ne, Havagazı Şirketi'ne vapurlarıyla Zonguldak'tan kömür getiren Barzılay Benyamen vardı. Fransız şirketlerinin adamı sayılırdı. Ellerindeki gemileri bu işten yapmışlardı. Onlarla da görüştük ve bir anlaşmaya vararak boşaltma müteahhitleri Kığılı Mehmet'i hizmetimize aldık ve kendilerine aylık mavnaya kiraladık. Bu suretle kömür yükleme ve boşaltma isine de başlamış ve az da olsa yeni bir gelir sağlamıştık.*²⁰²

Bir başka liman işi de İstanbul'a mal getiren gemilerin boşaltılmasıydı. Malların boşaltılması ve mavnalarda muhafaza işleri de, Liman Şirketi'nin ortağı Mavnacılar Şirketi'ne ihale edilmişti. Liman Şirketi'nin Muamelat Şubesi, acentaların personelini hizmetine alarak yeni gelen malları gemilerden boşaltacak, konşimento üzerinden tarifesine göre boşaltma ücreti alacak ve gerekli bütün muamele işlerini üstlendi. Acentalara göre bölümlere ayrılmış Türk Liman Şirketi'nin şefleri yabancılardı. Şef yardımcıları ise, Türklerdendi. Bu durum zamanla değiştirildi. Şirket böylece, eski düzeni pek değiştirmeden işe başladı. Gerçekten bir liman şirketi haline gelebilmesi, mavnalar satın alabilmesi için paraya ihtiyacı vardı. Şirketin ortağı Mavnacılar Şirketi ise buna karşıydı. Hatta Mavnacılar Şirketi Başkanı Yakup Bey, Bahri Muamelat şirketi grubunu tasfiye etmek istedi. Yakup Bey kulis yaparak idare Meclisi'nde “*Şirketin mali vaziyeti müsait olmadığından hiçbir mavnaya ve vasıta alınmaması, mavnaya ve vasıta ihtiyacının Mavnacılar Şirketi'nden sağlanması*” yolunda karar aldırdı. Fakat Genel müdür, güçlük de olsa parayı buldu.²⁰³ Liman şirketi Genel Müdürü Ahmet Hamdi,

²⁰² **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları**, s.209.

²⁰³ Doğan Avcıoğlu para bulma hikâyesini eserinde şöyle anlatmaktadır: “*Ortakların hiçbiri taahhüt ettikleri parayı ödemeye yanaşmamaktadır. Maliye Vekâleti de müthiş para sıkıntısı içindedir. Yalnızca Maliye Bakanı Hasan Saka'dan iki tezkere sağlanmıştır. Tezkerelerden birinde İzmir Liman Şirketi'nden 100 bin liranın İstanbul Liman Şirketi hesabına geçirilmek üzere Tayyare Cemiyeti'ne ödenmesi. İkincisinde İzmir Liman Şirketi'nden gelecek 100 bin liraya karşılık olmak üzere, Tayyare Cemiyeti'nin İstanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira vermesi yazılıdır. Bu tezkerelere dayanarak, Tayyare Cemiyeti Başkanı ve İzmir Liman şirketi idare Meclisi üyesi Fuat Bulca, İstanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira ödemiştir. Ne var ki, İzmir Liman şirketi, İstanbul'a 100 bin lira vermeyi reddetmiştir. Tayyare Cemiyeti, maliyeye olan 100 bin lira borcuna karşılık tutarak, kendi parasını kurtar mistir. Parayı neticede Maliye ödemiştir. İstanbul Liman şirketi, bu para karşılığında, Maliye'ye 100 bin liralık hisse senedi göndermiş, fakat senetler bir köşede unutulmuştur, Liman şirketi, bu hisse senetlerine düşen karı, kendi isinde kullanacaktır. Maliye, yıllardan sonra 100 bin lira açığı olduğunu fark edecektir! Tezkere isini hatırlayan bir memurun uyarmasıyla, yeni bakan Abdülhalik Renda, ödünç verildiğini iddia ettiği 100 bin lirayı Liman Şirketi'nden isteyecektir. Hâlbuki para, bir imza karşılığında bile verilmiş değildir. Paranın alınamayacağını görünce Maliye, 100 bin liralık ortaklığı istemeye istemeye kabullenecektir. Limon Şirketi'nin*

bu paralarla, idare Meclisi kanununa rağmen, mavna satın almaya koyuldu. İdare Meclisi'ndeki mavnacılar grubu beşe karşı dört oyla Genel Müdürü düşürdü. Bunun üzerine Bahri Muamelat Grubu derhal istifa ederek, karar alma yetkisinin olmadığını ileri sürdü ve idare Meclisi kararını hükümsüz saydı. İsmet Paşa'nın isteği ile İzmir Limanına ilaveten İstanbul Liman Şirketi İdare Meclisi Başkanlığına getirilen Dr. Hulusi Alataş'ın tavsiyesiyle, Genel Müdür işin başında kaldı. Mavnacılar, büyük bir grev yaptı fakat durum değişmedi.²⁰⁴ İstanbul Limanının durumunu, Yunanistan'ın Pire Limanı ile karşılaştıran Manchester Guardian gazetesinin 23 Mayıs 1929 tarihli nüshasında şunlar yazılıydı:

“Nisan ayındaki nüshalarımızdan birinde Yunanistan'ın Pire Limanında mensucat havi sandıkların muhteviyatından mühim sirkatler vuku bulmakta olduğunu bunun önüne geçilemediğini ve bütün tüccarla sigorta şirketlerinin bu halden şikâyetçi olduğunu yazmıştık. İstanbul limanında ise son seneler zarfında bu hususta büyük bir eseri salah görülmeğe başlamıştır limanda son üç senedir sıkı bir zaptu rapt mevcut olduğu gibi inhisar halinde işletilmekte olan liman işleri de mesaisinde eyi bir intizam göstermeğe başlamıştır. Hakikaten yüksek olan tahmil ve tahliye ücretlerinin indirilmesi için uğraşılmaktadır. Aktarma edilecek mallar için liman şirketi büyük bir teshilat göstermekte ve alınan ücret haddi asgaride bulunmaktadır. İstanbul limanına vasıl olan bir çok avariye ve rezevalı mallar tahliyede zarara uğramış olmayıp bilakis yolda veyahut başka limanlarda zarar görmüş mallardır. Ahvalin büyük bir eseri salah göstermekte olduğunu İstanbul'da bulunan bir çok ecnebi acentalardan almakta olduğumu mektuplar da ispat etmektedir.”²⁰⁵

kredi sağlayışının hikâyesi de ilgi çekicidir: Karadeniz Boğazı'nın her iki kıyısında kazaya uğrayan gemilerdeki insanları kurtarmak maksadıyla kurulu Tahlisiye idaresi, Lozan'dan sonra İngilizlerden bize devredilmiş ve Ticaret Vekâlet'ine bağlı, idare Meclisi tarafından yönetilen bir teşekkül olmuştur. Bu teşekkül, Boğaz'dan gelip gecen gemilerden bir resim almaktadır. Geliri giderini astığı için, elinde para vardır. Tahlisiye İdaresi'nin birikmiş 150 bin lirası, yüzde 1,5 faizle Osmanlı Bankası'nda yatmaktadır. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey ise, kendisinin kurduğu Sanayi ve Maadin Bankası'na para bulamadığı için üzüntüdedir. Bakanın kendisine bağlı idarenin parasının devletin bankasında değil de, Osmanlı Bankası'nda yattığından haberi yoktur. Yalnız Tahlisiye İdaresi'nde idare Meclisi üyesi olan Liman Genel Müdürü Başar, meselenin farkındadır. Bu paranın bir kısmının yüzde 6 faizle Liman Şirketi'ne kredi olarak verilmesine karşılık, Başar, paranın Osmanlı Bankası'ndan alınıp Sanayi ve Maadin Bankası'na yatırılmasını sağlar.” Avcioğlu, a.g.e, s.408-409.

²⁰⁴ Avcioğlu, a.g.e, s. 409.

²⁰⁵ BBCA, Dosya: A1,Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 1.5..4.

İstanbul Rıhtım Dok ve Antrepo Şirketi ile İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kendi bünyesinde bulunan işleri 1934 yılı sonuna kadar yürüttü. 1933 senesinde her iki teşekkül hükümet tarafından satın alınarak Maliye Vekâletine bağlı yeni kurulan İstanbul Liman İşleri Müdürlüğüne devredildi.²⁰⁶

3.2.2.2. Mersin Liman İnhisarı

Mersin Limanı, Fransız işgali döneminde Gruenblat Şirketi tarafından işletildi.²⁰⁷ Mersin liman inhisarı, 27 Mayıs 1927’de Ticaret Vekâleti tarafından, Mersin Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi’ne verildi.²⁰⁸ Şirketin, liman hizmetlerini 30 yıllığına yerine getirmesi kararlaştırılmışsa da 1942 yılı sonunda tüm hakları, Devlet Demiryolları tarafından satın alındı. Mersin Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi, yaklaşık 15 yıllık işletmesi süresince sadece liman hizmetlerini yerine getirmekle beraber iskelelerin onarılması ve ticarete yaşanan sorunları gidermek için kurumlar arası bağlantıları da yaptı ve Liman Şirketi’nin çalışmaları, Mersin Limanı’ndan yapılan ticaretin daha düzenli hale gelmesini sağladı.²⁰⁹ Liman’ın işleyişi açısından önemli bir gelişme de, Adana-Mersin Demiryolu Hattı’nın Fransa’dan alınmasıydı.²¹⁰

Mersin Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi, kurulduğu ilk dönemlerde liman hizmetlerinin yerine getirmede çeşitli sıkıntılar yaşadı. İskelelerin onarımı, liman nakliye araçlarının çoğaltılması, transit liman yapılabilmesi için depoların yapılması, personelin durumunun iyileştirilmesi vb. birçok konuda önemli çalışmalar yapıldı. Mavna yapımı, limana gelen gemilere tatlı su verilebilmesi gibi işler, şirketin görevleri arasında yer aldı. Liman Şirketi, aynı zamanda çevre limanlar ile rekabet etmek durumundaydı. Bu amaçla Suriye, Beyrut ve Mısır limanlarında incelemeler yapıldı. Mersin Limanı’nın açık ve her türlü tehlikeye maruz bir liman olmasına rağmen yükleme boşaltma ücretleri diğer limanlardan

²⁰⁶ Korkut Boratav, “Türkiye’de Devletçilik” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.II**, İletişim Yayınları, s.415, “İstanbul Limanının Tarihçesi” <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=118> Son Erişim: 04.08.2011.

²⁰⁷ **Mersin Limanı**, Nafia Vekâleti, Demiryolları ve Limanlar İnşaat Reisliği, Ankara, 1954, s.4.

²⁰⁸ Selçuk Durak, **1929 Dünya Ekonomik Buhranının Mersin Limanı Üzerindeki Etkileri**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin, 2006, s. 75.

²⁰⁹ **A.g.t.**, s. 76.

²¹⁰ Mete Tuncay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, 1923-1931, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005, s. 208-209.

daha ucuz tutuldu. Liman İnhisar Şirketi, kurulduğu 1929 yılından Devlet Demiryolları'na devredildiği 1942 yılına kadar limanı teknik, vasıta ve iskeleler açısından oldukça iyi hale getirildi. Yükleme-Boşaltma faaliyetleri daha düzenli hale getirilmiş böylece limanın verimliliği arttırıldı.²¹¹

Mecliste yapılan görüşmelerde, limanın devlet tarafından yapılmasına Nisan 1924'de karar verildi. Keşifleri yapmak ve yapımına girişilmek üzere, ilk yıl için 200.000 lira ödenek ayrıldı ve 1927 yılına kadar bitirilmesi planlandı. Yapılan planlamalara rağmen liman bu dönem içerisinde yapılamadı. Haziran 1927'de yeni bir kanunla, müteakip dört yılda yapılması ve ödenek ayrılması planlandı. Ancak yine de istenen düzeyde bir liman inşası gerçekleştirilemedi. 1927'deki kanun 1929 yılının büyük yatırım programına ait kanunla ortadan kaldırılmış ve Mersin Limanının inşası bu döneme bırakıldı.²¹²

TBMM, 1929 yılında, bazı ilçelerin bayındırlık faaliyetleri ile Mersin ve Ereğli Limanlarının inşası ve Trabzon, İnebolu, Amasra'da birer dalgakıran yaptırılması için on iki yılda harcanmak üzere 140 milyon liranın ayrılmasına karar verdi.²¹³ Bu bütçenin 17 milyon lirası Mersin Limanına ayrılmasına ve 1930 bütçesine konulması istenmiş; 1930'da başlanacak inşaatta 2400 metre dalga kıran ve 700 metre rıhtım yapılmak istendi.²¹⁴ Fakat Dünyadaki ekonomik buhranın etkilerini azaltmak açısından alınan tasarruf tedbirleri neticesi yatırımlar durduruldu.²¹⁵

Liman'ın 1926 yılı itibariyle devlet kontrolündeki Liman İnhisar Şirketi tarafından işletilmesi ticari etkinliğin daha düzenli hale gelmesini sağladı. Ancak Mersin Limanı'nın doğal koşullarının elverişsiz oluşu, iskelelerin yetersizliği ve nakliyedeki güçlükler, modern bir liman beklentisini 1960'lı yıllara kadar gündemde tuttu.²¹⁶

3.2.2.3. İzmir Liman İnhisarı

²¹¹ Durak, a.g.t, s. 77.

²¹² T.B.M.M, Z-C, Devre 2, Cilt: 17, s.598-601.

²¹³ Yücel, N.Mutlu, **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988**, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1989, s.66.

²¹⁴ BBCA, Dosya: 15231Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 151.70..7.

²¹⁵ Mutlu, a.g.e, s.66.

²¹⁶ Durak, A.g.t, s.126.

1875 yılında Sultan Aziz tarafından, İzmir Liman'ının inşa ve işletme imtiyazı Fransız şirketine verildi.²¹⁷ 1877 yılında Pasaport-Konak rıhtımı ile mendirek inşaatı tamamlandı.

Fransız Gifre Şirketi 1877-1919 yılları arasında, liman işletme görevini yürütmüştür. Şehrin coğrafi durumu ve gelişmesi nedeniyle, yolcu taşımacılığı yapabilmek için 1884 yılında, Türk ve Ermeni hissedarlar tarafından Şirket-i Hamidiye adıyla bir şirket kuruldu. 15 Mayıs 1919' da, İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildiğinde, Şirket-i Hamidiye feshedilerek işletme imtiyazı tekrar Gifre Şirketine verildi. Gifre Şirketi gemilerin bir kısmının ismini değiştirdi ve Turan-Bayraklı arasında bir tersane kurdu. Bu arada filoya bazı yeni gemiler ilave edilerek, İzmir' in sayfiye yerlerinde olan Urla, Foça ve Dikili'ye de gemi işletilmeye başlandı.

9 Eylül 1922 tarihinde İzmir' in Yunanlılardan kurtuluşundan sonra, millileştirilen İzmir Limanı İşletmeciliği, Uşakizade Muammer Bey tarafından devralındı. Uşakizade'nin 1925 yılına kadar devam eden işletmeciliği zamanında, mevcut gemilere İtalya'daki Ansaldo tezgâhlarında inşa ettirilen Uşak yolcu gemisi ilave edildi.²¹⁸ Limanın millileştirilmesini Doğan Avcıoğlu eserinde şöyle anlatmaktadır:

*“...İzmir Liman inhisarı da İsmet Paşa'nın güven ve arkadaşlığını kazanmış olan Dr. Hulusi Alataş'ın kurucuları arasında yer aldığı İzmir Tahmil ve Tahliye Şirketi'ne verilmiştir. Mali güçten yoksun Tahmil ve Tahliye Şirketi'ne, Maliye, 1 milyon lira yardım etmiş, bu sayede birkaç kişinin elinde bulunan şatlar, yüksek bedellerle satın alınarak İzmir limanı millîleştirilmiştir.”*²¹⁹

5 Ağustos 1925'ten itibaren İzmir Liman ve Körfez İşletmesine devredildi.(Bkz. Ek-2) 30 Haziran 1925 tarihli imtiyaz sözleşmesi ile yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık, vapurlara tatlı su itası ve körfez dâhilinde vapur iletmeyi şirkete verildi.²²⁰ Mevcut 15 iskeleden Alaybey, Dikili ve Osmanzade iskeleleri hizmetten kaldırılarak bunların yerine Uzunada, Mordoğan ve Karaburun iskeleleri inşa edildi. Şirketin artan gemi ve liman vasıtalarının kızaklamaya ihtiyacı olan Alaybey' de, hazine ve özel şahıslardan satın alınan

²¹⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında İzmir, İzmir 1973, s. 647.

²¹⁸ <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=142> Son Erişim: 08.04.2011.

²¹⁹ Avcıoğlu, a.g.e, s. 403.

²²⁰ Umut Karabulut, Ticari Açidan İzmir Limanı 1923-1929, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir, 2003, s. 94.

sahalarda, Şirketin İdari Meclisi Reisi ve Meshul Murahhası ve Sıhhiye Vekili olan Dr. Hulusi Alataş tarafından, şimdiki tersanenin nüvesi kuruldu.²²¹ Başlangıç yıllarında şirketin gerçekleştirdiği faaliyetlerle ilgili bilgiler veren Müdür Fikri Bey şunları söylemiştir:

*“Şirketimiz bilhassa tahmil meselesinde şehrimizin en mühim ihracat meselesi bulunan üzüm, incir ve zahirenin beher-i tonunu yetmiş kuruş olarak takrir etmiştir. Geçen sene mahsulün bereketli olması ve bilhassa büyük partiler sevk edilmesi ve tüccarların aralarında mevcut ehemmiyetli rekabet dolayısıyla fiyatları asgari seksen beş ve azami yüz on kuruş olarak, vasatı doksan olduğuna nazaran şirketimiz 20 kuruş noksanıyla bu vazifeyi aht etmiştir. Diğer emtia ticariye de az çok noksan fiyata satılmaktadır. Tahliye kısmına gelince; acentelerin almakta oldukları ücret 400 kuruş idi. Şirketimiz bunu matud kısımlara tefrik ederek 200-250-300-375 olarak ibraz etmiştir ki, vasatı olarak 290 kuruş oluyor. Beheri tonu da yüz yirmi kuruş noksana yapılmaktadır. Şatların bir an evvel tahliyesinin gerçekleşmesi için de tarife mucibince kirası günlük 20 lira olarak tespit edilmiştir. Tüccarlardan bu konularla ilgili büyük şikâyetler gelmemektedir”*²²²

Şirketin ilerleyen yıllarda birçok problemi olmuştur. 1925 yılında Ticaret-i Bahriye Müdürü liman işçileri ile ilgili şunları söylemiştir:

*"İzmir'e geldiğimde amele işlerinin işkâl bir şekilde olduğunu gördüm. Sekiz dokuz tane amele cemiyeti mevcut olup, bu cemiyetler kuruluş maksatları haricinde özel iktisat teşebbüslerine girişmektedirler. Tüccar ve acente, bunların gösterdiği amele almaya mecbur oluyorlardı. Ayrıca iki amelenin iki saatte göreceği işi sekiz amele yârim saatte yapıyor ve amele şirketine tüccarlar tam yövmiye ödemeye mecbur bırakılıyorlardı Bu husus üzerine amele şirketleri ile bir toplantı yaparak bu sıkıntıları aktardım ve her amelenin çalışmakta serbest olduğunu ve tüccarın istediği amele istihdam edebileceğini tebliğ eyledim.”*²²³

Liman işçilerinin durumuyla ilgili acenteler ile tahmil ve tahliye şirketi arasında bazı görüşmeler olmuş ve işçilerin tahmil ve tahliye şirketi emrine geçtiği haberi gazetelerde yer

²²¹ <http://www.tdi.com.tr/?s=icerikDetay&icerikId=142> Son Erişim: 08.04.2011.

²²² Karabulut, A.g.t, s.95.

²²³ A.g.t, s. 96.

aldı. Fakat yapılan görüşmeler sonrasında işçilerin acenteler tarafından idare edilmesi kararlaştırıldı.²²⁴

Şirketler ilgili sıkıntılardan biri ortaklarının çok fazla kar pay alıyor olmasıydı. Bu tip söylentilerden ciddi muhalefet yapıldı. Zeynel Besim üyelerin "hakki huzur" adi altında çok büyük paralar aldıklarını, ayrıca yine % 10 kar payı dağıtıldığını, buna mukabil elektrik ve tramvay şirketlerinin üç ayda bir ve 40'ar lira hakki huzur, Bulvar şirketinin ise ayda bir kere toplanarak yalnız 5 lira hakki huzur aldığını, ancak Tahmil ve Tahliye şirketinin her hafta toplanıp, 60 lira hakki huzur aldığını söylemekteydi. Bu hakki huzurun haftada 10 lira olmak üzere 40 liraya tenzil olunması istenmekteydi. Çünkü bu hakkı huzurlar yazara göre işçinin hakkından çalınmaktaydı.²²⁵

Şirketin artan ihracat ve ithalat için yeterli gelmediği zamanla görüldü. 1929 yılında tüccarlar Tahmil ve Tahliye Şirketine ait şatların yetersizliğinden şikâyet etti.²²⁶ 21 Şubat 1935 tarihinde toplanan şirketin ortakları, tasfiye kararını almışlar, işten ayrılacaklara 71.345 TL. tazminat verildi, yeni şirkette devam edecek olanlara ise bu tazminat verilmedi.²²⁷ Sonrasında 1932 yılında Hükümet şirketi satın aldı ve Maliye Vekâletine bağlandı.²²⁸

3.2.2.4. Trabzon Liman İnhisarı

Trabzon Limanı, 1902 yılında Trabzon Fırka Kumandanı Hasan Paşa tarafından liman ve rıhtım yapılmaya başlandı. 1903 yılında Mazhar Paşa tarafından tamamlandı.²²⁹ Liman; Erzurum, Van ve Gümüşhane Vilayetlerinin tamamen, Erzincan, Dersim ve Muş Vilayetlerinin de kısmen iskelesidir. Kars, Ardahan ve civarı da Dünya Savaşı'ndan sonra iktisaden Trabzon limanına bağlandı. Uluslararası ticaret bakımından Rus Devrimi'nden sonra İran transit yolu Trabzon Limanına kaydı.²³⁰ Meclis Genel kurulunda 10 Nisan 1924 günü görüşülen kanun tasarısında Limanın yapılmasının gerekliliği şöyle gündeme getirildi:

²²⁴ Ahenk, 27 Haziran 1929.

²²⁵ Zeynel Besim, "Liman İnhisarı Etrafında" **Hizmet** 27 Kasım 1930.

²²⁶ Ahenk, 19 Ağustos 1929.

²²⁷ Anadolu, 27 Şubat 1935.

²²⁸ Mustafa Sönmez, **İşte Eseriniz!, 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 217.

²²⁹ **Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon, 1973 İl Yıllığı**, Trabzon, 1973, s. 262.

²³⁰ Al-i İktisat Meclisi Liman Raporu **BBCA**, Dosya: 2312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 27.153..2. s.68, 73.

“Türkiye’nin batısı ve güneyi demiryolları, şoseler ve limanlarla donatılırken, kuzey ve doğu bölgeleri yıllardan beri ihmal edilmiştir. Bölgenin bu mağduriyetinin giderilmesi için bir plan dâhilinde çalışmalara başlanmalıdır. Bölgenin arazi yapısı göz önüne alındığında, Karadeniz ülkenin arazi açısından yol yapımına en elverişsiz yeridir. Bölge insanı ulaştırma ve nakliye işlerinde olumsuzluklar yaşamaktadırlar. Doğu illerinde üretilen ürünlerin en iyi şekilde pazara sunulacağı yer Samsun ve Trabzon limanlarıdır. Samsun Limanının bölgeye uzak oluşu geriye sadece Trabzon Limanını bırakmaktadır.”²³¹

17 Temmuz 1925’te 50.000 lira sermaye ile Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk anonim şirketi (T.A.Ş) kuruldu.²³² Limanın yapılması konusu 1925 yılında Meclis Genel Kurulunda görüşüldü ve Limanın yapılması kararı alındı. Alınan bu karara rağmen, gerek limanın yapılabilmesi için gereken paranın ayarlanamaması, gerekse keşfinin bitirilememesi sebebiyle diğer limanlar gibi 1929 yılına kadar Trabzon Limanının yapımıyla ilgili herhangi bir gelişme olmadı. TBMM, 1929 yılında, Sivas - Erzincan - Erzurum, Adapazarı - Bolu - Bayındır ve Filyos - Ereğli hatları ile Samsun, Mersin ve Ereğli Limanlarının inşası ve Trabzon, İnebolu, Amasra’da birer dalgakıran yaptırılması için on iki yılda harcanmak üzere 140 milyon liranın ayrılmasına karar verdi. Bu kanun 1932 yılına kadar uygulanmış fakat dünyadaki ekonomik buhranın etkilerini azaltmak açısından alınan tasarruf tedbirleri neticesi yatırımlar durduruldu.²³³ Trabzon Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kendi bünyesinde bulunan işleri 1934 yılı sonuna kadar yürüttü. 1934 yılında diğer İnhisar Limanları gibi hükümet tarafından satın alınarak Maliye Vekâletine bağlı yeni kurulan Liman İşleri Umum Müdürlüğüne devredildi.

Türkiye limanlarında programlı gelişme ikinci dünya savaşından sonra başladı. 1946 yılında çok sınırlı olanaklarla Ereğli, Trabzon, İnebolu, Amasra ve daha sonra Zonguldak limanının yapımına girişilmiştir. 1950 yılından sonra da Bayındırlık Bakanlığı tarafından Samsun, Haydarpaşa, Salıpazarı, Mersin ve Alsancak Limanlarının yapımına başlandı. Mersin limanının ticaret rıhtımları 1958 yılında diğer kısımları da 1963 yılında tamamlandı. İskenderun’da maden cevheri, kömür ve hububat yükleme donanımları da bu dönemde yapıldı. Yine bu dönemde Karadeniz’de Giresun Limanı yapıldı, Bartın Limanı da 1967 yılı

²³¹ T.B.M.M Z-C, Devre 2, Cilt 8, s.538.

²³² Gündüz, Ökçün, **1920-19230 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No 82, Ankara, 1997,s.103.

²³³ Yücel, N.Mutlu, **a.g.e**, s.66.

sonunda bitirilip hizmete açıldı. 1963 yılından sonra İskenderun Limanı'nın geliştirilmesine başlanmış, Hopa, Bandırma ve Antalya Limanlarının yapımı da sözleşmeye bağlandı. 1978 yılında İzmir Limanının genişletilmesi çalışmaları başlamış, Haydarpaşa Limanı mevcut dalgakıran uzatılarak ve yeni bir mol ilave edilerek genişletildi. 1950'li yıllarda yapılan limanların bir kısmı 1970'li yılların sonlarında genişletilmeye başlanmış, kapasitelerinin sınırlarına gelen bazı limanların yerine daha büyük limanların yapımı gündeme gelmiştir.²³⁴

3.2.3. Mükerrer Sigorta İnhisarı

1920'lerde tam olarak milli denilebilecek bir sigorta şirketi bulunmamaktaydı. Anadolu Sigorta bile Union Sigorta'nın etkisi altındaydı. Sigortacılığın %90'ı merkezi dışarıda olan yabancı şirketlerin elinde bulunuyordu. Yabancı şirketler bu dönemde piyasayı ele geçirdiklerinden bir nevi tekel durumundaydılar. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeterli kanun düzenlemesi olmadığından sigorta yaptıran kişiye keyfî uygulamalarla çeşitli zorluklar çıkartılıyor ve tazminat ödemeleri geciktiriliyordu. Böyle bir ortamda sigortacılığı yabancıların elinden almak için devlet müdahalesi şarttı. Böylece sigortacılık alanında sürekli dışa akan veya akması muhtemel olan döviz yurt içinde kalacak, hazineye ek gelir sağlanacak ve Türk sigortacılığı gelişecekti.²³⁵

Reasürans inhisarı, Pios adlı bir Levanten'in çabalarıyla gerçekleşti. 1918 yılında Union de Paris, Türk kanunlarına uygun olarak İttihad-ı Milli Şirketi'ni kurdu. 1925 yılında Union sigorta, İttihad-ı Milli, İş Bankası ile birlikte, Anadolu Sigorta Şirketi'ni teşkil etti. Bu şirketin, şartlar eşit olduğu takdirde devlet sigortalarının tercihen ona verilmesi gibi önemli bir imtiyazı vardı. Şirketin Genel Müdürü, Bayar'ın oğluydu. İş Bankası ile yakın ilişkiler kuran ve Celal Bayar'ın oğlunu müdür yapan Pios, rakip sigorta şirketlerini bertaraf ederek Mükerrer inhisarı projesini gerçekleştirdi.²³⁶ İstanbul Liman Şirketi Genel Müdürü Ahmet Hamdi durumu şöyle anlatmaktadır:

²³⁴ <http://limanlar.awardspace.com/sayfam.html> Son Erişim: 08.04.2011.

²³⁵ 24.05.1926 tarihli ticaret encümeni mazbatasında şunlar yazmaktadır: “Memlekette hakikaten milli sermayeye müstenit sigorta şirketlerinin tesisine vabestedir. Bu suretledir ki, bu millî şirketler her sese tezayüt edecek ihtiyat akçalarına istinaden harice gönderilecek mükerrer sigorta primleri nisbetini mütezayit bir surette tenkis edebilirler. Bu nevi şirketlerin teşkili için lâzım gelen yemini ihzar zımında millî mükerrer sigorta sandığının tesisi pek mühim hizmette bulunmuş olacaktır.” Haşim Ekener, **Türkiye’de Mükerrer Sigorta Sorunu ve Vesaiki ile Reasürans Davası**, Kaya Basımevi, İstanbul, 1974, s. 24-26.

²³⁶ a.g.e s. 25.

“İstanbul limanında sigorta soygunculuğu yapan büyük bir şebeke yakalamıştık. İngiliz Lloyd'u, İstanbul için yüklenen malların sigorta permilerine yüzde 40 zam yapmıştı. Sebep de bu limanda inhisar kurulduktan sonra çok avarya olduğuydu. Bu haber İngiliz gazetelerinde çıktığı gibi, ajanslar vasıtasıyla da bütün dünyaya yayınlanmıştı. Bir avaryanın (yani Limanda malların uğradığı hasarın) tersine azaldığını iddia etmekteydik. Hemen Londra'da Lloyd ile temasa geçtik ve sigortalarca ödenmiş avaryalara ait bir iki vesikanın bize yollanmasını istedik. Bir Londra gazetesine de (hatırimda yanlış kalmamışsa Manchester Guardian) İngilizce bir mektup yollayarak İstanbul limanında inhisarın kurulmasından sonra avarya olaylarının azaldığını, Lloyd'un bu kararına hayret ettiğimizi ve ondan izahat istediğimizi bildirdik. Bu gazete, mektubumuzu aynen yayımladı. Lloyd bize bir avarya isinin fotokopisini yolladı. Mal yüklü bir mavna suların akıntısıyla, köprü gözüne çarpmış, mallar deniz suyuyla hasara uğramıştı. Hadise, mavna kaptanının Beyoğlu Dördüncü Noterliğinde tespit edilmiş ifadesiyle sabitti. Böyle belgelere 'Pruva de Fortuna' deniyordu. Bu, bir düzmece olaydı. Mavna bizimdi, kaptan dediği de bizim mavnacımızdı. Adamı kandırmışlar, eline kırk elli lira sıkıştırmışlar, imza attırmışlardı. İş tahkik edince, bilhassa Beyoğlu Dördüncü Noterinde (o zaman noter, sair merhum Mithat Cemal Bey idi) böyle yüzlerce 'Pruva de Fortuna' hazırlandığı meydana çıktı. Günlerce gazetelerde manşetleri işgal eden bu skandal üzerine hem İngiliz Lloyd'una, hem de Avrupa'daki büyük sigorta ve reasürans şirketlerine birer sirküler yollayarak İstanbul limanında bütün vasıtaların Liman inhisarına ait olduğunu ve avarya belgesi verecek tek yetkili makamın da bu şirket olduğunu bildirdik.

1927'lerde olan bu hadise, sigorta dalaverecilerinin canına ot tıkamıştı. İşte o sıralarda İstanbul'un en güçlü ve kuvvetli sigortacısı Union ve Ittihad-i Milli Şirketlerinin müdürü meşhur Pios, benimle temas etti. Yazıhaneme geldi ve beni evinde güzel esinin bulunduğu bir ziyafete de çağırdı. Pios beni tebrik ediyordu. Liman'da bir surveillance bürosu ve aynı zamanda memlekette bir reasürans şirketi kurma işi için yardımımı istiyordu.

Bende akıl ne gezer! Yalnız akıl değil, bilgi ve tecrübe de yok. Sigorta nedir? Böyle bir işe karışsam ne olur? Mutlaka ucunda bir dalavere vardır. Soğuk mu davrandım, bir şey becerecek adam olmadığımı mı anladı, her ne hal ise, Pios benim peşimi bıraktı. Aradan seneler geçtikten sonra bu işin Celal Bey'in Umum Müdür olduğu İş Bankası ile tahakkuk

ettiğini gördüm ve ben de Milli Reasurans'ta ilk idare meclisi azası olarak bir süre bulundum”²³⁷

Reasürans işi hakkında Falih Rıfkı Atay ise şunları söylemektedir:

“Galiba Dünyanın hiçbir yerinde reasürans işi imtiyaz altında değildir. Bu fikri İstanbul sigorta kumpanyalarından birinin Lövanten müdürü icat etti. Atatürk’ün kalp rahatsızlığından şüphe edilerek perhize girdiği zamanlarda idi. Arkadaşlar iki cepheye bölünmüşlerdi. Böyle bir inhisarcılığa mani olmak isteyenler, bütün delillerini kullanmakta idiler. Hükümette de banka nüfuzculuğuna (İş Bankası) karşı mukavemet belirmişti. İmtiyaz davası bütün bir mevsim geri kaldı. Fakat nihayet teşebbüse önayak olanlar muvaffak oldular. Hiç unutmam, Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki odamda oturuyordum. Başyazarlardan ve banka idare meclisi reisi Siirt Milletvekili Mahmut, yanımdaki odada çalışırdı. Arada kapı yoktu. Birlikte konuşurken İstanbullu sigorta müdürünün geldiğini haber verdiler. Pek neşeli midir, Mahmut'un masası üzerine üç zarf bıraktı:

— Bu zat-i alinizin... Bu Beyefendinin, bu da Beyefendinin... Dedi.

*Bu zarflar hisse senedi dolu idi. Bahsettiğim sigorta müdürü. Elde ettiği başarıdan sonra, servet ve samanını toplayarak Fransa'ya gitti. Cote d'Azure'de yerleşti”.*²³⁸

Yerli yabancı sigorta şirketleri, kendileri pek az riziko yüklenip, rizikoları büyük yabancı sigorta şirketlerine devretmekteydi. O tarihlerde sigorta yüzünden her yıl net 4 milyon lira dışarıya transfer edilmektedir. Kurulacak şirketle bu para yurt içinde kalacaktı. İş Bankası’nın nüfuzuna dayanılarak, önce 1160 sayılı Mükerrer Sigorta İnhisar Kanunu çıkarıldı.²³⁹ Kanuna göre, Türkiye’de sigorta işleri yapan yerli ve yabancı şirketler, reasüransa verdikleri sigorta miktarının belli bir kısmını içerde sigorta ettirme zorundaydı. Bunun özel bir anonim şirkete verileceğini belirtildi. Kanunun 4. maddesine göre, devletin kurduğu

²³⁷ Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, s. 249-250.

²³⁸ Atay, a.g.e, s. 496.

²³⁹ Mükerrer sigorta inhisarı tesis ve işletilmesi için iş bankası tarafından Milli reasurans Türk anonim şirketi unvanile bir şirket teşkili hakkında mezkur banka ile müzakere ve tespit olunan merbut mukavelenamenin imza ve taatisi için Maliye Vekaletine salahiyet verilmesi ve memleketimizde aktedilen bütün sigortalardan yüzde ellisinin -1160 numaralı kanunun beşinci maddesi mucibince Mükerrer sigorta sandığına devrolunması, Maliye Vekaletinin 23/1/929 tarih ve 11640/ 47 numaralı teskeresile yapılan teklifi ve İktisat vekaletinin 2/2/929 -tarih ve 2634 numaralı mütaleanamesi üzerine icra Vekilleri Heyetinin 27/2/929 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur. BBKA, Sayı: 7720, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 2.16..30.

reasürans inhisarının işletilmesi 25 yıl süreyle, yüzde 60 hissesi Türklerin elinde bulunan ve yalnızca reasürans ile uğraşacak olan 1 milyon sermayeli bir anonim şirkete bırakılacaktı.²⁴⁰

İş Bankası, Ticaret Bakanlığı ile 26 Mart 1929 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Sözleşmeye göre, İş Bankası, kanunda öngörülen şartlara uygun, 1 milyon lira sermayeli bir Milli Reasürans T.A.Ş. kuracaktı. Bu şirket, her cins sigorta için 15 yıl süreyle reasürans inhisarına sahip olacaktır. Sigorta şirketleri, Türkiye’de akdedecekleri her çeşit sigorta miktarının yüzde 50’sini reasüransa vermekle yükümlüydü. Şirketin karının %30’u devlete aitti.²⁴¹ Tek parti döneminde 1920’lerde mevcut olan yabancıların egemenliği son buldu. Piyasanın %85’i Türk sigorta şirketlerinin eline geçti.²⁴²

3.2.4. Radyo İnhisarı

Türkiye’de ilk radyo yayınının ne zaman yapıldığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Cumhuriyetin ilk yıllarında yurt içi ve yurt dışı iletişimi kolaylaştırmak amacıyla 1925 yılında "Telsiz Tesisi Hakkında Kanun" adıyla bir yasa çıkarıldı. Bu yasa, Ankara’da büyük bir telsiz istasyonu ile Türkiye’de bir telsiz ağı kurmayı öngörmekteydi. Yapılan ihale sonucunda istasyonları kurma işi Fransız T.S.F. şirketine verildi. Ankara ve İstanbul’da 1925 yılında yapımına başlanan ve 1927 yılında hizmete sokulan, güçleri 20-250 KW arasında değişen bu telsiz telgraf vericileriyle Moskova, Berlin, New York, Viyana, Londra ve Tahran gibi merkezlerle bağlantı kuruldu.²⁴³

Bakanlar Kurulu, 6 Ocak 1926 tarihinde yaptığı toplantıda, kuruluşuna teşebbüs edilen Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi’nin Nizamname-i Dâhilîsini onaylayan bir kararname çıkardı. Hükümetle Şirket temsilcileri arasında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Dâhilinde Telsiz Telefon Mürsile ve Ahize İstasyonları İşletme Ruhsatnamesi adıyla bir belge imzalandı. Ruhsatnamenin birinci maddesi ile Türkiye sınırları içinde, Ankara ve İstanbul’da kurulmuş olan verici istasyonların işletilmesi ve ayrıca Hükümet’in onaylayacağı başka illerde de alıcı, verici istasyonların kurulup işletilmesi için Şirket’e on yıl süreyle izin verilmekteydi.

²⁴⁰ Avcıoğlu, **a.g.e**, s. 413.

²⁴¹ Ekener, **a.g.e**, s. 44.

²⁴² **A.g.e**, s.44.

²⁴³ Uygur Kocabaşoğlu, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna, TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 8-9.

Böylece Hükümet kurulmakta olan bir şirkete yayın yapma tekelini devrediyordu. Bu belge 8 Eylül 1926 tarihinde Ankara'da Anadolu Ajansı binasında İçişleri Bakanı Cemil Bey ile İş Bankası adına Genel Müdür Mahmut Celal Bey, Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu'ndan Falih Fıfki Bey ve Sedat Nuri Bey arasında imzalandı.²⁴⁴

T.T.T.A.Ş'nin kurucuları İş Bankası adına Genel Müdür Mahmut Celal Bey Anadolu Ajansı adına Siirt Milletvekili Mahmut Bey ve Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Bey ile tüccar Sedat Nuri Bey şirketin kurucularıydı. Şirket sözleşmesinin üçüncü maddesi uyarınca Şirketin merkezi Ankara, sermayesi 150.000 TL. Şirket sermayesinin 60.000 TL İş Bankasının, 45.000 TL. Anadolu Ajansının ve 15.000 TL. lik paylar halinde Falih Rıfki, Cemal Hüsnü ve Sedat Nuri beylerindi. Şirket 10 yıllık imtiyaz süresi boyunca zarar etti. Birçok kez hükümet duruma müdahale etti.²⁴⁵

3.3. Dış Ticaret İnhisarları

Türkiye'de dış ticaret inhisarları yurt içinde üretimi yapılamayan ya da az miktarda bulunan ürünlerin ithalat karını devlete bırakılması ve yurt içindeki inhisarları korumak amacıyla dış ticaret inhisarı sistemi gerçekleştirildi. Yurt içinde üretilebilen ancak dışarıdan gelebilecek ürünler ile rekabet edemeyeceği kanısıyla yerli sermayeyi korumak ve kollamak için ispirto, oyun kâğıtları (çocuklar için olanlar haricinde), tartı aletleri, barut ve mamulleri, tuz, kibrit, birtakım kimyevi ve sıhhi ilaçlar, telsiz ve telgraf makineleri, afyon ve uyuşturucu maddeler, tütün ve tütün mamullerinin özel izinler dışında ithal etmek yasaklandı.²⁴⁶ Yurtiçinde çıkarılması büyük masraflara sebep olan ama 20. Yüzyılın olmazsa olmaz yeraltı kaynağı petrol, yine yurt sınırları içinde üretimi olan fakat tüm ülkeye yetmeyen şeker, çay ve kahve ithalat inhisarına alındı. (çay ve kahve inhisarı 5. Bölümde ele alınacaktır Y.N.)

3.3.1. Petrol İnhisarı

Petrol çok eski tarihlerden beri kullanılmakta olsa da modern çağlardaki kullanımı 1859 yılında Amerika'da Titusville'de Drake tarafından açılan ilk petrol kuyusu ile başladı.²⁴⁷

²⁴⁴ A.g.e, s.11-12.

²⁴⁵ A.g.e, s. 13,37.

²⁴⁶ **Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Müfettişlerinin Haziran 1939'da Ankara'da Yaptıkları Toplantıya Dair Raporlar**, T.C Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Neşriyatı, Ankara Devlet Matbaası, Ankara, 1939, ss. 829-831.

²⁴⁷ Volkan, Ş. Ediger, **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 75.

Osmanlı Coğrafyası petrol bakımından zengindi fakat hızla gelişen petrol pazarında ancak pazar olabildi. Sultan Abdülhamit'in çıkardığı kanunnameler veya teşvikler Osmanlı Devleti'nde alınan imtiyazın bir başka kişiye ya da şirkete satılmasından öte bir işe yaramadı.²⁴⁸ Büyük devletlerin baskısı ile Petrol İnhisarı da kurulamadığından Osmanlı Devleti birçok bakımdan yarı sömürge olduğu gibi petrol konusunda da bu konumunu aşamadı.²⁴⁹ Milli Mücadelede ve Lozan'da Musul için İngilizlerle karşı karşıya gelindi. Hatta Musul konusunda Amerikalıların desteğini almak için Chester Projesi gündeme getirildi.²⁵⁰ Fakat Musul 1926 Ankara Antlaşması ile Irak'a bırakıldı. Türkiye ise Musul petrollerinden 25 yıl boyunca %10 pay alacaktı. Cumhuriyet ile birlikte petrol ruhsatlarının birçoğu iptal edildi ve yurt dışından uzman getirildi. 1926 yılında Romanya petrol kanunu esas alınarak Hükümet 792 numaralı Şeker, Petrol ve Benzin kanununu çıkardı. Kanuna göre Türkiye sınırları içerisinde bütün ve petrol ve benzeri madenlerin çıkarılması ve işletilmesi hakkı Maadin Kanunu'na tâbi olmak üzere Hükümete verildi.²⁵¹ Fakat hükümet bu hakkını irili ufaklı birkaç şirkete vermekten başka 1933 yılına kadar somut bir şey yapmadı.²⁵² Türkiye petrol

²⁴⁸ **A.g.e.**, s.320-321, 1899 senesinde Adyavisiv tarafından (European Petroleun Co) hesabına Mürefte ve Şarköy'de, 1913 - 1914 de İstanislas Mihaliki isimli Avusturyalı mühendis yine Mürefte ve Şarköy'de 1915-1916 Walther Schweer, Bağdat demir yolları Şirketi hesabına Musul, Hayyara, Zaho'da; 1916-1917'de Meferd isimindeki mühendis Cenubi Kafkasya demir yolları idaresi hesabına Divani Hüseyin, Naftik'te; Stoyanof isimindeki şahıs Cenubi Kafkasya demir yolları hesabına Kürzot'ta; Nalifkin Rus Cenubi Kafkasya Demir yolları idaresi hesabına Hasankale Pulk ve Katranlı'da; 1919 yılında Standard Oil Company, Mürefte ve Şarköy'de; 1922 yılında Kovalivski isimli şahıs tarafından Pulk, Hasankale, Naftik, Divani Hüseyin, Kürzot'ta; 1922 yılında Profesör Granjean tarafından Societe Omnium Internationale de Petrole hesabına Cimağıl, Pulk, Hasankale, Kürzot, Siirt, Cizre'de; aynı yıl Mühendis M. Leon tarafından Evkaf idaresi hesabına Pulk'ta petrol araması yapıldı. Kemal Lokman, **Türkiye'de Petrol Madenleri**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s.11-12.

²⁴⁹ Öztel, **a.g.t** s. 163.

²⁵⁰ İmtiyaz verilen Ottoman-American Development Company, hiçbir kilometre garantisi veya ücret almadan Anadolu'da yaklaşık 4.400 km demiryolu yapacak; Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında üç liman inşa edecek ve karşılığında da, inşa ettiği bu demiryolları hatları ile limanlarını ve bu hatların iki yanında toplam 40 kilometrelik şerit içinde mevcut ve bulunacak tüm maden kaynaklarını 99 yıllığına işletme hakkına sahip olacaktı. Toplam 80.000km² Bülent Can Bilmez, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.268, Akşin, **a.g.e.**, s.178.

²⁵¹ Kemal Lokman, **Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, s.3-4.

²⁵² Cevat E. Taşman "Türkiye'de Petrolün Tarihçesi"

http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf s.17. Son Erişim: 25.04.2011.

gereksinmesini yurt dışından SSCB, Standart Oil, Etoile Roumaine, Shell, sağladı. Arıtma alanında sadece iki küçük özel kuruluş vardı.²⁵³

Petrol İnhisarını ise 1926 petrol kanunu ile başlatabiliriz. Ancak bu daha önce değinilen barut, liman gibi kamu inhisarı değil dış ticaret inhisarı olarak gerçekleşti. Yani petrol ve benzin ithal etmek yalnızca Hükümet'in tekelinde oldu. Kanuna hükümet göre bütün vergi ve resimlerin de dâhil olduğu masraflara kilo başına sekiz kuruş ilave ederek petrol ve benzini bayilere satacaktı.²⁵⁴ Bu yasa meclisten geçerken Trabzon Vekili Muhtar Bey ilave para konulmasına karşı çıkarak şunları söyledi:

*“Böyle ihtiyacatı zaruriyeden olan eşyaya zam yaparak fukara ahaliye bâr olacak vergilerle memleketi idare etmek doğru bir şey değildir. Petrol hasis bir maldır. Menşesinde maliyet fiyatı altmış para veya iki kuruştur. Bunun maliyet fiyatına bütün muamelât fiyatını da ilâve ederek tüccara satacağız. Tüccar da buna bittabi kâr ilâve edecek, bu suretle memlekette bilhassa bunlara muhtaç olan fukara halka gadretmiş olacağız. Varidatı çoğaltalım diye petrolün kilosuna birden sekiz kuruş zammetmek bendenizce hiç doğru olmayan bir şeydir. Bu maddenin kabul edilmemesini istirham ederim. Altmış para falan zam yapılmalı”.*²⁵⁵

Yurt içinde üretilen petrolün satışı ise serbestti. Bu inhisarı hükümet daha sonra Amerikan Standart Oil Şirketine bıraktı.²⁵⁶ Standart Oil bu görevini 1941 yılında petrol ofisine devretti.²⁵⁷ Cumhuriyet döneminin ilk 10 yılında yaklaşık 830 bin ton petrol ürünü ithal edilmiş ve karşılığında 71.347.822 lira ödendi. Bu rakam aynı dönemde gerçekleşen 376.610.000 liralık ticaret açığının %19'unu, toplam ithalatın ise %4'ünü teşkil etmekteydi.²⁵⁸ 1934 yılında Mecliste Akaryakıt ve Yağ İnhisarı yasa tasarısı görüşüldü. Maliye Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey Mecliste şunları söyledi:

“Hükümet petrol ve müştakkatının inhisar şeklinde idaresine ait bir kanun teklif ediyor. Bu kanun dikkatle okunursa... Görülür ki burada fiilen inhisar tatbiki ve işletmek kastı

²⁵³ Kuruç, **a.g.e.**, s.181.

²⁵⁴ Boratav, **a.g.e.**, s.123.

²⁵⁵ **TBMM Z-C**, d:2 c. 21, s.25 Ocak 1926, 253.

²⁵⁶ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.245.

²⁵⁷ Akalın, **a.g.e.**, s.109.

²⁵⁸ Lokman, **Türkiye’de Petrol Madenleri**, s. 81-82.

yoktur. Yalnız inhisar namı altında bir vergi almak maksadına müptenidir. Tetkikat sırasında alâkadar Vekâletlerle uzun uzadıya görüştük, beraber mütalea ettik. Tasfiye edilmiş veya edilmek üzere ham petrol ithalâtını Devlet inhisarına alacağız. Bu güzel. Devlet bunu bir daire teşkil ederek herhangi bir mülhak bütçe ile veya kendine merbut bir idare ile fiilen idare edecekse bu yola girelim. Hayır, bu yapılmayacaktır, inhisar resmi altında bir vergi alınacaktır, o halde almak istediğimiz vergiyi zaten mevcut olan istihlâk vergilerine ilâve etmek suretiyle cibayet etmekliğimizi daha doğru buluyoruz Zaten petrol ithalâtının yüzde 95 i bir müessesenin elindedir... Burada maksut olan ithalât resmi diye bir resim almak olduğuna göre, bunu inhisar resmi namı altında almak daha müreccah görüldü. . . Maddeten bir faydası bulunmayan ve istihlâk resminden başka birşey olmayan bir işe, inhisar demekte ve bilhassa efkârı umumiyeyi teşvik etmekte bir fayda mülâhaza etmedik... Lâyihayı istihlâk resmi şekline kalbettik. Diğer bir cihet daha mütalea olundu: Dahildeki tasfiyeyi Devletin inhisarına almak... Dâhildeki tasfiyeyi inhisar altına almağa da Hükümet muvafakat buyurmadı. Biz yalnız ithalâtı düşünüyorduk. Dâhilde henüz petrol membaları bulmuş değiliz. Bu itibarla dâhildeki tasfiyeyi inhisar altına almağı o zaman düşünelim, şimdiden Devletin inhisarına almakta bir fayda mülâhaza etmeyiz, cevabiyle karşılaştık. Bunun neticesi olmak üzere, lâfzi olan inhisar sistemini istihlâk resmine tebdile mecbur olduk... Hakikaten petrolün ve müştekkatının ithalinde bir hususiyet vardır. Büyük bir sermaye ve fenni tesisata muhtaç olan bir madde olduğu için, mahdud ellerde yapılmaktadır. Hükümet bunu amma inhisarı fiilen işletmek şartiyle, lâfzen değil yapsaydı çok faydalı olurdu. Fakat lâfzen inhisar yapmakta fayda değil zarar melhuzdur... Büyük sermaye ile petrol ve müştakkatı ithal eden müesseseler, fenni tesisatları olduğundan dolayı getirdikleri malların satış bedelini vererek depolara ithal ederler... Bir iki müesseseden başka memleketimizde böyle fenni tesisatı olan hiçbir ticarethane olmadığı için, bunlara rakip olmak ve rekabet ederek mal ithal etmenin imkânı yoktur... Hükümetin teklif ettiği, fiili inhisar değil, kavlidir. İnhisar şeklinde resim almaktansa istihlâk resmi namı altında resim almanın elbette daha fazla faidesi vardır. Petrol ile müştakkatının ithal ve satışında fiili bir rakip tedarik edebilmek için, petrol işlerinde antrepo muamelesinin mümkün olduğu kadar süratle tatbiki bu madde ile temin edilmiştir.”²⁵⁹

1933 yılında Petrol Arama ve İşletme İdaresi kuruldu. Petrol arama çalışmaları bu kurum ile Maden Tetkik Arama Kurumu arasında paylaşıldı. 1947 yılına kadar çeşitli birçok bölgede petrol arandı. Fakat 1947 yılında Raman 8 adlı kuyunun sondajına kadar petrol

²⁵⁹ Kuruç, a.g.e, s.182.

çıkarılamadı. Günde 7 tona yakın olduğu görülen kuyu bir süre sonra kuyu bir sene günde 4 ile 5 ton arasında bir verim alınabildi. Yapılan asitleme neticesi verim arttırıldı.²⁶⁰

3.3.2. Şeker İnhisarı

Türkiye’de milli şeker sanayii Osmanlı zamanından beri kurulmak istenmiş Trakya’da Rauf Paşa çiftliğinde bir şeker fabrikası kurulmasına dair verilen imtiyaz ile başlayan süreç Fransız, Alman yatırımcıları da çekmiş 8 adet yabancı sermayeli şeker fabrikasıyla devam etmiş fakat Dünya Savaşı ve ekonomik durum müsait olmadığı için milli fabrika kurulamamıştı.²⁶¹

Şeker, Cumhuriyet rejimi ile öncelik verilen sanayi dalı oldu. 5 Nisan 1925’te şeker kanunu çıkarıldı. Kanuna göre, şeker fabrikaları kurmak ve işletmek için hükümet müsaadesi gerekliydi. Ticaret Vekâleti’nin göstereceği bölgeler içinde kurulmak şartıyla hükümet müsaadesi şeker fabrikalarına yirmi beş yıl müddetle verilmekte; Hükümetin özel yetkiyle vereceği teşvik unsurlarına ilaveten, fabrikalar Osmanlı döneminden devralınmış 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun imtiyaz ve muafiyetlerinden yararlanacaklardı. Bunların yanı sıra kanuna göre şeker sekiz yıl süre ile istihlak resminden muaf tutulmaktaydı.²⁶² Bu madde, şekerin tüketiciye ucuz satılmasını değil, üreticiye yüksek kar sağlamasını sağlayan bir hüküm oldu. Ayrıca, fabrikalara satış amacıyla üzerinde şeker pancarı üretilen arazinin on yıl arazi vergisinden; fabrikalara kömür, linyit, kiremit sağlayan ocakların ise normal olarak ödedikleri resimlerden muaf tutulması öngörülmekteydi. Fabrikaların kuruluşu için gerekli arazi, on-on beş dönüm arasında olmak şartıyla devlet tarafından parasız olarak, hatta gerekirse istimlak edilerek verilir. Fabrikaların ihtiyacı ile ilgili taşımalar, nakliye vergisinden 1/3 nispetinde bir indirim uygulanarak yapılır. Fabrikalarda çalışanlar ise on yıl süreyle kazanç vergisinden muaf tutuldu.²⁶³

1926 yılında üretime başlayan Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları devlet desteği ile kurulan özel şirketlerin elindeydi. Uşak fabrikasını Sanayi ve Maadin Bankası %30 hisse ve

²⁶⁰ Kemal Lokman, **Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu**, s.5, Cevat E. Taşman “Türkiye’de Petrolün Tarihçesi” http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf s.17. Son Erişim: 25.04.2011.

²⁶¹ **1930 Sanayi Kongresi**, s. 218, Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**, Hil Yayınları, 1984, İstanbul, s. 61-62.

²⁶² **1930 Sanayi Kongresi**, s. 220.

²⁶³ Boratav, **a.g.e.**, s. 120.

kredi ile destekledi. Baş hissedarları arasında CHP vekilleri bulunan Alpullu fabrikası ise Ziraat Bankası'nın % 10 hisse ve kredi desteğiyle kuruldu. İş Bankası ise %30 hisse ile katıldı.²⁶⁴ Şirket, Ekiliş ile ürünün kaldırılıp fabrikaya teslimi tarihine kadar geçen sürede üreticilerin tarım işlerine ait masraflarını karşılayabilmelerini temin için şirket fabrikaları her dekara altı liraya kadar faizsiz avans verdi. Pancar tohumunu parasız olarak dağıtmış ve ekiliş mevsiminde tohum etme makineleri ile ekici ustalarını ücretsiz olarak üreticilerin hizmetine hazır tuttu.²⁶⁵ Uşak şeker fabrikası kurucusu Nuri Şeker, Şeker sanayi ile ilgili olarak anılarında şunları söylemiştir:

“...Büyük bir talihsizlik eseri olarak, fabrikanın kuruluşunu takip eden ilk üç sene içinde fabrika bir türlü normal istihsal devresine girmek imkânlarına malik olamamıştı. Çünkü bu seneler zarfında pancar tarlalarına arız olan ve bir nevi keleklerden meydana gelen kurtlar, pancar intaş edip kökleneyeceği bir sırada, yapraklarından tutunuz da köklerine kadar, bütün pancarları baştanbaşa sarmak suretiyle yok etmeğe kâfi geliyordu. Her bir pancarda 100-150 kadar kurt bulunduğunu müşahade etmiştim.

Pancarlara arız olan kurtların ikâ ettikleri hasardan dolayı fabrikamız ilk üç sene zarfında maalesef normal randımanının ancak % 5 ilâ % 10'u nispetinde şeker istihsal edebildi. Ancak fenni tedbirler neticesinde dördüncü kampanya devresinden itibaren normal istihsal faaliyetine geçme imkânına malik olabilmıştır. Hatta bundan sonra birbirini takip eden kampanyalar esnasında, 20.000, 50.000 ve 70.000 ton şeker istihsal ederek, en üstün ve had derecedeki faaliyet devrelerini bile idrak etmiştir.

Eskişehir Fabrikasının oturduğu sene Uşak Şeker Fabrikası, bilâfasıla yapmak mecburiyetinde kaldığı altı aylık bir kampanya devresini muvaffakiyetle fabrika tarihine geçirmek gibi bir bahtiyarlığa nail olmuştur.”²⁶⁶

Sonraki yıllarda, şeker üretimi ile şeker ithalatının aynı gruplarca yürütüldüğü ve şeker şirketlerinin bazı hallerde üretimi kısararak ithalattan yüksek karlar elde etmeyi tercih ettikleri; bazı dönemlerde ise çok yüksek düzeylere çıkarılan gümrük resimlerinin arkasında

²⁶⁴ **1930 Sanayi Kongresi**, s. 221. Boratav, a.g.e, s. 120.

²⁶⁵ Yaşar Bülbül, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 102.

²⁶⁶ Mehmet Karayaman, **Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu**, Uşak Akademi Kitabevi, Uşak, 2010, s. 168.

inhisarcı ve yüksek karlar kazanmaya yöneldikleri özellikle SCF başta olmak üzere çeşitli biçimlerde eleştiri konusu oldu.²⁶⁷ Türkiye'nin yıllık şeker tüketimi yıllık ortalama 70.000 ton; Alpullu ve Uşak şeker Fabrikaları'nın üretimi ise yıllık 15.000 ton şekerdi. Yani hükümet dışarıdan 55.000 ton şeker almak zorundaydı.²⁶⁸ Serbest Fırka'nın önemli isimlerinden Ahmet Ağaoğlu SCF hatıralarında şeker inhisarı ile ilgili şunları söylemektedir:

“Şeker İnhisarı bir facia ve bir cürümdür. Dünyanın hiçbir yerinde gıda madde ve ihtiyaçları inhisar altına alınmamıştır. Şekerin okkası hariçten buraya on sekiz kuruşa mal oluyor. Halbuki biz şeker altmış küsur kuruşa yiyoruz. Hariçten gelen şeker buraya beş altı komisyoncu vasıtasıyla geliyor.

*Bu beş altı kişinin getirdiği şekerden okka başına sekiz kuruş vergi almak için koca bir daire kuruldu. Burada seksen kişi çalıştı ve bu iş için senede bir milyon lira sarfedildi. Şimdi de bir sürü vergi kondu. Bütün para halka yükletildi. Bu mu devletçilik?”*²⁶⁹

25.1.1926 tarih ve 724 sayılı, Şeker İnhisarı Kanunu şeker ithalatını devlet tekeline veriyordu. Ayrıca, 601 sayılı kanuna göre kurulmuş fabrikaların üretimini devlet satın almaya mecbur tutuyordu.²⁷⁰ Ancak, Şevket Süreyya, şeker ile ilgili şöyle demektedir:

*“Şeker ithali işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Bu özel şirketin aktif yürütücüsü, mesela bir şeker kralı vardı... Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnede idi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı.”*²⁷¹

724 sayılı kanun, devleti ithalatta devlet inhisarı dışında kurulmuş fabrikalarda üretilen şekerini satın almaya bu yeni kanunla mecbur tutmaktaydı. Fabrikaların şeker satış fiyatlarına hâkim olacak ilkeler de kanunda tespit edildi. Satış fiyatında, ithal edilen şekerin fiyatı esas alınmakta ve bu fiyata gümrük ve istihlak resimlerinin ve alım, nakliye ve diğer masrafların da eklenmesiyle yeni fiyat tespit edilmekteydi. Devlet, böylece tespit edilen alım fiyatına kilo başına sekiz kuruş ekleyerek şekerini bayilere satmakta ve bundan sonraki iç ticaret aşamalarına karışmamaktadır. Bu hükümlerin uygulanmasını da şeker ithaline uygulanan bütün gümrük ve istihlak resimlerinin şeker fiyatına fabrikatör payı olarak yansıdığı, böylece

²⁶⁷ Boratav, a.g.e, s. 119-120.

²⁶⁸ 1930 Sanayi Kongresi, s.236.

²⁶⁹ Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, Baha Matbaası İstanbul, 1969, s. 107.

²⁷⁰ Timur, a.g.e, s. 85.

²⁷¹ Boratav, a.g.e, s.121.

himayenin doğrudan doğruya fabrikatöre kazanç sağlamasına imkân verdi.²⁷² Fakat fabrika ve şirket bir türlü kara geçemedi.6 Ağustos 1931 tarihinde Uşak şeker fabrikasının tasfiyesine karar verildi ve alacaklarına karşılık Sanayi ve Maadin Bankasına devredildi.²⁷³

Tablo XII: Şeker Şirketinin 1925-1930 yılları arasındaki zararı (TL)²⁷⁴

Yıllar	Zarar (TL)
1925	7.000
1926	137.000
1927	529.000
1928	93.000
1929	1.060.000
1930	1.137.000

Nuri Şeker anılarında Şeker Fabrikasının aslında zarar etmediğini, birtakım bürokratların şirketin aleyhine çalışıp zarar etmiş göstererek fabrikanın tasfiyesini şöyle anlatmaktadır:

“İnsanların hayatta muvaffak olabilmeleri için doğruluktan ayrılmamaları lazım geldiğine ait düsturu benimsememiş olan bazı Uşaklı mebuslar ve bunlara ilaveten kasabanın eşrafları, pancar ziraatıyla iştigal eden veya etmek isteyen köylülere, benimle teşrik-i mesai etmemelerim ısrarla söylemişler. Fakat köylüler, bunları dinlemeyerek gerek kendi ve gerekse memleket menfaatini korumak istemişlerdir Bunun üzerine meşkûr efendiler başka bir desiseye başvurarak bu defa da köylülere şöyle hitap etmişler:

— Sözlerimize dikkat ediniz. Bir kelimesinde abartma yoktur, Nuri Bey, hükümete müracaat ederek pancar ekilen tarlalardan 10 sene müddetle arazi vergisi alınmaması hususunda 13 maddelik bir kanun istihsal etmeğe muvaffak olmuştur Bu suretle 10 sene arazi vergisinden muaf tutulan pancar tarlaları elinizden alınacak ve Uşak Şeker Fabrikasının mülkiyetine kaydedilecektir, onun için sakın pancar ekmeyiniz.

Memleketimizin iktisaden kalkınmasından başka hiçbir maddi menfaat duygusu taşımadığım halde, bu hemşerilerimin zerre kadar çekinmeden bu şekilde menfi propaganda yapmaları, bir nevi hıyanet-i vataniye sayılabilirdi. Bu takdirde, fabrika atıl bir hale gelecek

²⁷² Hamit Emrah Beriş, **Tek Parti Döneminde Devletçilik, Türkiye’de Otartarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Liberte Yayınları, Ankara, 2009, s. 173. Boratav, **a.g.e**, s.122.

²⁷³ Karayaman, **a.g.e**, s.52.

²⁷⁴ **a.g.e**, s.52.

ve Türk Milleti iktisadi bir müesseseden mahrum kalacaktı. Benim muvaffakiyetimi baltalamak pahasına bu efendilerin müz'ic bir vaziyet yarattıkları ve bir vatan cürümü irtikâp ettiklerinden maalesef haberleri yoktu.

Bu suretle onların yaratmağa muvaffak oldukları korkunç vaziyet karşısında benim neler çektiğimi ancak Allah bilir. Bu haris efendiler, çekilip gittikten sonra, günlerce köy köy dolaşmak sırası bana gelmişti Her gittiğim köyde, köylüyü ikna edebilmek için birçok şeyler söyledikten sonra 'Siz gene pancar ekin. Fakat taahhüt vermeyin' şeklinde yeminlerle tekrar vaziyete nispeten hâkim olmuşum. Bazı hükümet adamlarının ika ettiği zararlar uzun müddet dedikodusunu yapıp icraatımı selbetmeğe çalışanlar, nihayet kurduğum müesseseyi manen yıpratmağa imkân olmadığım anladılar ve bu defa maddeden zayıflatmak emeline kapıldılar. Fabrikanın inhiliti ve izmihlaline, ellerindeki bütün vasıta ve imkânlarla çalışmağa başladılar Ben de mütemadiyen lüzumlu gördüğüm mukabil tedbirlerle onların gayri insani ve milli, fikir ve hareketlerini tahfif etmeğe gayret ediyordum.

İşte bu cümleden olarak fabrikaya ait bulunan 25 adet traktörle, Uşak civarından başlamak suretiyle iki, üç saat mesafede bulunan 7-8 köyün boş bırakılmış olan tarlalarını ettik. Böylece 4000 ton pancar yetiştirerek fabrikada işledik. Ancak bu pancarlardan hâsıl olan şekerin satışından alınan parayı borca mahsup etmediler. Bundan dolayı açık kapatılmadı. Paranın çoğunu usulsüz olarak amortismanı ayırdılar, böylece amortisman birikti kaldı. Amortismanda para olduğu halde açıkları kapatmak için hiçbir muhasebe işlemi yapılmadı.

Fabrikanın ikinci kampanyasında 450.000 lira miktarında şeker istihsal edilmişti. Bu parayı da alet-i ziraiye ve gene fabrika parçalarının amortismanına tahsis ederek kâra beş para bile koymadılar. İşte bu suretle fabrikanın güya açıkları günden güne çoğalmağa başladı. Elbette çoğalacaktır. Zira her sene 1.850.000 lira üzerinden % 8 veya % 14 arasında amortisman düşüyorlar. Orta yerde para kalmayınca da fabrika iflas ediyor yaygarasını basıyorlar.

Fabrikanın gidişinin kötü görünmesini isteyenlerin telkinlerinden rahatsız olan Gazi Paşa, İzmir'e geçerken benimle konuşmak istediği için, yetkililer beni istasyona davet ettiler ve Paşa ile ikili bir görüşmemiz oldu.

Gazi Paşa, benim bütün hüsnüniyet ve gayretime rağmen arkadaşlarımla şahsi nüfuzlarından istifade ederek hakikatleri maskeleye çalıştıklarını anlamıştı. Fabrikanın hakiki vaziyetini tespit etmek için, işi ciddiyetle ele almak icap ettiğine kani oldu ve bana mülayemetle; ‘Nuri Bey, inşallah hakikat senin söylediğin şekilde tecelli eder. Sana eskiden beri büyük bir itimat ve güven besliyorum. Bu defa da aynı düşünce ve ümitle meseleyi ele aldıracağım. Islahı icap ettiren sebepler olursa, tevessül edilecek yeni tedbirler için elbette sizin iştirakiniz temin edilecektir.’

Atatürk'ün bana büyük ümitler vererek Uşak'tan gidişi, o gidiş oldu. Ancak mesele kendiliğinden ortaya çıktı Bana muhalif grup galip gelmiş ve hükümet politikası olarak savunulan Devletçilik adı altında halkın Uşak Şeker Fabrikası, muhasebe oyunları ile devletleştirilip halkın elinden alınmıştı.”²⁷⁵

Kurucuları arasında Şakir Kesebir, Edirne Vekili Faik Oztrak, Bilecik Vekili İbrahim Çolak ve Şeker Kralı lakaplı Hayri İpar'ın ile dört tüccar ve İş Bankası ile Ziraat Bankasının da katılımı ile kurulan Şeker Şirketi ithalat inhisarını aldı. Şeker fabrikalarının üretimi düşük tutularak, ithal malı şekerler tekelden satılarak astronomik kazançlar sağlandı.²⁷⁶ 1932 yılında elde şeker olmasına rağmen piyasaya sürülmemesiyle piyasada şeker krizini meydana geldi. Bu durum tüccar ve sanayici tarafından tepki ile karşılandı. İsmet Paşa ve İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey'in müdahalesi ile kriz aşıldı.²⁷⁷ Devlet 1939'da şeker fabrikalarını kontrolü altına alınca, aynı fabrikaların üretimi bir yılda 42.000 tondan 90.000 tona yükselmiştir. Bu miktar daha sonra 120 bin tona çıkarıldı.²⁷⁸

3.4. Amerikan Ford Otomobil Firmasına Verilen İnhisar (?)

28 Ocak 1929'da Ford şirketi ile Maliye bakanlığı arasında 25 yıllık bir serbest bölge antlaşması imzalandı.²⁷⁹ Antlaşmaya göre Ford İstanbul'da bir montaj tesisi için inhisar hakkı aldı. Fakat bu firmaya verilen inhisar kibrit ya da ispiroto inhisarı doğrudan değil sınırlı bir inhisar hakkıydı. Ford ile imzalanan sözleşmede yılda on bin otomobillik bir üretim

²⁷⁵ Karayaman, **a.g.e.**, s. 172-173.

²⁷⁶ Cem, **a.g.e.**, s. 244.

²⁷⁷ Özcan Şenbudak, **Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili, Mustafa Şeref Özkan**, Libra Yayınları, İstanbul, 2009, s. 90.

²⁷⁸ Cem, **a.g.e.**, s.244.

²⁷⁹ **Benim Adım Ford Otosan**, Kesişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.24.

kapasitesine sahip olunacağı vaat edildi. Ford ise kuracağı fabrika ile Ortadoğu ve Balkanlara ihraç etmek istiyordu. Otomobil, kamyon, traktör ve uçak montajını ve bunların dışsatımını hedeflemekteydi.²⁸⁰ Montaj için gerekli tüm parçalar gümrüksüz ithal edilecek, ihraç edilen mamullerden vergi alınmayacak ve ülke İçerisindeki satışlar Gümrük Kanununa göre vergilendirilecekti. 1931 yılında, İstanbul Tophane'deki montaj fabrikasında, 450 işçiyle günde 48 otomobil ve kamyon imal edilmekteydi.²⁸¹ Dünya ekonomik krizi bu hedeflerin gerçekleştirilmesini önledi. Montaj işlemleri 1936 yılında durduruldu. 1944 yılında ise tamamen kapandı.²⁸² 28 Ocak 1929'da mecliste bu konu ile ilgili olarak Saraçoğlu Şükrü Bey şunları söyledi:

Herkesin ismini tanıdığı ve bildiği Ford kumpanyasıyla Hükümet arasında İstanbul'da tesis edilecek bir montaj fabrikası için bir mukavelename teati edilmiştir... Mukavelenameyi birkaç kelime ile hulâsa etmek lazım gelirse denilebilir ki, Amerika'nın Ford kumpanyası İstanbul'da mahdut ve muayyen bir mahalde bir montaj fabrikası yapıyor. Bu fabrika otomobil, traktör, tayyare gibi vesaiti de monte edilmiş bir halde Amerika'dan celp ettikten sonra İstanbul'da tesis edilecek montaj fabrikasında bunları monte hale koyacak, ikmal ve itmam eyleyecek ve birtakım tefrişat vs.yi de atölyelerde yapacaktır. Taahhütler arasında bu müessesede istihdam edilecek olan müstahdemlerin cem'an yüzde 75 kadarı muayyen bir zamandan itibaren Türk olması esası kendisine kabul ettirilmiştir... Yaptığımız mukavelede 25 sene müddetle kendilerine bir imtiyaz vermiş vaziyetteyiz. Fakat bu imtiyaz inhisar mahiyetinde değildir. Yegâne inhisarı, kendi teessüs ettiği yerden itibaren 400 metre sahada başka bir şirketin gelip çalışmasına mani olacağız... Dünyada büyük bir şöhret kazanmış ve makinecilikte çok ileri gitmiş olan müessesenin Türkiye ve hem civar hükümetlerin ve belki de Akdeniz civarındaki hükümetlerin ihtiyacatını kâmilan İstanbul'dan temin etmiş olmak itibariyle şimdiden vasi bir faaliyete namzet telâkki edilebilir... Öyle ümit ediyoruz ki, Ford müessesesi İstanbul'a gelip çalışmağa başladığı andan itibaren kendisini aynı ayar ve aynı meslekte gören ve aynı sahada çalışmakta bulunan diğer büyük müesseseler de birer birer gelip bizden aynı müsaadeyi isteyeceklerdir. Hatta daha şimdiden telgrafla birkaç müracaat vaki olmuştur. Bunlar gösteriyor ki, İstanbul'un coğrafi vaziyeti büyük teessüslerin merkezi değilse bile büyük şubesi olmak kıymetini haizdir...²⁸³

²⁸⁰ Tezel, a.g.e, s. 196.

²⁸¹ Benim Adım Ford Otosan, s.25.

²⁸² Benim Adım Ford Otosan, 26, Tezel, a.g.e, s. 196.

²⁸³ Kuruç, a.g.e, s.11.

Mecliste bu duruma “inhisar mahiyetinde değil” denilmekte ve Tezel bu duruma katılırken Yenai inhisar olarak değerlendirmektedir.

3.5. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı

24 Ekim 1929’da, New York Borsası’ndaki hisse senetlerinin aniden düşmesiyle, tüm dünyada ekonomik daralmalara sebep olan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı patlak verdi.²⁸⁴ Krizin patlamasıyla sanayi ve banka iflasları, para değerlerinin düşmesi, tarım ürünlerinin fiyatlarının dibe vurması, dış ticaret açıkları, işsizlik, üretimde dalgalanmalar ve aşırı mal stokları gibi birçok sorun yaşandı.²⁸⁵ 1929 Ekonomik Buhranından Türkiye, büyük ekonomilere sahip ülkeler kadar etkilenmedi. Fakat buhranın bir çevre ülkesi olarak ekonomisinin dar çerçevesinde doğan buhran kaynaklı sıkıntılarla mücadele etmeye çalıştı. Dar bütçesiyle Milli Tasarruf programları uygulayarak yerli malını teşvik etti. İthalata kısıtlamalar getirerek dış ticaretin açık vermesini önlemek istedi. Son sürat düşmeye başlayan Türk Lirası’nı kanun çıkararak korumaya çalıştı. Tarım maddelerindeki düşüşleri önlemeye çalıştı.²⁸⁶

Kriz yalnız Dünya ekonomik sistemini sarsmakla kalmadı aynı zamanda serbest dış ticaret, altın esasına dayanan para rejimi, devletin iktisadi işlere karışmaması gibi o zamana kadar geçerliliğine inanılan birçok temel ekonomik politikanın da geçersizliğini gösterdi.²⁸⁷ Türkiye krizden etkilenmemek için krizden etkilenmeyen SSCB’yi örnek alarak Devletçilik prensibiyle ekonomik yaşamda ipleri eline aldı. Planlı ekonomi sistemine geçti. Kriz döneminde demiryollarından ve inhisar işletmelerinden binlerce kişi işten çıkarıldı.²⁸⁸ Bu dönemde gelirler geniş ölçüde dolaylı vergiler ile inhisar gelirlerine dayandı.²⁸⁹

²⁸⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 41.

²⁸⁵ İlhan Tekeli- Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.8-15.

²⁸⁶ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 39-44. Tekeli- İlkin, **a.g.e.**, s. 217.

²⁸⁷ Tekeli- İlkin, **a.g.e.**, s. 216.

²⁸⁸ **TBMM-ZC**, d.4, c.9, 2 Temmuz 1932, s.445.

²⁸⁹ Timur, **a.g.e.**, s. 141.

3.6. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İnhisarlar

1929-1930 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti ekonomi ve iç siyaset alanında büyük dalgalanmalar yaşamaktaydı. CHP, bir halk partisi haline gelememişti. Parti kurulurken halk, CHP'nin bütün halkın partisi olacağını, millet içindeki sosyal bölümlerin ortadan kalkacağını, bütün halkın tek bir parti teşkil edileceği vaat edilmişti. Ama bu sözler, aşağıya doğru inildikçe şartlarla ister istemez çelişiyordu. Çünkü bütün halkı partilileştirmek, tek bir çatı altında toplamak, ulaşılması ancak güçlü ve yaygın teşkilatçı bir kadronun olmasıyla kendini bu davaya verecek, bu davayı temsil edecek, bütün halkı kapsayacak bir CHP mevcut değildi. Parti Genel Başkanı olan Başvekil İsmet Paşa ise, bütün partiye ve teşkilatına, sadece emir ve kumanda bekleyen, disiplinli, hatta ürkek bir hava yayıyordu. Merkezde veya taşrada partili olmak demek, gelecekte bir şey, bir menfaat ya da kariyer bekleyen insan demek olmuştu.

1929 dünya ekonomik bunalımının da etkili olduğu bir yoksulluk ve ekonomik sıkıntı söz konusuydu. Özellikle ihracat malları yetiştiren bölgelerde, Karadeniz, Ege, Akdeniz Bölgelerinde iktisadi buhran bütün şiddetiyle hüküm sürüyordu. Fiyatlar neredeyse sıfıra düşmüştü. Bu duruma rağmen malın alıcısı yoktu. İhracat mallarının aracılığı ile geçinen şehir ve kasaba orta sınıfları ve esnaf açıkça şikâyetçiydi. Hükümet, bütçe gelirlerinin düşmesine rağmen, demiryolu inşaatında başladığı faaliyetleri yürütmeye çalışıyordu. Hükümet iktisadi devletçilik alanında da teşkilatlanmaya yöneliyordu.

İktisadi buhran, vilayetlerde tam bir çaresizlik havası yaratmıştı.²⁹⁰ Yeni bir partinin, Cumhuriyet rejiminin çok partili sistemi kaldırabileceği, Meclisteki denetim eksikliğini giderebileceği, ekonomik bir yenilik getirmesi gibi amaçlarla kurulması böyle bir ortamda gündeme geldi.²⁹¹ Mustafa Kemal, partinin başına liseden beri tanıdığı Paris Büyükelçisi Fethi Bey'i parti kurmakla görevlendirdi ve SCF 12 Ağustos 1930'da kuruldu.²⁹² İsmet Paşa'ya

²⁹⁰ Şevket, Süreyya, Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938, cilt III**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, ss. 385-387.

²⁹¹ Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94-103.

²⁹² Turgut Özakman, **Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi 1881-1938**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.228. Taner Timur'a göre SCF'nin kurulma nedeni şöyleydi: "*Takrir-i Sükûn kanunundan itibaren burjuva demokratik hak ve hürriyetlerin kısıtlanması ve iktisat politikasının vergiler ve tekeller kanalı ile yoksul kitlelerin sırtından yürütülmesi siyasi iktidarın görünürdeki sahipleri olan bürokratların halk nezdindeki itibarını azaltmıştı. Bu yüzden 1929 ekonomik buhranı patladığı zaman iktidarın önünde iki yol vardı: ya demokratik hak ve hürriyetlerin iadesi ile rejimi yumuşatmak ya da büsbütün sertleştirmek birinci yol Serbest Fırkanın 1930'da kurulması ile denendi*" Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s. 149.

karşı olanlar, tüccar, esnaf, sanayici, CHP, Cumhuriyet ve laik uygulama karşıtları ve demokratlar SCF çatısı altında birleşti.²⁹³ Parti programında İnhisarlara karşı olduğu ve liman inhisarlarının kaldırılacağı açıkça belirtildi.²⁹⁴ Fethi Bey 7 Eylül 1930 günlü binlerce kişinin katıldığı İzmir mitinginde inhisarlardan liman ve petrol inhisarının kaldırılmasının gerektiğini açıklayarak şunları söyledi:

*“Fırkamız, inhisarlardan halkın zararına ceplerini doldurmak isteyenlerin gayrimeşru hareketlerine karşıdır. Devlet Hazinesi, Liman İnhisarının tesisi için fedakârlık etmiş olduğu halde, İnhisardan hâsıl olan fayda tamamen hususi şahıslara terk edilmiştir. Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın şikâyet etmesi, fırkamızı bununla iştigale sevk etmiştir.”*²⁹⁵

²⁹³ Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, c.1**, İmge Yayınevi, Ankara, 2004, s. 331.

²⁹⁴ 1- S.C.F, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Lâiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayesidir. Teşkilâtı esasiye kanunundaki hürriyet ve masuniyet hakları bilâ istisna herkes için mer’i tutulacak ve hiçbir arızaya uğratmayacaktır.

2- Vergiler millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın tokatı hududunu aşmayacak derecede tahlif olunacaktır. Vergi tarhında daha salim esaslara istinat edilecek ve tahsilindeki yolsuzluklar kaldırılacaktır.

3- Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nezle tahmilinden içtihip eder.

4- Fırka, paramızın kıymetini bir an evvel tesbit için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyen harici sermayeye bu surette yol açmak azmindedir.

5- Fırka, vatandaşların refahına mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Cumhuriyet menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayrikâfi görüldükçe, devlet doğrudan doğruya teşebbüs eder. Liman inhisarı kaldırılacaktır.

6- Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülatsız usullerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren murabahacılıktan kurtarılması fırkanın en mühim maksatlarından. Çiftçiliğin fedakarlığıyla kurulmuş olan Ziraat Bankasının memleketin zirai kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessese haline çıkarılması umdedir.

7- Dâhili şartların canlanması ve kolaylıkla inkişaf etmesi fırkanın vasıl olmak istediği mühim hedeftir. Teşviki Sanayi kanunu bihakkın tatbik edilecektir. Bu kanunun bahsettiği himaye ve kolaylıklar icabında olunacaktır. Sanayi ve Maadin bankasının kabiliyet ve faaliyeti arttırılacaktır. Yerli mahsullerin himayesi ve hariç piyasalarda sürümlerinin temini için tedbirler alınacaktır.

8- Fırka, harici siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti’nin komşu ve bilumum devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde cereyan ve takviyesine ve cemiyeti akvam müessesesile daha sıkı surette teşriki mesaiye ehemmiyet verecektir.

9- Fırka bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir” Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, Baha Matbaası İstanbul, 1969, s. 159-160.

²⁹⁵ Avcioğlu, a.g.e, s. 415.

TBMM'nin 2 Ekim 1930 günlü birleşiminde İspirto ve Müskirat inhisarı ile Barut inhisarları Fethi Bey'in eleştirilerine hedef oldu. İnhisarlara yöneltilen eleştiriler genellikle hep aynı açıdandı. Fethi Bey'in İzmir konuşmasında öne sürdüğüne gibi bunlar kamu yararına değil özel kişiler yararına çalışmaktaydı. Aynı eleştiri TBMM'nin 2 Ekim 1930 günlü birleşiminde yine Fethi Bey tarafından gündeme getirildi. Fethi Bey konuşmasında şunları söyledi:

“İspirto ve müskirat inhisarı: Hükümet bidayette bu inhisarın Devlet namına idaresini bir Lehli gruba vermekte mahzur görmüyor. Bu grup hayli zaman kendi memleketinden getirdiği muzır ispirotoları Türkiye’de Devlet inhisarı namına satmağa devam ediyor. Bir takım zehirlenme vakaları hâsıl olduktan maada grubun senevi taahhüt eylediği varidatı teminden âciz olduğu anlaşıyor, grup aleyhine dava açılıyor, nihayet Hükümet, müskirat inhisarını doğrudan doğruya idareye karar veriyor. Bu işte devletçiliğin, ecnebi kapitalistlerin Devlet inhisarlarını idare etmesine müsaade ettiği görülmektedir. Liman inhisarları: Sermayeyi Hükümet doğrudan doğruya hazineden veriyor, şirket tesis ediyor. Fakat şirketin idaresi tamamen hususî şahıslara terk olunuyor. Bu işte de devletçilik Devlet sermayesini hususî adamlar vasıtasile işletmek ve umumî hizmetleri hususî adamlara bırakmak suretinde tecelli ediyor. Barut inhisarı: Bu inhisar Devlet elinde iken Hükümet bir ecnebi şirketle ortak oluyor ve kendisi bu inhisarın en büyük müşterisi iken evvelce daha ucuza mal ettiği barut ve mevadî infîlâkiyeyi bundan böyle daha pahalıya satın alamğa mecbur oluyor. Bu iş de devletçilik, bilfiil Devlet elinde bulunan bir inhisarın idaresini bir ecnebi şirkete devretmesi gibi bir şekil alıyor.”²⁹⁶

Fethi Bey'in iddialarını önce Maliye Bakanı Mustafa Bey cevapladı.²⁹⁷ Ardından İsmet Paşa eleştirilerine cevaben şunları söyledi:

²⁹⁶ TBMM Z-C, 2 Ekim 1930, d 3, c 21, s.40.

²⁹⁷“Devlet ispirotolu maddeler üzerinden yani istihlâk üzerinden bir vergi almağı kastetmiş ve bunun imal ve fûruhtunu da inhisar suretile idare etmek istemişse bu, hiç bir vakit amme hizmeti mahiyetinden çıkarmak demek olmaz. Onun amme hizmeti mahiyetine halel gelmeksizin işin icabı ticarî surette büyük suplesi istediğinden o suplesi muvafık bir teşekkülle idare ettirmek demektir. Bu itibarla ispiro inhisarının imtiyaz suretinde bir şirkete verilmiş olması onun amme hizmeti mahiyetini refedemez. "Ve şirkete verilmiş sonradan Hükümet yine mukavelenamesinde kendisine tahsis ettiği salâhiyeti istimal ederek şirketi feshetmiş, hizmeti eline almıştır. Beyefendiler, bu da gösterir ki, Hükümet yaptığı işlerde hakikaten müdebbir imiş. Bir amme hizmetini bir imtiyazlı şirkete vermekle beraber kendi kudretini de selp etmemiş. Hâlbuki bu gibi mukavelâtta en ziyade diğer tarafın yani imtiyazı alan tarafın istediği; mümkün olduğu kadar Hükümetin bu yoldaki kudretini kırmaktır.

“Lütfen liman inhisarları hikâyesinin geçirdiği tekâmülü hatıranızda tekrar etmenizi rica ediyorum. Biliyorsunuz ki inhisarlar meselesi büyük bir ihtilâf meselesi olarak ortaya kondu. Fakat bu mesaile müfredatı ile yakından temas eder etmez ihtilâfı, liman inhisarları hududuna münhasır kaldı. Bu gün de gördük ki liman inhisarları hududunda da çok tezelzül etmişlerdir. Meğer liman inhisarı meselesinde yalnız tahmil ve tahliye işlerini gören millî şirketlerin hususî sermayeye malik olmaları canlarını sıkmış. Eğer o kadarcık hususî sermaye de olmasa da münhasıran Devlet elinde bulunsaymış hiç bir diyecekleri olmayacakmış. Amma liberalizm bu değildir. "Serbest bırakmak için milletin faaliyetini bir takım inhisarlarla tahdit

Demek oluyor ki, Hükümet yaptığı mukavelede durenmiş olmuş tedbirli davranmıştır. O mukavelede Hükümet, şirketin deruhte ettiği hizmeti, yapmadığım görerek mukaveleye istinaden salâhiyetini istimal ile hizmete vez'iyet etmiş ve bu suretle şirketin noksan hizmetini bertaraf etmiştir. Zannederim ki bu, tenkide değil Hükümetin “aktif” ne yazılacak mühim bir tedbir noktasıdır.

Devlet tarafından konmuş olduğu halde bunun menafını efrat toplamaktadır. Bu sözün hakikat olması için dağılan faiz ve temettülerin efrattan birçoklarına tevzi edilmiş olması lâzım gelir. Hâlbuki İstanbul liman şirketinin sermayesi 500 bin liradır. Bunun 360 bin lirası devletindir. 100 bin lirası vaktile o hizmeti görmekte olan mavunacılarındır. 40 bin lirası da memurinin ve teessüs esnasında hisse senedini almış olan kimselerindir. Sene nihayetinde hâsıl olan temettülün beşte üç buçuktan fazlası hazineye girmektedir. Bir miktarı da vaktile bu hizmette bulundukları için almış oldukları senetlere mukabil mavnacılara verilmektedir. Ancak onda bir miktarı da orada çalışmakta olan kimselerin malik oldukları hisselerle mukabil kendilerine tevzi edilmektedir. Bu vaziyet karşısında hiçbir vakit bu şirketlerin sermayesi Devlet hazinesinden konmuş olduğu halde bunların menafını, işleyen efrat elde etmektedir. Menafi efrat yemektedir denemez. İzmir Liman Şirketi ise bugün sermayesini bir buçuk milyon liraya iblâğ etmiştir. Limanda pek çok nafi müessesat vücuda getirmiştir ve körfez dâhilinde nakliyatı temin etmektedir. Bunun sermayesinin tamamı Devlete ait olduğu için sene nihayetinde faiz ve temettü namile hâsıl olan kâr hissesi de Devlete gelmektedir. İstanbul Liman Şirketinin efrat elinde bulunan hisse senetlerinin daima Devlet tarafından satın alınması kabildir ve bunu muvafık gördüğü gün Devletin satın alması için bir mani yoktur. Zaten; Başvekil Paşa Hazretleri beyannamelerinde izah buyurdukları veçhile bu hizmeti tam amme hizmeti cihazı dâhiline alabileceğimiz gün bunu ve asıl liman hizmeti olan rıhtım hizmetini Devlet kendi üzerine almış demektir. Bu şirketlerin idare meclisi azalarına verilen paraların fazlalığından bahs olunuyor. Bunlar hakkında tetkikat yaptık beyefendiler. İzmir Liman Şirketindeki Meclisi idare azaları hakkı huzur olarak bütün sene için 3 bin lira, nihayet her şirkette olduğu gibi temettüden de bin dört yüzer lira yani minhaysel mecmu 4 400 lira almaktadır. İzmir'deki hayatın pahalılığına, vaz edilen hizmetin ehemmiyetine, bir de şirketin esas sermayesine nazar edildiği ve emsali ile mukayese olunduğu takdirde bu da, hiç bir vakit itiraz edilecek bir miktar değildir. Böyle bir maddeden dolayı bu kadar büyük hizmetler ifa eden ve mühim bir terakki eseri olan bu şirketleri nazardan, kıymetten düşürecek, şirketler, üzerinde leke hâsıl edecek surette tenkide yürümek bendenizce - aflarına mağruren arz ediyorum – haksızlıktır.²⁹⁷ TBMM Z-C, d:3, c:21, 2.10.1930, s. 67.

etmemelidir" iddiası bu günkü sözlerinden büsbütün başkadır. Hususî sermaye gibi ufak bir i tirake itiraz ediyorlar. Maahaza bizim meslekimiz esasen bu değildir. Bu yaptığımız bir zarurettendir. Meselâ İstanbul'da be  yüz bin lira sermaye ile  irket teşekkül etmiş.    yüz elli bin lirasını Devlet koymuş, yüz bin lirasını mavunacılar koymuş mavunacılar nakten para koymamı tır. Biz mavunacıların fiilî bir inhisarını bir  irket haline getirmek için mal  m        karşısında kaldık. O zamana kadar mai etleri bu yüzden olan vatandaşlar bir takım mavunalarla karşımızda kaldılar. Bizim için iki  ekil vardı. Ya mavnaları arzu ettikleri bedel ile satın alıp kendilerini i ten çıkarmalı idik yahut inhisar olmuş diye haklarını nazarı dikkate almamalı idik, haklarını nazarı dikkate almamazlık yapamazdık. Behemehal onu nazarı itibare alacaktık. Hazır paramız olmadığı için ellerindeki mallarını, malzemeyi, olduğu gibi sermaye olarak koymalarını tercih ettik. Görüyorsunuz ki bu i in, bir  irket haline girmesi, vatandaşların hakkını korumak için hususî bir zaruret olmuştur. Ondan sonra hariçten elli bin liralık sermaye meselesi: bütün tenkit elli bin liralık bir sermayeden ileri gelmişse bunun çaresini bulmak kolaydır. Asıl korkulacak nokta; bu meselede rol oynayan ve yarın oynamak üzere kapıda bekliyen muvazaalı ecnebi şirketlerinin bu i e girmesidir. Korkarım ki bu inhisarları milletin faaliyetini takyit ettiğimiz endi esile, sözlerine uyarak kaldıracak olursak iki sene sonra, bundan bilmem kaç sene evvel İzmir limanında gördüğümüz gibi muvazaalı ecnebi şirketler karşısında kalırız. O zaman çok m teellim olurlar. Kendilerini bu elemden kurtarmak için temin ederim ki bu inhisarlar kaldırılmıyacaktır. İzmirde, hiç garip bulmuyor musunuz, bilhassa tahmil ve tahliye i lerinden bahsolunuyor v bir çok g zideler Fethi Beyin etrafında toplanıyorlar. Tahmin edermisiniz ki İzmirli ler liman i leri mevzu bahis edilirken rıhtımdan ne kadar zahmet çektiklerini Fethi Beyin kulağına hiç duyurmamı  olsunlar! Bunu hiç tahmin etmiyorum Ecnebi sermayesi bahsinde çok ihtiyatk r davranıyorlar bu çok tedbirli ve ihtiyatlı bir şeydir. Keşke bu ihtiyat ve tekayy d , millî sermayelerle teşekkül eden şirketler hakkında da göstermek l tfunda bulunsaydılar!"²⁹⁸

SCF muhalefетinin önemli bir kısmını İnhisarlar oluşturmaktaydı. Fethi Bey konu malarından iktidara geldiklerinde tüm inhisarların kaldırılacağı anlayanlara cevaben şöyle dedi:

"...İsmet Paşa inhisarları kaldırmak istediğimi, hâlbuki bazı inhisarları benim kurduğumu s yliyormu . Ben inhisarları alelih k kaldıracığım demedim. Vergi mahiyetini haiz inhisarları kaldıracığım dedim. Tütün inhisarını ben tesis ettim; idamesine taraftarım,

²⁹⁸ İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, s. 358-361.

fakat halkı ezmeksizin... Ben daha ziyade şeker, petrol, liman inhisarlarının aleyhindeyim. Kibrit inhisarının son şekli bir faciadır ki bunu mecliste anlatacağım.”²⁹⁹

Mahmut Esat Bey Anadolu gazetesine verdiği beyanda şunları söylemiştir:

*“...Muhalefet partisi bugünkü itirazlarından belli basısını inhisarlara tevcih ediyor. İnhisarların olmadığı devirlerde bütün vergi yükünü köylünün ve çiftçinin sırtında kaldığını biliyoruz. Tütüne, içkiye inhisar koymayıp da Türk köylüsünün omuzunda aşar belâsını bırakmağa vicdan razı olur mu?... Ordu istiyoruz, adliye istiyoruz, maarif istiyoruz, şimendifer istiyoruz, hastaneler istiyoruz. Bütün bunları devlet vergisiz mi yapacaktır?...”*³⁰⁰

Şeker İnhisarı, üretimi, ithalatı ve fiyatı en çok tartışılan konulardan biriydi. İnhisarın zarar etmesi ve yükünün hükümete yüklenmesi büyük tartışmalara sebep oldu. Ağaoğlu Ahmet mecliste hükümeti şu sözlerle eleştirmekteydi.³⁰¹

“Bir meseleyi müzakere ederken, düşünürken, konuşurken en evvel bütçeyi hatırlıyacak ve bilhassa o bütçeyi veren, dolduran Türk köylüsünü unutmayacağız. Türk köylüsünün verdiği paranın nereye gittiğini titizlikle tetkik etmek vazifemizdir. Böyle her kesin, her önümüze gelen adamın Devlet bütçesine el uzatmak emelini kökünden kesmeliyiz, bu cesareti kırmalıyız ve ona meydan vermemeliyiz. Teşebbüs erbabı olmalıdır ki bu gibi işler muvaffakiyetle neticelensin ve ondan başkaları da istifade temin etsin, memlekette sanayi hayatı hakikaten ciddî olarak teşekkül etsin, yoksa işte böyle gözü Devlet bütçesinde olan biri gelir. Üç dört seneden beri ben fakirin birçok parası gitmiştir. Birçok şirketlere filân hesap ediyorum, şimdiye kadar bir iki bin lira param gitmiştir. Benim kusurum nedir. Benim param gittiği gibi bugün arkadaşım Besim Atalay Beyin acıdığı köylünün de, zürraın da parası gitmiştir ve bu böyle devam ederse mütemadiyen gidecektir. Böyle bir vaziyet karşısında, aman efendim halkçı bir Hükümetiz, binaenaleyh halka doğru gitmeliyiz diyerek sellemehüsselâm halledip işin içinden çıkmamız doğru olmaz. Acaba Hükümet verdiği parayı gökten mi alıp veriyor? Yine halktan alıp veriyor, evvelâ halkı düşünmelidir. Hükümet nereden alıyor, nereye veriyor, halka mı veriyor? Yoksa oradaki bir takım adamların cebine mi giriyor? Mesele budur. Eğer, ben kani olsa idim ki Uşak fabrikası iki üç sene daha hakikaten ve kendi müstakbel menfaati için zarar edecektir ve bilâhare bu memleketin

²⁹⁹ Cumhuriyet, 2 Eylül 1930.

³⁰⁰ Anadolu, 18 Eylül 1930.

³⁰¹ Yenal, a.g.e, s. 58.

iktisadiyatının inkişafına yardım edecektir. Bilâ tereddüt bunun lehine idarei kelâm ederdim. Fakat cehalet, suiistimal, vazifenaşinaslık, israf bendenizce malûm oldu. Şimdi nasıl olur da paramı verebilirim. Hazinei Devlete uzanan bigâne elleri kırınız ve onlara meydan vermeyiniz, teşvik etmeyiniz. Bir milyon bu kadar lira ile yapılmış olan bir müessesese iflâs haline gelir ve bunun esbabı da bizce gayri malûm kalırsa ve biz yalnız müphem kelimelerden bazı şeyler sezerek hangi emniyet ve vicdanla bu gibi bir müesseseseye para verebiliriz? Bize Uçak fabrikası hakkında muvaffakiyetsizliğin sebeplerini vazih olarak söylemelidirler. Burada tabiatın kusuriyle insanların kusuru arasındaki nisbet taayyün etmelidir.³⁰²

İsmet Paşa İnhisarlara yapılan eleştirilere cevaben Sivas demiryolları açılışında yaptığı konuşmada şunları söyledi:

“Büyük varidat membalarımızdan birisi inhisarlardır. Tuz inhisarı, hangi memlekette yoktur?.. Bu memlekette kaç zamandan beri vardır. Bunu ben mi koydum?.. Tütün inhisarı: Bandrol mü yapmak istiyorsunuz?. Ecnebi şirket elinden senede beş milyon lira varidatla aldığım bir müesseseyi yirmi beş milyon varidat getirir bir hale koydumsa bu bir kabahat mıdır?. Tütün dumanından resim alıp şimendifer yapmıyacağız da nereden vergi alacağız?.. Müskirat inhisarı: İnhisar konmadan evvel mevcut olan vaziyet nihayet birkaç müteşebbis sanatkârın fiilî inhisarı vaziyetinde idi. Eğer içki çok pahalı geliyorsa içmeyiniz. Sıhhatınızdan kazanırsınız, varidattan kaybettigiime yanmayız. Kibrit inhisarı: Hayatta pek mi fazla pahalılık yaptı?.. Nihayet bunu koyan da ben değilim. Barut, fişek, tabanca inhisarları: Bu inhisarlardan pek mi mustaripsiniz?.. Posta, telgraf, telefon inhisarı: Onun serbest kalacağını tabii düşünmezsiniz. İşte inhisarlar hikâyesi bundan ibarettir. Liman inhisarlarından evvel, limanlarda ya iptidaî vesaitle bir takım loncalar, giren çıkan memleket mallarına kendi küçük menfaat ve dar zihniyetlerini emrediyorlardı yahut ecnebi sermayedarlar, Türk mümessiller perdesi arkasında bir kaç şartla limanlarımızın muamelâtına tasarruf ediyorlardı. Bu vaziyetten kurtulmak için inhisarlar konmuştur. Malların gelip gitmesi daha kolay daha ucuz alınır ve limanların küçük kabutaj denilen dâhili işleri milli ellerde kalır gayretile konmuştur. Çünkü liman inhisarlarından evvel limanlarda ya iptidai vesaitle bir takım loncalar, giren çıkan memleket mallarına kendi küçük menfaat ve dar zihniyetle emrediyorlardı... Fakat mütemadiyen devam eden ilmî tetkikat limanlarımızın iktisadî faaliyeti için bu inhisarlara şu veya bu şekil vermeyi icap ettirirse fennin dediği

³⁰² Bilsay, Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: I**, Ankara Üniversitesi, SBF, Yayınları, No: 569, Ankara, 1988, s.85-86.

derhal tathik olunur. Teknik hudut haricinde, liman inhisarlarına müessir olacak hiç bir kaydımız yoktur. Liman inhisarları, münakaşası onun için bir fennî ihtisas münakaşalıdır ki politikacılar bu münakaşalara giremezler... Bu vergiler esas itibarile aşarın ilgası sarsıntısını karşılamak için konmuştur. Bu vergiler, mütemadiyen takip, tetkik ve ıslah olunmaktadır. Bu vadiye siyasi bir mevzu kalmamıştır. Mesele mütehassıslara taalluk eden fennî bir istikamette tekamül halindedir.”³⁰³

Serbest Fırka, devlet eliyle fert zengin edilmesine yol açan inhisar uygulamalarını, şiddetle eleştirdi. Fethi Okyar, devlet sermayesi ile kurulan inhisarlara ve devlet teşebbüslerine özel sermayenin ortak edilmesini ve bunun sonucunda aslan payının özel kişilerin almamasını gerekirse devletin üslenmesini savundu.³⁰⁴ Fakat SCF de TCF gibi çok yaşayamadı. Siyasal toplumsal ekonomik koşulların elverişsizliği, CHP içindeki İsmet Paşa grubunun SCF’nin aleyhinde olması, partinin birtakım Cumhuriyet karşıtlarının odak noktası olması, rejim kaygısı, SCF’nin sert tutumu, Gazi Mustafa Kemal’in partiler üstü olmak yerine CHP’nin yanında durması gibi sebeplerle³⁰⁵ doksan dokuz gün süren muhalefeti Fethi Okyar’ın “Gazi’ye karşı muhalefet imkânsız olduğu için” partiyi fes etmesiyle son buldu.³⁰⁶ SCF’nin İnhisarlar konusunda yaptığı muhalefet daha sonra ülke ekonomisi devletçilik politikasına geçerken Dünya ekonomik buhranı ile birlikte özel şirketlerin tasfiyesinde etkisi oldu.³⁰⁷

Tekellerin hazineye sağladığı gelir, satış ve kar konusunda çelişkili tablolar bulunmaktadır bu durumu İnhisarlar kalemlerinin zaman içerisinde sürekli değişmesi nedeniyle açıklayabiliriz Örneğin Şeker ve Şekerli Maddeler, Petrol ve Benzin, Darphane, PTT zaman içerisinde inhisar konusu sayılmışlarsa da; daha sonra vazgeçildi.³⁰⁸ Aşağıdaki tablolar bu anlatılan duruma örnek teşkil etmektedir. Akalın’ın gösterdiği tablo ile Doğruel’in kullandığı tablo arasında farklar bulunmaktadır.

³⁰³ İsmet Paşa’nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, s.321-323.

³⁰⁴ Avcıoğlu, a.g.e, s. 415.

³⁰⁵ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 203-205. Yetkin, a.g.e, s. 238-243.

³⁰⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2007, s. 280, **Hizmet**, 18 Ekim 1930.

³⁰⁷ Akalın, a.g.e, s.72.

³⁰⁸ Akalın, a.g.e, s.73.

Tablo IX: İnhisar Uygulaması ile Sağlanan Gelirler (Bin TL)³⁰⁹

Yıllar	Tütün	Tuz	İçki	Barut Vb. Maddeler	Kibrit ve Çakmak	Savunma Vergisi	Toplam İnhisar Gelirleri	Toplam Devlet Gelirleri	Toplam Gelirler İçinde İnhisar Gelirlerinin Payı (%)
1924	5.487	-					5.487		
1925	10.181		132				10.313		
1926	9.844	9.170	374				19.420	206.000	9.43
1927	18.850	8.086	3.000	358			30.294	229.000	13.23
1928	22.110	7.354	4.100	675			34.239	249.000	13.75
1929	24.000	7.992	3.659	332			35.983	253.000	14.22
1930	23.500	7.641	3.302	954			35.397	224.000	15.80
1931	21.080	7.218	3.840	255			32.393	193.000	16.78
1932	20.100	6.478	4.550	124			31.252	212.000	14.74
1933	20.010	5806.	4.608	1	1.800		32.999	205.000	16.1
1934	18.789	6.179	4.330	2	1.277	3.189	33.766	233.000	14.49

Tablo XIV: Tekel Hasılat Kalemleri³¹⁰

Yıllar	Tütün	Tuz	İspirto ve Alkollü İçkiler	Kibrit ve Çakmak	Barut ve Fişek	Petrol ve Benzin	Oyun Kağıdı	Meskukat ve Darphane	PTT	Şeker ve Şekerli Maddeler
1924	1.080.000	5.486.993	-	-	-	--	-	7.200	4.196.430	-
1925	2.353	10.180.258	-	1.206.598	3.992	-	-	3.992	6.338.849	-
1926	9.728.671	9.214.911	937.982	1.649.165	237.463	4.666.501	-	5.365	5.574.648	3.778.328
1927	18.850.063	8.005.570	3.070.604	3.000.019	3.061.421	13	-	25.060	8.139.326	12.247.592
1928	22.110.145	7.116.887	4.273.819	1.589.173	689.845	5.769.871	31.009	13.485	6.115.085	6.268.172
1929	24.000.000	8.010.000	3.658.825	1.835.000	143.051	3.074.039	17.268	1983.	5.734.408	6.237.400
1930	23.500.042	7.653.768	3.302.468	1.530.254	54.287	-	27.075	35.616	5.811.109	-
1931	21.080.008	7.217.616	3.840.000	1.915.196	255.456	-	26.056	-	-	-
1932	22.358.586	6.557.042	8.612.012	1.800.109	115.768	-	50.530	-	-	-
1933	20.100.000	7.200.000	1.964.223	1.800.102	46.891	-	51.555	-	-	-
1934	19.175.602	6.306.093	7.608.534	1.277.283	1.841	-	27.115	-	-	-

³⁰⁹ Doğruel, a.g.e, s.151.

³¹⁰ Akalın, a.g.e, s. 74.

1935	30.885.179	-	2.808.209	1.107.139	-	-	.58.160	-	-	-
1936	35.289.776	-	3.350.000	1.216.966	-	-	20.974	-	-	-
1937	34.427.380	--	3.672.640	1.251.656	-	-	63.880	-	-	-
1938	36.802.026	-	3.841.067	1.339.478	-	-	67.760	-	-	-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK DÖNEMİ İNHİSARLAR (1932-1939)

1923-1931 arası dönemde izlenen liberal siyasanın ekonomik bağımsızlık ve hızlı kalkınmayı gerçekleştiremediği görüldü. Bu dönemde ne yeterli ölçüde yabancı sermaye sağlanabildi ve ne de yerli özel sermaye başarılı olamadı. Bunun yanı sıra, özel girişimciler, büyük ve sürekli yatırımları gerektiren alanlara el atmadılar, çabuk gerçekleştirilecek kârlı işlere yönelmekle yetindi.³¹¹ Aynı zamanda bu dönemde Müslüman-Türk unsurlar yavaş yavaş palazlanarak, Levanten ve azınlıkların ticaret tekeline kırmaya ve onların yerini almaya çalıştı.³¹² Fakat dünya ekonomik buhranının ortaya çıkması ve liberal sistemin büyük bir sarsıntı geçirmesi, liberalizme olan güveni sarstı. Buna karşılık bu bunalımın SSCB'yi sarsmaması hatta planlı ve hızlı bir kalkınmayı başarması, ülke yöneticilerinin dikkatlerini bu devletin ekonomik siyasasına çevirdi. Yeterli sermayenin de olmaması Devletin bizzat kendi sanayiini kurmasını beraberinde getirdi. Temel alt-yapı yatırımlarına bizzat girişmesi ve bunu yaparken de ekonomik hayatın diğer yönleri üzerindeki kontrolünü arttırmasıydı. Devletçilik uygulaması başlıca iki açıdan olmuştur: birincisi devletin kendisinin yatırımlarda bulunması, ikincisi devletin ekonomik yaşamı bazı önlem ve kararlarla yönlendirmesi idi.³¹³ İsmet Paşa da Kadro dergisindeki Fırkamızın Devletçilik Vasfı isimli makalesinde de inhisarları savunmaktaydı.³¹⁴

4.1. Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'nın Kurulması, Görevleri ve Bünyesine Aldığı İnhisarlar

Dünya Ekonomik Buhranından önce Maliye Bakanlığı'na bağlı inhisarların özellikle yabancılara verilenlerin başarısız birer girişim olması buhran ile birlikte değişen ekonomik politika ile İnhisarlar idaresinin yeniden şekillendirilmesi, Cumhuriyeti kuran ve yöneten kadrolar için ekonomik, bağımsızlığın sağlanması için öncelikli konulardan biriydi. Bunun gerçekleşebilmesi için ise üreten ve kurumları çalışan bir ekonomik yapıyı hızlı biçimde

³¹¹ Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Dönemi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s.105-106.

³¹² Mete Tuncay, **Eleştirel Tarih Yazıları**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2006, s.48.

³¹³ Boratav, **a.g.e**, s. 139-140, Nikolai G. Kireev, **20'li, 30'lu Yıllarda Türkiye'de Devletçilik Politikasının Bazı Özellikleri**, X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara, 1994, ss.3032-3033.

³¹⁴ Başvekil İsmet, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı, 22, Ekim 1933, **Kadro Seçmeler**, İleri Yayınları, İstanbul, 2004.

oluşturmaktı. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisadi canlanmanın temel itici unsuru olarak görülen özel teşebbüsün oluşturulmasına yönelik çabaların başarısızlıkla sonuçlanması, 1930'lu yıllarda devletin girişimci olarak ülke ekonomisinde etkin bir görev alması düşüncesini öne çıkardı. Tütün ürünleri ve alkollü içkiler gibi keyif verici ve barut gibi stratejik maddeler ile tuz gibi temel tüketim maddelerinin belirleyici özelliği ise düzenli bir üretim ve dağıtım süreci ile güvenli bir depolamayı gerektirmekteydi. Yurt çapında bu faaliyetlerin, o dönemin koşullarında, tek ve merkezi bir örgütlenme çatısı altında yürütülmesi, vergi getirisi ve ihracatın önemli bir kısmını oluşturması bakımından, devletçiliğe geçiş aşamasında kaçınılmazdı. Dünya'da yaşanan ekonomik kriz ve yaklaşan savaşı İnhisarların yeniden biçimlendirilmesinde etkisi olan birer dış faktördü.³¹⁵ 1929 Buhranından sonra inhisar uygulamalarına ağırlık verilmesi sadece Türkiye'de değil tütün, kibrit, alkol tuz başta olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde mevcuttu.³¹⁶

31 Mayıs 1930 tarihinde 1660 sayılı yasa ile Maliye Bakanlığı tarafından yönetilen İnhisar idareleri "hükmi şahsiyeti haiz devlet müesseseleri" olarak tanımlandı.³¹⁷ Dünya Ekonomik Buhranı ile planlı ekonomiye geçmeye çalışan Cumhuriyet, inhisarları tek elden ve hükümetin tam kontrolünde yöneterek tasarruf sağlamak ve kaçakçılığı engellemek amacıyla 21 Aralık 1931'de Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'nı kurdu.³¹⁸ 29 Mayıs 1932 tarihinde kabul edilen 1989 sayılı yasa ile değiştirilerek tek el idareleri yeni kurulan Gümrük ve Tekel

³¹⁵ Doğruel, a.g.e, s.156-158.

³¹⁶ Refii Şükrü, "Türkiye Tütün İnhisar İdaresinin Devlet Maliyesi ve Ulusal Ekonomi Bakımından Ehemmiyeti ve Yabancı Tütün İnhisarlarile Mukayesesi" **İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Sayı:2, İstanbul, 1936, s. 80.

³¹⁷ Tekin, a.g.e, s. 56.

³¹⁸ **Cumhuriyet**, 29 Aralık 1931, Akalın, a.g.e, s.73.

GÜMRÜK VE İNHİSARLAR VEKÂLETİ TEŞKİLİ HAKKINDA 1/215 NUMARALI KANUN LÂYİHASI
GÜMRÜK VE TEKEL BAKANLIĞININ KURULUŞUNA İLİŞKİN YASA TASARISI

27 Kânunu evvel 1931

ESBABI MUCİBE

Gümrük muamelâtının aldığı hususî ehemmiyet, inhisar işlerinin kesbettiği vüs'at, kaçakçılık için alınan ciddî tedbirler, bütün bu işlerin Maliye Vekâletinin aslî hizmetlerinden ayrı olarak tedvir ve takibinde Devlet için daha faydeli olacağından mesaisini münhasıran bu veçhelere tahsis eden bir vekâletin teşkili muvafık görülmüş ve maruz muamelâtın lâyük olduğu iktisadî ve inzibatî noktalardan da bu teşekkülün Devlet için menfaatli olacağı teemmül edilmiştir. Vekâlet teşekkülü altında toplanan gümrük ve inhisar işlerinin tevhit ve merkeze nakli neticesinde bütçede tasarruf icrasına da imkân vereceği ve bu yüzden bütçeye ayrıca bir külfet tahmil edilmeyeceği aşîkârdır. Kuruç, a.g.e, s.391.

Bakanlığı'na devredildi. Yasanın gerekçesinde merkez ve taşra idarelerinin birleştirilmesiyle yönetim, bina ve harcamalarda tasarruf sağlamak olarak ile uygulama ve yönetimde kolaylık sağlamaktı.³¹⁹ Bakanlığa ise daha önce Galatasaray Lisesi'nde Türkçe öğretmenliği, posta-telgraf İstanbul müfettişliği, posta-telgraf umum müdürlüğü yapmış, 3. dönem Samsun ve 4. dönem İstanbul milletvekili, Ali Rana Bey getirildi.³²⁰ Bakanlık bünyesine tuz, tütün, ispiro ve ispirotlu içkiler, barut, av saçması, fişek inhisarları bulunmaktaydı.³²¹

29 Mayıs 1933 tarihli 2159 sayılı yasa ile bütçe dışı işletme masraflarında İnhisarlar İdaresi için 25 milyon TL'lik tek kalemde tanımlanan döner sermaye tahsis edildi. Bu yasa ile aynı zamanda diğer maddelerde sıralanan bina kiralama, tek el ürünlerini veresiye satış yolu ile bayilere verme, hayatını kaybeden çalışanların ailelerine yardım yapılması gibi işlemler için idare kendi başına karar verme yetkisi kazandı. Ayrıca, yasanın on birinci maddesi ile İnhisarlar İdaresi en azından alkollü içkiler ile ilgili işlemlerde herhangi bir ticari kuruluş gibi saf hasılat yerine satış kârı kıstasını kullanmaya başladı. Çünkü içkilerde Tayyare Cemiyeti'ne ayrılan payın hesaplamasında saf hasılat yerine satış kârının temel alınması esası getirildi.³²² 9 Ekim 1935 tarihinde 2825 sayılı teşkilat yasası çıkarıldı. Bu yasaya göre bakanlık kuruluşunda şu üç temel birimden oluştu:

- İnhisarlar Umum Müdürlüğü
- Gümrük Muhafaza Umum Komutanlığı
- Gümrükler Umum Müdürlüğü³²³

1929 yılında Lozan antlaşması ile dondurulan gümrük vergilerinin yükseltilmesiyle özellikle güney sınırlarında kaçakçılık olayları yoğunlaştı. Özellikle kaçak inhisar eşyalarının önlenmesi için sert önlemler alındı.³²⁴ Yarı askeri nitelikteki Gümrük Muhafaza Umum Komutanlığı kaçaklıkla mücadele etmek amacıyla güney sınırlarında görev almak üzere 27 Temmuz 1931 tarihinde 1841 sayılı yasa ile kuruldu. Kaçakçılıkla mücadele İnhisar uygulamalarında da önemli bir yere sahip olan Cumhuriyet'in kuruluşu itibaren önem verilen

³¹⁹ Kuruç, a.g.e, s. 403-404.

³²⁰ http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Son Erişim: 23.05.2011.

³²¹ İnan, a.g.e, s. 208.

³²² Doğruel, a.g.e, s.159.

³²³ A.g.e, s. 160.

³²⁴ M. Ziya Dokumacı, "Kaçak İnhisar Eşyasının İstimat ve İstihlakı" **Adliye Ceridesi**, Sayı:3, Ankara, 1942, s.319-320.

bir konu oldu. Kaçakçılığın devletin tümünü ilgilendiren bir sorun olarak ele almasına karşın, önlemler yeterli olmadı.³²⁵

1930'lu ve 1940'lı yıllarda ülkenin belli başlı birkaç kurumundan biri olan Tekel'in doğal olarak ekonomik ve toplumsal yaşan üzerinde büyük bir etki gücü vardı. Yatırımları çoğunlukla bulunduğu yörenin en önemli, çoğu zaman da ilk tarım dışı ekonomik faaliyeti oldu. Yarattığı yeni istihdam olanakları yanında, çalışanlarının tüketim harcamaları, işletmenin bazı alımlarını bölgede karşılaması ve taşımacılık işleri nedeniyle bulunduğu bölgede ekonomik canlanmanın itici gücü oldu. Ayrıca, ülkenin en uç köşelerine ulaşan ürünleri ile paraya dayalı ticaretin gelişmesi ve kapalı ekonomilerin ülke ekonomisi ile bütünleşmesine ihmal edilemeyecek bir katkıda bulundu. Tekel'in fabrikaları ve idari binaları Anadolu'nun pek çok yerleşim yerinde en ihtişamlı yapılar olarak varlığını sürdürdü.³²⁶ Hatta 1934 Yılında İnhisarlar Umum Müdürlüğü Binası Uluslararası Yarışmada Birincilik Kazandı. (Bkz. Ek-5) İnhisarlar bu dönemde kamu harcamalarının ve kalkınma planlarının finansmanını sağladı.³²⁷

Tüketici tarafından başlıca şikayet konuları ise sigara kalitesinin düşüklüğü, dağıtımdaki aksaklıklar sonucu tüketicinin Tekel ürünlerini bulmakta zorlanması, içkide mantar ve şişe kapaklarının kalitesizliği, Rakı kalitesinde zaman zaman özellikle anason iğine bağlanan düşmelerden oluşmaktaydı. 27 Mayıs 1939'da Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'na Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı gazisi (alman gümüş liyakat madalyası sahibi)³²⁸ Trabzon Vekili Raif Karadeniz getirildi.³²⁹

4.2. Afyon İnhisarı

19. Yüzyılda Dünya afyon üretiminin %70'i Osmanlı Devleti sınırlarının içinde gerçekleşmekteydi ve Osmanlı için afyon önemli bir gelir ve ihraç maddesiydi.³³⁰ Bu durum Cumhuriyet ilan edildikten sonra da değişmedi. Afyon, Türkiye'nin önde gelen ihraç maddelerinden biriydi. 1933 yılına kadar haşhaş ekimi, İzmir-Aydın-Manisa, Afyon-Kütahya-

³²⁵ Kuruç, **a.g.e**, ss.398-399.

³²⁶ Doğruel, **a.g.e**, ss.181-182.

³²⁷ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Yayınları, 1995, s.58.

³²⁸ http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Son Erişim: 07.06.2011.

³²⁹ **Tekel Genel Müdürlüğü**, Tekel Matbaası, 1946, s. VII.

³³⁰ Erhan, **a.g.e**, s. 34-35.

Eskişehir-Konya, Kırklareli-Edirne-Tekirdağ bölgelerinde yapılmaktaydı.³³¹(Bkz. Ek 11) Bu haşhaştan elde edilen afyon drogist ya da kaba ile soft ya da ince isimlerinde iki sınıfa ayrılmaktaydı. Drogist afyonun, morfin derecesi %12-%15 arasında, soft afyonun morfin derecesi daha yüksekti. İkisi de tıbbi maddelerin imalı için kullanılmaktaydı. Afyonun fiyatı morfin derecesine göre belirlenmekteydi.³³² Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyılda afyon ihracı yoluyla elde ettiği geliri elde etmek istiyordu. Ama değişen koşullarda, afyon ve diğer uyuşturucu maddelere karşı uluslararası toplumda oluşan ve 20. yüzyıl boyunca giderek artan tepkiler Türkiye'nin afyon satışı yoluyla döviz elde etmesini oldukça zorlaştırdı. Cumhuriyet yıllar boyunca afyon tarımına ilişkin politikalarını dışarıdan gelen baskıların gölgesinde şekillendirmek zorunda kaldı.

1924'te İstanbul ve İzmir'de afyon borsaları kuruldu. Bu borsalar üreticiden çok büyük rağbet gördü ve üretilen afyonun yaklaşık %70'i bu borsalarda alınıp satılmaya başlandı. Üretilen afyon başta Fransa, Hollanda ve A.B.D. olmak üzere birçok ülkeye satılmaktaydı.

Tablo XV: 1923-1930 Yılları Arasında Türkiye'nin Afyon İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı (Ton)³³³

Yıllar	Almanya	ABD	Fransa	Hollanda	İngiltere	İtalya	Mısır	Diğer
1923	25	11	74	112	37	15	6	45
1924	32	21	101	6	19	4	5	12
1925	16	20	170	20	13	1	20	9
1926	14	20	273	12	15	1	10	19
1927	9	16	165	6	8	4	3	45
1928	21	8	228	12	11	8	1	24
1929	69	20	172	29	16	4	13	50
1930	44	19	151	25	16	2	5	10

1920'li yıllarda Japon iş adamları Türkiye'ye gelerek, Devlet kontrolünde ham afyonun işleneceği bir alkaloid laboratuvarı kurulması izni aldı. Bu izinden sonra Fransızlar da Çengelköy ve Eyüpte birer laboratuvar kurdu.³³⁴ Fakat bu yerlerde eroin üretilip yurt dışına

³³¹ İktisat Vekâleti, *Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, Türkiye'de ve Dünya'da Afyon*, Tarihsiz, s.48.

³³² Reşat Saka, *Uyuşturucu Maddeler, Afyon-Morfin-Eroin-Esrar-Kokain Hakkında Milli ve Milletlerarası Hukuki ve Sosyal Durum*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948, s.7.

³³³ Erhan, *a.g.e.* s. 36.

³³⁴ Erhan, *a.g.e.* s.38.

satıldığı anlaşıldı. Atatürk'ün emri ile bu laboratuvarlar kapatıldı.³³⁵ 24 Aralık 1928'de de uyuşturucu maddelere ilişkin ilk yasal düzenlemeyi getiren 1369 sayılı kanun yürürlüğe girdi. Bu kanuna göre, tıbbi afyon, ham kokain, morfin, eroin, %20'den fazla morfin %10'dan fazla kokain içeren tüm ilaçların ve esrarın ithali, ihracı, imali ve ülke içindeki satışı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti denetimi altına alındı. Haşhaştan ham afyon elde edilerek yurtiçi ve yurtdışına satılması ise bu düzenlemenin dışında bırakıldı. Bu düzenlemenin yapılmasının iki nedeni vardı. Birincisi, başta İstanbul olmak üzere Türkiye'de eroin ve esrar kullananların sayısı artmaktaydı. Hatta uyuşturucu madde satın alacak parayı bulabilmek için suç işlemeye başlamıştı. 1943-1946 yılları arasında İstanbul'da esrar ve eroin vakalarının sayısı 571 olarak belirlendi.³³⁶ İkinci olarak, ABD'nin öncülük ettiği bir grup batılı ülke afyon üretimi konusunda tedbir alınması konusunda Türkiye üzerinde bir baskı oluşturdu. 1933 yılında Afyon üretimini belli bir düzene sokmak ve uluslararası baskıyı azaltmak amacıyla Afyon İnhisarı kuruldu.³³⁷

Türkiye'de afyon inhisarı diğer inhisarlardan farklı olarak İktisat Bakanlığı bünyesinde 1933 yılında kuruldu. 31 Mayıs 1933 tarihli 2253 numaralı kanunla ham afyonun ihracı ve mamul uyuşturucu maddelerin ithali, imali ve ihracı devlet inhisarı altına alındı. İnhisarın görevleri ise şunlardı:

- Satın alınan afyonların ticari işlemlerini yapmak ve bu hususta faideli göreceği her türlü taahhütlere girmek,
- Afyon mukabilinde avans vermek ve ikrazatta bulunmak,
- Satın alınacak afyonları tahlil etmek ve satın alınan afyonları işleyerek yeniden tasnife tâbi tutmak, afyon standardizasyonunu temin etmek ve bu hususta icap eden teşkilâtı yapmak ve İktisat Vekâletinin tasvibile laboratuvarlar açmak,
- İnhisar devri veya işletmesine iştirâk mahiyetinde olmamak üzere idarenin maksadına uygun ve istifadeli gördüğü işlerde diğer hakikî ve hükmî şahıslar ile ortaklık ve anlaşma ve mukaveleler yapmak,
- İdarenin kendi muamelelerinden doğan vadeli senetleri, poliçeleri, konşimentoları, antrepo, depo, anbar makbuzlarını ve rantları ve sair cirosu kabil olan ve olmayan bütün ticaret senetlerini ihdas, kabul, ciro ve iskonto etmek,

³³⁵ Cumhuriyet 12 Temmuz 1970.

³³⁶ Saka, a.g.e, s. 183.

³³⁷ Erhan, a.g.e, s. 41.

- Dâhilde satın alacağı ham afyonun fiyatının beynelmilel afyon piyasalarının fiyat hareketlerini ve müstahsillerin menfaatlerini göz önünde bulundurarak tespit etmek (idarenin bu afyonları satın alışı ihtiva ettikleri morfin derecesi üzerinden yapılır)
- Ankonsinyasyon olarak tüccar tarafından teslim edilen hara afyonları bunlar namına satarak afyon ticaretinde müteamil masraflarile % 2'yi geçmemek üzere komisyon ücretini indirdikten sonra bedelini kendilerine iade etmek,
- Afyon yetiştirenler arasında istihsal ve satış kooperatifleri ve bunlar arasında da aynı mahiyette kooperatif birlikleri yapmak ve bu birliklerin sermayesine ortaklar tarafından talep vuku unda derhal devretmek mecburiyeti baki kalmak şartile en çok 25 nispetine kadar iştirak etmek. (Bu kooperatifler ve birlikler 1470 No. lu kanun ile Ziraat Kredi kooperatiflerine bahşolunan bütün muafiyet ve müsaadelerden istifade ederler)³³⁸

İnhisar idaresinin karşılaştığı en büyük zorluk uluslararası alanda afyon ve uyuşturucu maddelere karşı ABD başta olmak üzere bir lobi oluşması ile ticaretin çok sıkı denetime alınması ile satışların zorlaşmasıydı. Diğer bir zorluk ise uluslararası afyon kartelinin varlığıydı. Çiftçiye destekleme amaçlı alınan afyonlar depoları doldurdu fakat Pazar bulunamadığı için bu inhisardan zarar edildi.³³⁹ 1938 yılında afyon alımı Toprak Mahsulleri Ofisine devredildi.³⁴⁰ (TMO'nun afyon ile ilgili görevleri için Bkz. EK-13)

Tablo XVI: *TMO'nun 1938-1946 Yılları Arası Afyon Alımı (Kilo)*³⁴¹

Yıllar	Afyon Alım Miktarı
1938	151.377
1939	188.834
1940	156.143
1941	170.589

³³⁸ **Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, Türkiye’de ve Dünya’da Afyon**, ss. 32-34.

³³⁹ Özgür Burçak Gürsoy, **The Opium Problem İn Turkey, 1930-1945**, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2007, s. 87,88.

³⁴⁰ Erkan Afşar, **Toprak Mahsulleri Ofisi’nin İktisadi Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2009, s. 201.

³⁴¹ Saka, **a.g.e.**, s. 43.

1942	116.882
1943	127.935
1944	110.507
1945	104.920
1946	153.000

4.3. Denizyolları Posta İnhisarı

Deniz ulaşımı, ticaretin temel hizmetlerle iç içe yürütüldüğü bir alandı. İş ve kazanç garantisi bulunmakta, kriz olsa bile bu hizmet piyasası getirim getirmekteydi. 1932 yılında çıkarılan kanun ile Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet inhisarına alınmakta ve bu işte çalışan özel kişilere ait gemiler ihtiyari bir devletleştirmeye tabi tutuluyordu. Bu hak İktisat Vekâleti bünyesinde kurulan Türkiye Posta Vapurculuğu Anonim Şirketine devredilerek bu hakkı devlet kendi bünyesine aldı.³⁴² Bu kanun mecliste özel kesimin ticaretteki ranttan yoksun bırakılmaması adına tartışmalara sebep oldu:

İzmir Vekili Kitapçı Hüsni Bey: “Efendim, bendeniz de bu kanunun aleyhinde bulunacağım. Zaten kanunun esbabı mucibesinde o kadar zayıf, bir sebep serdediliyor ki bu sebebi başka türlü izale etmek imkânı vardır ve imkân olmasa bile halkın aleyhinedir. Bu sebep nedir? Vapur kumpanyaları ile seyrisefain arasındaki rekabet yüzünden milli sermayeyi korumağa lüzum görülmüş ve bu kanunun vazına lüzum hâsıl olmuştur. Gene esbabı mucibede Hükümet kabotaj hakkını vatandaşlara hasrettiği dakikadan bil itibar vatandaşlarımızın vapurculuğa inkişaf vermeleri için tergip ve teşvikte bulunmuş hatta bazı muafiyetler bahşetmiş. Bu vatandaşlar da bu tergip ve teşvika, Hükümetin göstermiş olduğu yola imtisal ederek vapur almışlar, mehmaemken limanlarımız arasındaki muvasalâyı temine çalışmışlardır. Şimdi bu yaptıkları hareketten sonra kendilerine ceza tertip etmek doğru değildir. Bu kanunun zararlarının birincisi; vatandaşların hukuku müktesebelerini ihlâl etmekden ibarettir; İkincisi; geniş sahillerimizin icap ettirdiği sık sık seferlerin yapılmasına mâni olacaktır. Üçüncü derecede Hazinei millete bir fedakârlık tahmiline bais olacaktır. İşte bu üç sebepten dolayı bendeniz bu kanun lâyihasını muvafık bulmuyorum. Bunların en mühimmi Türk vatandaşlarının hukuku müktesebelerinin ihlâli meselesidir. Bizde, Balkan

³⁴² Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, s.100.

harbine kadar Türk münevverleri ticaret hayatına çok bigâne idiler. Hepimizin tahsilden yegâne gayemiz, Hükümet memuru olmaktı. Balkan harbinden sonra ve bilhassa Cumhuriyette bir intibahi millî hâsıl oldu, bizden giden anasırın yerini feyzi Cumhuriyetle Türk'ün azmi ve himmeti doldurmuştur. Onların yokluklarını hissettirmiyecek derecede bir çok eserler vücade getirilmiştir (Bravo sesleri). Binaenaleyh millî ticareti ben, Cumhuriyetin bir mevlûdu telâkki ederim. Vatandaşların bu yola dökülmesine saik olan cumhuriyettir. Her ne suretle olursa olsun bunları bu yoldan geriye döndürmek şiarımızla muvafık değildir kanaatindeyim. Millî ticaretin en hakikî şekli, en canlı misali deniz ticaretinde görülmüştür. Evvelce ticaret filosundan bahsetmek hatırımza bile gelmezdi. Fakat bu az zamanda bir taraftan vatandaşlarımızın bu yola dökülmeleri sayesinde, bir taraftan da bütçemizden yapılan fedakârlıklarla temin edilen seyrisefain vapurlarile bu gün medarı iftiharımız olacak derecede bir ticaret filosuna malik olduk ve eğer buhran bize böyle şiddetle çarpmasaydı elbette bu vapurlarımız daha çok olacaktı ve sahillerimiz bir birine daha ziyade yaklaşıacaktı. Şimdi bu gayeyi fevtettirecek sebepleri kendi elimizle ihdas etmemek gerektir. Bizim işimiz ne olmalıdır. Bu filonun tezyidine el birliğiyle çalışmak ve sancağımızı yalnız sahillerimizde, kendi denizlerimizde değil; hatta daha engin denizlerde dalgalandırmaktır. Bu emelimize nail olmak için zannederim ki hususî sermayelerden istiğna gösterecek vaziyette değiliz. Bütçe darlığını her vesilede gerek Hükümet, gerek Bütçe encümeni ve gerekse diğer vatandaşlarımız söylemişlerdi. Böyle bir darlık zamanında biz ticareti bahriyemize ne kadar inkişaf verebiliriz ki hususî sermayelere; artık size ihtiyacımız yoktur, Devlet bu işi kendi sermayesile yapacaktır diyebilelim. Hâlbuki biz bu vatandaşları teşvik etmenin daha ziyade lüzumlu olduğu bir zamandayız kanaatindeyim. Kabul etmişizdir ki nakliyatı bahriye bizim için hayatî bir meseledir. Çünkü işimiz çiftçiliktir. Mahsulâtı ziraiyemizi bilhassa ihraç iskelelerine ne kadar süratle ve ucuz nakledersek memlekette o kadar faideli bir iş yapmış oluruz. Binaenaleyh nakliyatı bahriyeye sekte verecek bir surette istihsalâtımızın pazar yerine şevkini teahhur ettirecek bir şey yapmak; kısa bir zaman için olsa dahi bundan tevakki etmekliğimiz lâzımdır. Muhterem arkadaşlarım, varidat ile masarifi karşılaştırmaya ve millî serveti korumağa mecbur olduğumuz halde böyle bir kanun vazına neden lüzum görüyoruz. Hali hazırdaki seferlerimiz ancak haddi kifayededir. Yani Seyrisefain vapurlarını, millî vapurların hepsini bir araya toplasak bunların yaptıkları sefer memleket için ancak kâfi gelebilir. Navlunlara gelince: bunlar için her taraftan şikâyet ediliyor. Bu navlunların fazlalığı vaziyeti ticariyemizi müşkül bir hale sokuyor. Bir idare şekli kuracağız. Seferleri mi tahdit edeceğiz, yoksa navlunları mı tezyit edeceğiz? Seferleri tahdit edersek istihsalâtımızı istediğimiz yere tam zamanında, süratle gönderemeyeceğiz, eğer navlunları tezyit edersek o vakit te sair

piyasalarla rekabet edemeyiz. Bunun her ikisi de iktisadiyatımıza sekte verecektir. Şuna nazaran tasarruf için hiç bir imkân görülmemektedir. Binaenaleyh buna mahal bırakmaktansa, Hükümet bütçesinden gene Seyrisefaine bir miktar para verelim. Tâki mahsulâtı ziraiyemiz para etsin, sonra Meclisimizin bütün gayesinin yalnız buna müteveccih olduğunu, her kanunun müzakeresinde bütün arkadaşlarım izah etmişlerdir. Böyle olduğu halde müstahsilleri zarara sokacak bu gibi kanuna neden teşebbüs ediliyor, bilmiyorum. Sonra muhterem arkadaşlar: Devlet maliyesine dayanan müesseselerin ne dereceye kadar muvaffakiyet gösterdiklerini bütçe müzakeresi esnasında öğrendik. Seyrisefain idaresinin vaziyeti uzun boylu teşrih edildi ve orada gördük ki almış oldukları parayı lâyükile kullanan, memlekete müfit olabilen hiç bir teşekküle maalesef malik değiliz. Bilhassa Seyrisefain idaresinin bütçesi kanunu müzakere edilirken biliyorsunuz ki o idare bir çok arkadaşların tarizine hedef oldu. Varidatında görülen noksanlıklar, idaresindeki noksanlıktan ileri geliyor. Yoksa rekabet yüzünden değildir. Bütçede tahassül eden farkı fahiş surf idaresindeki noksanlıklardan mütevellittir. Binaenaleyh ne olacaktır, şimdi bizim bir çok tecrübelerle, muvaffakiyetlerini görmediğimiz, bilâkis ehliyetsizliklerini gördüğümüz bir idareye daha vâsi bir salâhiyet vermek doğru olabilir mi? Seyrisefain bütçesinin müzakeresinde bir çok arkadaşlar söz aldılar, bir çok meseleleri tenvir ettikleri için söz söylemeğe lüzum görmemiştim. Fakat yalnız bir nokta için nazarı dikkati celbetmekliğim lâzımgeldi. O da kılavuzluk meselesi idi. Kılavuzluk Seyrisefaine ait bir iş olduğu halde memurlarına, yani kılavuzlarına verdiği para yekûnu 79 bin liradır. Mevaddı müstehlike, amortisman ve saire bunda dahil değildir. Buna mukabil getirdiği para 148 bin liradır. Bunun içerisine amortisman, faiz ve daha buna benzer bir çok masrafları da yekûna dahil edecek olursak aşağı yukarı varidatla sarfiyat bir birine ancak tekabül edecek derecede bir rakam ifade eder. Bu idare fuzulî masraflar yüzünden kendini toplayamıyor, yoksa rekabet yüzünden değildir. Onun için diyorum ki, bu idareye daha büyük işler tevdi edilirse zarar da, verilen işle mepsutan mütenasip olur. Yeni kanunla teşkil edilecek, vücut bulacak müesseseyi idare edecek zevat kimlerdir? Şayet bu idareyi müsbet bir sahada ilerletecek müdebbir, müdekkik adamlarımız varsa şimdiye kadar Seyrisefain idaresine ne için alınmamışlardır. Seyrisefain idaresinde bulunan idarecilerden baskı kimse yok olmalı ki bu iş bunların elinde kalmıştır. Şu halde ayni naehil kimselerden bu teşekkül vücut bulacaktır. Bunların ise şimdiye kadar fiili sahada göstermiş oldukları muvaffakiyet veya ademi muvaffakiyet meydandadır. Binaenaleyh bu teşkilâtı tevsi etmek demek, bütçeye bir kat daha yük tahmilinden başka bir şeye yaramaz. Binaenaleyh arkadaşlar, her ne cihetten olursa olsun inhisarlara lüzum yoktur. Vatandaşlar hukuku müktesebeden istifade etmelidirler. Fakat denecek ki; gemileri; Hükümet tarafından

alınabilir. Fakat düşünmeli ki hayatlarını bu işe vakfeden bu vatandaşlar bu işten de mahrum edildikleri vakit yeni bir işi nasıl tutabileceklerdir? Bunlar da tabiatile diğer iş bulamıyan zevat gibi ya paralarını bankaya yatıracaklar yahut gidip İstanbul'da bir kaç apartıman satın alacaklardır. Bundan da memleketin mütedavil sermayesi azalacaktır. Bundan dolayı yalnız bunlar işsiz kalmıyacak, aynı zamanda bu diğer erbabı teşebbüsü de tethiş edecektir, bunlar da, Hükümet her ne vakit isterse her hangi bir kanun vazile bizim elimizdeki işi alabilmek kudretini haizdir zihniyeti hâsıl olacaktır. Onlara iskeleler arasında şilep işletmek hakkını vereceğiz fakat bu Vaziyete bir kere düştükten sonra o adamlar bundan sonra yeni teşebbüsler yapmağa kendilerinde kudret bulabilirler mi? Sonra memlekette her hangi bir teşebbüs erbabını korkutacak derecede işsizlik vardır. Bir memuriyet açıldığı zaman, 40 - 50 kişinin talip olduğunu gazetelerde görüyoruz. Binaenaleyh yapacağımız kanunla işsizlerin miktarını bir kat daha çoğaltmamak ve esasen kazançlı olan bir takım insanlara, beyhude yere yardım etmemek için bu kanunu vazetmemeliyiz. Bu vatandaşların işlerini yarı yolda bırakacak bir takım işlerle onları tethiş etmemeliyiz. istirahatım bundan ibarettir.”

Kocaeli Vekili Sırrı Bey: “...Dendi ki, biz de o kadar vapurlar çoğalmıştır. Hatta ihtiyacımızın derecesini aşmıştır. Çoğalan vapurlar müteşebbislere aittir. Yani bu Türk kudreti teşebbüsiyesinin tevlit ettiği neticedir ki şükranla görülmeğe lâyıktır, tenkide değil. Buhran hasebile nakledilecek eşya azalmıştır. Vapur navlunları tenezzül etmiştir. Onun için vaziyeti düşünmeğe mecbur olduk, diyorlar. Hayır, nakledilen eşya kâfidir ve müteşebbisleri doyuruyor, onlara temettü temin ediyor, onlar da kazandıkları paradan bir miktarını Devlet Hazinesine veriyor. Rekabet hâsıl olmuştur. Onun için millî serveti korumak lüzumunu hissettik, diyorlar. Rekabet vardır; Fakat millî müteşebbisler arasında değil, millî müteşebbislerin heyeti umumiyesile Hükümet müessesesi olan Seyrisefain arasındadır ve masrafını korumıyan millî müteşebbisler değil, Seyrisefain idaresidir. Bu kanunun vazı esbabı dolayısıyla bir de deniyor ki; Seyrisefainin borçlanması tekâmül merhalesi esnasında olmuştur. Hiç olmazsa esbabı mucibe lâyihasında, huzuru âlinizde bütçesinin müzakeresi esnasında cereyan eden müzakeratın vereceği ilham ile olsun bu tekâmül kelimesi kullanılmamalı idi. Muhakkaktır ki Seyrisefain idaresinde hiç bir vakit tekâmül olmamıştır ve borçları bu tekâmül merhalesi esnasında vapur almak için para istikraz edilmesinden değil, fena idare edilmesinden mütevellittir. Bu da netice ile anlaşılmıştır. Her halde rekabet husulü zarara müeddi olmuştur deniyor. Evet, müteşebbislerin tarifeleri Deniz işleri müdüriyetinde tetkik ve tesbit edilir. Fakat Seyrisefain mümtaz bir idare olduğu için bu ana kadar kendi tarifelerini kendisi tesbit ederdi. Diğerleri gibi tarifesini hiç bir zaman Deniz işleri müdüriyetine tevdi ederek müsaade almamıştır. Yalnız son günlerde iktisat vekâleti buna emir vermiştir. Aradaki

rekabeti izale için kanunî hükümler koyamazdık, deniyor. Hatırlarsınız ki geçen sene bu kürsüde Seyrisefain idaresine ait bütçe müzakere edilirken kendi meş'hudatına müstenit olarak ve yakın memleketleri misal getirerek bu rekabet için ve muvazeneyi temin için bir kanuna lüzum vardır demiştim. Fakat o vakit İktisat vekili Beyefendi; bu serbest ticarete mânidir, böyle bir takyit yapamayız demişti. Zabıt mevcuttur. Bu günkü ifade aynı mevzu üzerindeki daha evvelki ifade ile bir tenakuz teşkil ediyor. Yine bu kanunun sebebi vazı üzerinde Seyrisefain borçlarının itfası dahi düşünülüyor. Olabilir şüphesiz, madem ki Hükümetin himayesi altındadır. Bunun nevakışını ikmalî Hükümete düşer. Fakat hiç olmazsa bu tedbir vatandaşları ızzar edecek mahiyette olmamalı idi. Gayet mühim bir nokta daha; deniyor ki: Biz bu şirkete de rekabet edilerek ıslahına çalışılan bugünkü vaziyetin tekerrürüne meydan kalmasın diye bunu yapıyoruz. Yani evvelce Hükümetin daima muavenetine mazhar olan Seyrisefain idaresi müteşebbis vatandaşlarla rekabet sahasında muvaffak olamadı. Eğer onları serbest bırakırsak bu müessese aynı rekabetten gene müteessir olacaktır. Buna mahal kalmaması için inhisar yapıyoruz. Mana sarihtir, tahlile lüzum yoktur. Bu izahattan sonra nazarımızda iki vaziyet tebarüz ediyor. Birisi yelkencilikten, takacılıktan tedricî tekâmül ile bir kaç vapur sahibi olmuş, kendisini geçindirmeğe vüsat hâsıl etmiş, onun sayesinde bir çok vatandaşlar daha geçinmeğe başlamış, Devlet Hazinesine bir çok vergiler vermek imkânı hâsıl olmuş ve bundan başka Türk teşebbüsünün daha ilerde, daha büyük denizlerde, daha geniş denizlerde millî bayrağı temevvüç ettirecek ümidini değil, kanaatini husule getirmiştir. Vaziyetin birisi bu Hiçten vâsıl olunmuş netice. Bir de yukarıdan aşağıya gelmiş bir vaziyet vardır. O da Seyrisefain idaresidir. Kendisine mükemmel bir idare verilerek her sene açığı Devlet Hazinesinden kapatılmış, hiç sây ve gayrete ihtiyaç hâsıl olmaksızın İstanbulla mücavir iskelelerden gelen hasılat onun borçlarını kapatmış oluyor. Onun her sene idaresinde olan bozukluk hasebile bu sermaye ve sây her gün azala azala nihayet bu hale müncer olmuş. Bu iki manzara karşısında vaziyeti ıslah etmek iktiza ederse bitaraf verilecek bir hüküm ne olabilir? Birisinde teşebbüsünde tamamen muvaffak olmuş bir vatandaş, diğerinde izharı aczetmiş resmî bir müessese. Bunların ortasında bir vaziyet almak iktiza ederse her halde mantık icabı olarak, teşebbüsünde muvaffak olmıyan bir müessesenin, teşebbüsünde muvaffak olan bir müesseseye terki mevki etmesi icap eder. Halbuki burada muvaffak olanlar olmıyanlar için kurban edilmektedir. Şu vaziyette hiç bir zaman Hükümetin müdahalesini istilzam edecek bir cihet yoktur. Yalnız bir nokta vardır ki o da ammeye taallûk eden işlerde menafli umum iyeyi gözeterek Hükümet elini uzatabilir. Acaba burada bu cihet var mıdır, yok mudur? Bunu muhakeme edelim. Millî teşebbüslerimiz faaliyete başladıkları günden beri her arzu edilen iskeleye vapur uğratmadılar, deniyor. Pekâlâ emsali diğer

memleketlerde olduğu gibi biz de bir kanun yapabilirdik. Falan iskelenin falan iskeleye kadar seyrisefer yapacak vapurlar onun mebdei ile müntehasr arasında bulunan falan iskelelere de uğraması lâzımdır, denilebilirdi. Sonra bunların teçhizat itibarile de noksanları varmış; vapurlarda şöyle alât ve edevat olacak, şöyle kaptan bulunacak, şöyle kamaraları olacak, doktoru olacak, eczanesi bulunacak, şöyle olacak, böyle olacak denilebilirdi. Ammeyi düşünmek hususunda Hükümetin kendisine düşen vazifeyi şu suretle yapması icap ederdi. Bunun haricinde Hükümetin müdahalesini istilzam edecek hiç bir sebep yoktur. Yapılacak kanunda idarî noktalar, askerî mülâhazalar da derpiş edilerek bir ahkâm konabilirdi. Bazı memleketler buna ait kanunlar yapmışlar ve faidelerini de görmüşlerdir. Bu hususta uzun uzadıya söz söylemeğe, fazla izharı teessüre lüzum yoktur. ”³⁴³

³⁴³ Trabzon Vekili Raif Bey: “Arkadaşlar; bu gün ortada halledilmesi, çare bulunması lâzımgelen bir vaziyet vardır. (gerek hususî armatörler ve gerekse Seyrisefain idaresi arasında temadi etmekte olan ve iki seneye karıp zamandan beri denizlerde birbirini boğarcasına, batırırcasına, imha edercesine devam eden bu vaziyete; velayeti amme dolayısıyla Hükümetin bir çare bulması lâzım gelir. Rekabetten ne hâsıl oluyor arkadaşlar? Rekabet çok zararlar doğuruyor. Bunun nasıl cereyan ettiğini yakından görenler bu vaziyetin çok elim olduğuna ve şimdiye kadar buna niçin çare bulunmadığına hayret ederler. İstanbuldan veya her hangi bir iskeleden yük yükliyecek olan tüccar ve kumpanyalar tarafından tesbit edilmiştir. Her hangi bir sebeple meselâ seyrisefain vapurlarından birisine yük veren tüccarın malını diğer kumpanya almıyor veyahut fahiş fiat istiyor. Bu müteakibildi cereyan etmektedir. Hatta iki vapur yan yana geldiği zaman fiatları alabildiğine düşürüyorlar. Fakat iskelede başka vapur yoksa evvelki seferlerden çektiği zararın acısını çıkarmak için bu defa fiatları alabildiğine yükseltiyorlar, bırakalım diyorlar, aralarında bu rekabet devam etsin dursun. Velayeti ammeyi haiz olan, vatandaşların hukukunu muhafaza mevkiinde bulunan Devlete ve Hükümete bu vaziyete çare bulmak lâzım değil mi, bu onun vazifesi değil midir? Bu bir vaziyettir. Bundan başka çare bulunması lâzımgelen diğer bir vaziyet daha vardır. O da, Seyrisefain idaresinin bu günkü malî vaziyetidir. Fakat arkadaşlar Seyrisefain malîvaziyeti mevzu bahis olurken, daima bu idarenin fena idare edilmiş olması hatıra gelir ve daima bunun için bu açığa biz sebebiyet verdik veyahut fena idare edildi, bu yüzden buna çare bulalım diye bir şey varidi hatır olabilir. Fakat arkadaşlar, ne kadar fena idare edilirse edilsin itiraf etmelidir ki Seyrisefainin bu büyük açığı yeni vapurlar mubayaa edilmiş olmasından ve Devletçe görülen lüzum üzerine kâr getirsin, getirmesin bazı hatlarda işlemeğe onu mecbur tuttuğumuzdan ileri gelmiştir. Seyrisefain idaresinin yalnız böyle kâr getirmediği halde, idarenin bir hizmeti amme vasıtası olduğu için idamesinde bir fayda mülâhaza edilmiş xc bu hizmetleri dolayısıyla onun açığı iki milyon liraya baliğ olmuştur. Bundan başka Seyrisefain idaresinin elinde vapurlar yokken, bir kaç sene içinde yeni vapurlar mubayaa edilmiş ve mücadele millîye hitam bulduktan sonra yeni depolar, havuzlar, tesis etmiş eskileri tamir ettirmiş, noksanları itmam ettirmiş ve bugünkü mertebeye gelmiştir ve açığı 5 milyonu bulmuştur. Bu açığın üç milyon liraya kadar olanı tesis ve sermaye açığıdır. Diğer iki milyon lirası da kâr ve zarara bakmıyarak, mühim olan hatlarda zarurî olarak sefer yapmak mecburiyeti hasebile hâsıl olmuştur. Bu itibarla Seyrisefain idaresinin bu günkü bu beş milyon lira açığına bir çare bulmak lâzımdır. Fakat bir an için kabul edelim ki bu açık Seyrisefain idaresinin fena idare edilmesinden ileri gelmiştir, bugünkü mertebeye gelmiştir. Binaenaleyh biz bir çare bulmayacağız demek mevkiinde değiliz. Zannediyorum ki ona gene

bir çare bulmak vazifemizdir ve bu zaruret karşısındayız. Vaziyet bu olunca, kendi haline bu işi terketmek, rekabet alabildiğine devam etsin, 5 milyon lira açığı da Hükümet bütçesinden karşıyalım demek nasıl olur? Hükümet bütçesinden 5 milyon açığı nasıl karşılayacağız. Bütçenin heyeti umumiyesi müzakere edilirken, memleket ihtiyaçlarının nasıl derpiş edildiği ve ona çare bulmak için ne kadar çalışıldığı Heyeti Celilenin malûmudur. Bu 5 milyonu bütçeden karşılamak için yeni bir vergi ihdas etmek, vatandaşlara yeni bir teklif yapmak zaruretinde kalacağız. Böyle bir teklif yapmak, yeniden bir vergi ihdas etmek ve meselâ memurların maaşından seyrisefain hissesi diye % 5 daha tenkis etmek ve bu suretle bir çare bulmak acaba bu gün bulunan çare muvacehesinde daha hafif mi gelir? Hiç şüphe yok ki bugün vatandaşlardan bazılarının sermayelerini vererek onları hiç bir zarara duçar etmiyerek siz bu sermayelerinizi başka sahalarda kullanınız demek, Devlet tarafından vatandaşların umumuna böyle bir teklif yapmaktan daha ehvendir. Arkadaşlar, rekabet kendi haline bırakılacak ve bu şekilde devam edecek olursa ya Seyrisefain idaresi ortadan kalkacak veya millî vapurcular ortadan kalkacaktır. Bu rekabetin tevlit ettiği elim netayic o kadar hafif değildir. Bu şekil bu vaziyette devam ederse bir gün nakliye hidematı sekteye uğrıyacak, bundan çok endişe edilebilir. Bir gün için tasavvur buyurunuz. Nakliye hizmetleri sekteye duçar olursa, memleketin coğrafî vaziyeti itibarile nakliyatımız temin edilmeyecek olursa bunun ıstırabı, bunun acısı çok büyük olacaktır. Rokamız bir çare buluyorlar. İyi tavzih etmediler. Fakat yalnız bir noktaya işaret ettiler, dediler ki eğer bazı iskelelere tüccar vapurları uğramıyorsa Hükümet uğratmağa mecbur etsin. Arkadaşlar, yalnız bu şekilde bir vapuru her hangi iskeleye uğrıyacaksın diye mecbur tutmanın manası yoktur. Ancak bir inhisar, bir şirket vücade getireceğiz ve o zaman bütün halleri tesbit edeceğiz. Aksi takdirde vatandaşlar tamamilen serbesttir. İstedikleri iskeleye uğrarlar, istedikleri iskeleye uğramazlar. O halde vatandaşlar serbesttir. Yalnız şu iskeleye uğrayacaksın demek mevzuatı hukukiye ve umumî prensiplerle kabili telif olmiyan bir vaziyet olur. İşte gerek Seyrisefaini borçlarından kurtarmak çarelerini bulmak ve gerekse devam eden rekabetin önüne geçmek için zannederim ki bu kabotajı Devlet idaresi altına almaktan başka amelî ve fiili hiç bir çare yoktur. Yalnız böyle inhisarın memlekette tevlit edeceği zararlardan ve bunların iyi olmadıklarından bahsetmek bu gün başka bir çare bulamadıktan sonra hiç bir faide vermiyecek şeylerdir. Tenkit etmek çok kolaydır. Fakat çare bulmak çok müşküldür. Bulunan çarenin zayıf noktalarını tenkit etmek te kolaydır. Fakat ne Sırrı Beyefendi ve ne de Hüsnü Beyefendi tenkit ettikleri bu çarelerin yerine çareler bularak, amelî ve müfit olabilecek bir şekil göstererek müdafaa etmemişlerdir. Yalnız bulduğunuz çare noksandır. Zarar tevlit eder demişlerdir. Arkadaşlar, eğer bu çare tatbik edilir ve kabotaj Devlet idaresi altına alınabilirse bunda ne zarar olabilir. Hüsnü Bey dediler ki, hakkı müktesep vardır. Vapurcular evvelâ taka ile başladılar ve Hükümetin teşvikile ve şahsî teşebbüslerle bu günkü mevki aldılar, fakat bu gün bunlara siz başka sahalarda çalışın demek, bu hakkı müktesebi ihlâl etmektir ve yanlışdır dediler. Arkadaşlar, Devlet hiç bir zaman böyle ihtiyaçlar baş gösterirse ve umumî vaziyet icap ederse böyle muayyen bir hizmeti ben ifa edeceğim dediği zaman vatandaşların itiraz etmiye hakları olamaz. Bütün vatandaşlar Devlet idaresinde ve Devletin doğru ve dürüst hareket edebilmek için lâzımgelen tedbirleri almasını menedemez. Peşinen bir taahhüt altına Devlet giremez. Yalnız bir hizmeti günün birinde Devlet; kendim yapacağım, bu hizmeti kendi elime alacağım dediği zaman, ona karar verdiği zaman meydana bulunan ve mevcut sermayelerini bu teşebbüs uğrunda dökmüş bulunan vatandaşların maddî ve mevcut zararlarını tazmin etmekle mükelleftir. Fakat siz bu tesisatı kurdunuz ve bu işlere başladınız, madamelhayat siz bu işte çalışacaksınız gibi hiç bir Devlet, bir teminat verememiştir ve veremeyecektir. Yalnız dikkat edilecek nokta, bütün vatandaşların ittihaz olunan ve olunacak tedbirlerden dolayı doğrudan doğruya görmüş oldukları zarardır. İşte bu kanun da o zararları temin etmiştir ve hatta bu kanunun

şimdi okunacak olan maddelerinde görülecektir ki yalnız vapurculardan vapur mubayaa etmekle kalınmamış, onların mubayaa edildikleri eski kıymetleri de nazarı itibara alınarak bu günkü düşük fiatlardan alınmıyarak makul bir fiyat kabul edilmiştir ve sonra gene bir takım vecibelere de girişmişlerdir. Müstahdemlerine yol vereceklerdir. Acentalarile bazı vaziyetleri vardır. Binalar kiralamışlardır. Bu kanun, bu vecaibin doğrudan doğruya Devlet uhdesine geçmesini temin edebilecek müeyyideler koymuştur. Bütün bu müeyyideler vapurcuların mevcut haklarını tamamilen temin ettikten sonra, Hükümet bunların madamelhayat bu işte çalışacakları hakkında bir taahhüt altına girdiği yolundaki itirazlar amelî ve mantikî bir mütalea teşkil etmez... Seyrisefain idaresi mademki iyi idare edememiştir, hususî müteşebbisler bunu daha iyi idare etmiştir. Seyrisefain idaresi bunu yapamıyor, o halde yeni alacağımız tedbiri nasıl yapacaktır... Bu itibarla gerek Sırrı Bey ve gerek Hüsnü Bey arkadaşımızın bu hususta buna bir çare bulmadan bunun reddini teklif etmeleri doğru değildir. Bu kanun bütün ihtiyacımızı tatmin edecek vaziyettedir ve vatandaşlarımızın zarara uğramamaları için lâzımgelen ahkâmı da ihtiva etmektedir. Onun için Heyeti Celilenizden bu kanunun kabulünü rica ediyorum.”

Gümüşhane Vekili Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey: “...Evvelâ şunu arzedeğim ki bu kanunla Hazine için hiç bir malî gaye takip edilmiyor. Mündericâtı da gösteriyor ki bununla her hangi bir varidat elde etmek, her hangi bir açığı kapatmak veyahut Devlete yeni bir irat membaı bulmak maksat ve gayesinden uzaktır. Bu lâyiha bir şeyi istihdaf ediyor, o da; Türk kara sularındaki nakliyatı umumiyenin intizam ve inzibat altında olması ve bunun bir elden idaresinin temin edilmesi. Bunu bir iki misal ile huzuru âlinizde tebarüz ettirmek isterim. Bu, bu gün kara nakliyatında muayyen tarifeli vesait, bir kaza dâhilinde, bir şehir dâhilinde veya bir vilâyet dahilinde işlese dahi idarei umumiyei vilâyat ve belediye kanunları mucibince resmen ruhsat almağa mecbur mudur, değil midir? Mecburdur. Muayyen tarifeli vesait böyle dar bir sahada dahi Hükümetten resmen ruhsat almağa mecbur olduğu halde Türkiyenin bütün kara sularında şarktan ta garbine ve garbinden dolaşarak cenuptaki son hududa kadar, bu kadar geniş saha dahilinde seyrüsefer edecek gemiler üzerinde ve bilhassa kara sularında seyrüsefer edecek gemilerin harekâtında Devlet istediği şekilde bu işi tanzim etmek hak ve salâhiyetini neden haiz olmuyor, fikrimce her zaman haizdir ve bu kanunda da o vazifeyi yapmış oluyor. Bir iş amme hizmeti addedildikten sonra; bunun üzerinde bazı zihinlerde ve fikirlerde kökleşmiş fert var Devlet yok düsturu artık bu asrın zihniyetine sığmaz. Devlet vardır, ferdin hak ve menfaati o mefhumda dâhildir ve onunla beraber mütalea olunur, amme menfaatile ferdin menfaati de telif edilir. Türk gemiciliğinin öldüğü tarihî bir gündeyiz ve cenaze başındayız gibi belki de şuurla, muhakeme ile işi teemmül etmiyecek olanların veyahut pek cüzi miktarda istikbale ait mevhum menfaatlerle mahmul olanların hoşuna gidecek olan bu iptidai sözleri, hiç bir zaman akliî şuuru ve muhakemesi yerinde olan Türk camiası, doğru ve dürüst bir fikrin mahsulü ad ve telâkki edemez ve etmiyecektir (Bravo sesleri, şiddetli alkışlar) Arkadaşlar, harbi umumiden çıktık. İstiklâl harbi devam ederken bizim elimizde, Türk bayrağı taşıyan gemilerin adedi çok mahduttu ve belki de işimizi göremiyecek derecede harap ve perişan idi. Efendiler, bu camiai siyasiyenin, yaptığı muavenetler, gösterdiği müsaadelerle ve açtığı kredilerle, gümrük muafiyetlerle muhacirinin nakli için serbest, sahada işliyidiler de dâhil olmak üzere, Türk gemilerine verdiği vasi mikyastaki avanslarla, vaziyeti kısa bir zamanda bu hale getiren bu camiai siyasiye, elbette bunları bugün de dünkü kadar düşünmekte, alâkadarların hak ve menfaatlerini temin eylemek şartile Devlet vezaifini ifa ettirmektedir. Hizmetin mahiyeti dolayısıyla Devlet, bu amme hizmetini, ben nazaretim altında yaptıracağım, demek hakkını her zaman haizdir. Alelhusus ki ferdin maddî zararları da tamamen telâfi edilmiş oluyor... Her teşebbüsümüz yaşatmağa matuftur. Şayet herhangi bir yeni şekiller veriyor isek, basit düşünenler

onu tazyik addedebilir. Fakat emsalile sabittir ki netice daima daha kuvvetli yaşatmak ve onu daha esaslı surette yürütmek ve yeni kuvvetle, yeni membalarla yeni kudretle takviye ederek meydana çıkarmaktır. Yalnız Türk kara sularına değil, belki ihracat eşyamızın satış pazarlarıyla nakliyemizi temin edecek bir ticaret filosu meydana getirmek azminde olduğumuzu takdir edemezler. İstikbal kendilerini ikaz edecektir. (Bravo sesleri) Vatandaşların hak ve menfaatlerini gözetmekte "herhangi bir mebusu diğerlerinden daha yüksek bir düşünce ve salâbet iddiasını asla kabul edemeyiz. (Alkışlar) Bir mütaleaya göre seyrüseferi bir elden idare etmek demek ve bilhassa Devletleştirmek demek, umumî iskelelere, iş olsun olmasın bilâkaydüşart gemi uğratmak şeklinde telâkki edilmek değildir... Arkadaşlar, bugün de Devlete ait muhtar bir müessesese tarafından işletilen postalarla eşhasa ait olan ve istediği yerde seyrüsefer eden gemiler, Karadenizde, Akdenizde, Ege denizinde en küçük iskelelere varıncaya kadar vapur uğratmağı temin etmiş değildi ve maddeten de buna imkân yoktur... Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra bunların nakliyatını temin eden yelkenli takalardı. Şimdi ise daha ziyade buharlı küçük vesaittir. Bunlar yolcu ve eşyayı büyük limanlara getirerek büyük posta gemilerine aktarma ederler. İdarenin bir elde olmasını, devletleşmeği lâalettayin her nereden bir duman çıkıyorsa oraya gemi uğratmak manasında almak ta zannederim doğru olamaz. Küçük iskelelerden icap eden mahallere gemi uğratmak lâzım ise ve Seyrisefain oralara gemi uğranmazsa; Seyrisefain mülhak bütçe ile idare olunduğuna ve hesabı her sene huzuru âlinize geldiğine ve keza her hangi bir iskelede bir hizmet ihmal edildiği zaman arkadaşlarımız sual ile istizha ile Hükümetin nazarı dikkatini celbetmekle ve idareye ait muamelâtı daima kontrol ettirmeğe hak ve salâhiyetleri vardır... Şilepçiliği inhisara alıp almamak meselesi: Arkadaşlar, malûmu âliniz şilepin tarifini tam ve kâmil olarak yazmak bizim için mümkün olmadı... Tam tarifi ehli erbap yapısını Türk limanları arasındaki münakalât bir cins eşyaya şamil dahi olsa bunları da bu idareye vermekte ati için belki bir mahzur çıkabilirdi. Şilepçiliği Türk limanları ile ecnebi limanları arasındaki münakalâtı teshil edecek mahiyette inkişafa müsait ve geniş bırakmakta iktisadî faide de mülâhaza edilmiştir... Fakat Türk limanları arasındaki münakalâtta şilepçiliği de bir inhisar altına alırsak, düşündük ki limanlarımızla diğer limanlar arasında eşya nakliyatı üzerine inkişaf edecek olan bu nevi nakliyatın belki inkişafına mâni oluruz endişesinde bulunduk. Bu itibarla şilepçiliği hariç bıraktık... Diğer bir mütaleaya göre devletleştirilen idarelerin hiç birisi muvaffak olamamıştır, hepsi zarar etmiştir. Bunlar Devlet bütçesinden bir çok yardımlar görmüştür, tarzında mütalea beyan edilirken hepsi zarar etmiştir denilmiştir. Fakat misal olarak yalnız Seyrisef a in idaresi gösterilmiştir... Meselâ, Demiryolları idaresi bu güne kadar Devlet bütçesinden on para muavenet almadan, ve bir açık vermeden kendisini idare etmiştir. Gazetelerde okuduğumuz veçhile ecnebi memleketlerde imtiyazla işliyen bir çok demiryollarının senelik blânçolarını görüyoruz. Evet, zarar edenler çok olduğu gibi belki kâr edenler de vardır. Fakat tazminat alarak veya ihtiyat sermayelerile veyahut istikrazla açığını kapatanlar eksik değildir. Hâlbuki bizim memleketimizde nüfusun azlığına ve sahanın geniş olmasına rağmen şimdiye kadar demiryollarımız on para bile tazminat istememişlerdir. Hatta nüfusu daha ziyade eksik bulunan yerlerde işliyen ve yeni inşa olunan demiryollarımızın ve yeni işlemeğe başlıyan hatlarımızın açığını da, nüfusu ziyade olan ve evvelce maliyenin garantisi altında işliyen hatlarımız Devlet idaresine geçtikten sonra teminat almadıktan başka, diğer hatların açığını dahi kapatmaktadır... Keza muhtar müesseselerden Hudut ve sevahil sıhhiye idaresi de Hükümet bütçesine hiç bar olmamıştır. Kendi varidatı ile hem deruhte ettiği hizmeti yapmış ve hem de fazlai varidatı ile vazı aslisine uygun diğer sıhhi hizmetlere dahi yardım etmektedir. Sonra Tahlisiye idaresi; bu idare de Devletten hiç yardım almamıştır. Bu da deruhte ettiği hizmetleri kendi hasılatı ile yapmış ve ayrıca da vaizi mahsusile münasip tâli işlere de yardım etmiştir. İnhisarlar; tütün, müskirat ve saire; malî gayeleri istihdaf eden

1933 yılında normal görevlerinin yanında posta işini de yapan Seyr-i Sefain İdaresi lağvedilerek yerine Devlet Deniz Yolları İşletmesi Müdürlüğü, AKAY İşletmesi Müdürlüğü, Fabrika ve Havuzlar İşletmesi Müdürlüğü kuruldu.³⁴⁴

4.4. Diğer İnhisarlar

4.4.1. Kızılay'ın Bünyesindeki İnhisarlar

21 Haziran 1927 tarihinde kabul edilen 1118 sayılı yasa ile çocuklara mahsus oyuncak kâğıtları dışında, her türlü oyun kâğıdının ithalatı, üretimi ve satışı devlet tekeli altına alındı. Yasanın birinci maddesi ile devlet tekeli kapsamı bu biçimde tanımlanırken bunun hükümet tarafından doğrudan doğruya ya da bir aracı ile oyun kâğıdı kaçakçılığının izlenmesi ve önlenmesi işleri Tekel'de kalmak üzere³⁴⁵ bu alandaki devlet tekelinin yürütülmesi işi daha sonra Kızılay'a bırakıldı.³⁴⁶ "Oyun Kâğıtları İnhisarı Hakkında Kanun" başlığını taşıyan yasanın ikinci maddesinde oyun kâğıtlarının her destesinin maliyetinin üstüne 100 kuruş tekel resmi ilave edilerek satılması, bu yolla sağlanan gelirin yüzde 75'inin Kızılay'a aktarılması, geri kalan yüzde 25'in de hazineye gelir olarak kaydedilmesi hükme bağlandı. Bu yasa, Tekel İdaresi'nden izin almak ve ikinci maddede belirtilen resmi ödeyip bunu desteler üzerinde

bu idarelerin şirket elile idare edildiği zaman ile bugün Devlet elile idare edildiği zamandaki hâsılat farklarını gösteren rakamlara bakarak biraz insaf ile mukayese ederlerse Devlet elinde nasıl inkişaf ettiği ve millete ne büyük varidat vererek halkımızın vergi külfetlerine ne mühim miktarda kolaylık temin ettiği görülür. Diğer misaller; meselâ Uşak şeker fabrikası şirket vaziyetinde iken mühim zararlar verdi. Fakat muhtar bir Devlet müessesesi haline geçtikten sonra vaziyetini kurtardı. Gene böyle muhtar müesseselerden daha aklıma gelmediğinden dolayı izah edemediğim bir çok müesseseler vardır. Bunlar şirket halinde bulunduğu zaman zarar etmiş fakat Devlet elile idare edildikten sonra zarar etmek şöyle dursun, Devlet ondan üste kâr almış ve daha muntazam bir şekilde işlemeğe muvaffak olmuştur. Hiç olmazsa Heyeti Celilenizin bütün teferruatına kadar işlerini tetkik ve murakabe etmesine imkân hazırlamıştır ki bu da amme hizmetleri için ayrıca faideler verir. Devlet elile yapılan işler zarar diyor nakaratı kavli müeerrettir... Devlet; ben bu amme hizmetini bizzat yapacağım dedikten sonra vatandaşın o sahadan çekilmesi tabiidir. Fakat çekilirken vatandaşın, hakkını veriyoruz. Başka zamanlarda belki çok az düşünülen ve hatta eski idarelerde hiç düşünülmeyen vatandaş hakkı, gemicilerin hakkı ve bu işten mütevellit bilumum vecibelerini Devlet kendi tarafından ödeyecek tedabir ve taahhüdatta bulunuyor. Binaenaleyh vatandaş hakkının korunması için bundan daha fazla bir şey yapılamaz..."

TBMM Z-C, d.4, c.9, 9 Temmuz 1932, s. 523-534.

³⁴⁴ Eser Tutel, **Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s.187.

³⁴⁵ Doğruel, **a.g.e.**, s.173.

³⁴⁶ İnan, **Medeni Bilgiler**, s. 209.

onaylatmak koşulu ile yurtiçinde oyun kâğıdı imalatını serbest bırakıldı. 1118 sayılı yasa, ikinci maddesinde birtakım düzenlemeler dışında, değişikliğe uğramadan oyun kâğıdı üzerindeki devlet tekeli sürdüğü süre boyunca geçerli oldu.³⁴⁷ 29 Haziran 1944 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile yeni oyun kâğıdı fiyatları şu şekilde belirlendi:

Tablo XVII: 1944 Yılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Belirlenen Oyun Kâğıtları Fiyatları³⁴⁸

Kâğıdın Cinsi	Destedeki Kart Sayısı	Deste Perakende Fiyatı
Lüks (Grimo)	52	450 Kuruş
Lüks (Budvar Pinomatik)	52	425 Kuruş
Lüks(Piatnik)	52	375 Kuruş
Birinci Nevi	52	325 Kuruş
Birinci Nevi	36	300 Kuruş
İkinci Nevi	52	275 Kuruş
İkinci Nevi	36	250 Kuruş
Üçüncü Nevi	52	230 Kuruş
Üçüncü Nevi	36	210 Kuruş

Ayrıca 12 Haziran 1935 tarihli ve 2767 numaralı kanun, sıtma ve frengi tedavisinde kullanılan ilaçların ve 20 Haziran 1935 tarihli 2825 numaralı kanun ile olası kimyasal bir savaşa karşı pasif müdafaa halinde kullanılan maddelerin imali hakkı da Kızılay'a verildi.³⁴⁹

4.4.2. Radio Industrie Firması'nın Radyo İhisarı Girişimi

1936 yılında T.T.T.A.Ş imtiyaz döneminin bitmesi ile hükümet radyoyu doğrudan eline almıştır.³⁵⁰ 9 Haziran 1937 tarihli telsiz kanunu ile Kanunun birinci maddesi, "Bilumum Telsiz tesisatı ve işletilmesi Hükümetin inhisarı altındadır" hükmünü içermekteydi. 1937 yılında Paris'teki Radio Industrie firması, inhisar veya imtiyazı kendilerine verilmek şartı ile ülkeye radyo sanayii tesis etmek (bkz. EK-2) istedi. Fakat hükümet Junkers Firması'nı örnek

³⁴⁷ Doğruel, **a.g.e**, s. 173.

³⁴⁸ Doğruel, **a.g.e**, s.73.

³⁴⁹ Derin, **a.g.e**, s. 138.

³⁵⁰ Kocabaşoğlu, **a.g.e**, s. 42.

göstererek yabancı şirketlerle kurulan ortaklıklardan verim alınamaması ve devletin menfaatlerine aykırı olması gerekçesi ile reddetti.³⁵¹

1930'ların Türkiye'sinde Devletçilik politikası ile hükümet hemen her şeye müdahale eder duruma geldi. Bu durum o kadar çok yaygınlaştı ki Milletvekillerinden biri “kebab inhisarı ne zaman kurulacak?” diye sordu.³⁵² 1929 ekonomik buhranından sonra önemli bir döviz getirisi olan incirin fiyatlarının oldukça düşmesi üzerine üretici zor durumda kalmıştı. İzmir Vekili ve Bakan Mahmut Esat Bozkurt incire devlet müdahale etmesini ve inhisar altına alınmasını savundu.³⁵³ Fakat gerçekleşmedi. Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937'de Meclisin beşinci dönem üçüncü yılını açarken yaptığı konuşmada inhisarlar ile ilgili şunları söyledi:

*“İnhisarlar mevzuunda itina edilmesi icabeden esas, bu kurumların mali monopol, ticari teşekkül ve milli valörizasyon kurumu karakterlerinin dikkatle telifidir.”*³⁵⁴

Celal Bayar başbakan olduktan sonra 8 Kasım 1937'de hükümet programında İnhisarlar ile ilgili olarak şunları söyledi:

“Gümrük ve Tekel konusunda düşündüğümüz birçok şeyler vardır. Tekel işlemlerinde bu kurumların mali monopol, ticari kuruluş ve millî valörizasyon hareketlerinin uyumlu şekilde sonuçlanmasına çalışılacaktır.

Tekel konusuna giren maddeler arasında tütün, devlet bütçesi yönünden olduğu kadar millî ticaret çerçevesinden de özel bir önem kazanır.

Devlet monopolü konusu olması yönünden tekelin tütün imalat maliyetini indirmek ve daha fazla ticarî bir duruma getirmek suretiyle dışarıya satış imkânlarını arttırmak ve gelirini yükseltmeğe çalışmak bizim için bir zorunluluktur.

En önemli ihraç maddemiz olmak yönünden tütün, üretim alanlarından başlayarak ticaret ve imalat alanına kadar uzanan geniş bir ufuk üzerinde Tekel İşletmesinin planla ve dikkatle uğraşmasını gerektirecek bir konu olarak ele alınacaktır.

³⁵¹ **BBCA**, Dosya 1103, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 129.929..3.

³⁵² Kinross, **a.g.e**, s. 517.

³⁵³ **Anadolu**, 13Ekim 1932.

³⁵⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 419.

Yurt içinde rasyonalizasyon ve piyasa tekniği bakımından yapılacak işler dışında kaliteye dikkat politikamızı aynen korumakla beraber, ona paralel bir de nicelik politikası izlemek bu arada Virjinya ve Somatra tohumlarını denemek kararındayız.

Türk eksper ve harmancılarının dış ülkelerde, yabancı arkadaşları arasında yer yapmalarına önem vereceğiz.

Tekelin, bu esaslar da göz önüne alınarak, satış politikasını planlaştırmak kararındayız. Tütün Limited Şirketinin faaliyetine bu politikaya uygun bir yön ve genişlik vereceğiz.

İspirtolu içkiler tekelinin, özellikle şarap ihracatını, tuz tekelinin, dışarıya tuz satışlarını arttıracak, bütün tedbirleri almak kararındayız.

Prensip itibariyle bütün tekel mallarında ihraç fiyatı, en rasyonel şekilde sağlanacak olan maliyet fiyatına kadar incelenecektir.

İç fiyatlara gelince Rasyonelleştirme çalışmamızın gelişmesi oranında da bütçe tahminlerini sarsmamak şartıyla mümkün olan indirimin yapılmasında kararsız davranılmayacaktır. Sağlık ve temizlikle ilgili ispiro fiyatları ile hafif alkollü içkilerde indirim yapmak kararlaştırılmıştır...³⁵⁵

Tablo XVIII: Tekel Sistemi İle Sağlanan Gelirler (Bin TL)

Yıllar	Tütün	Tuz	İçki	Barut vb. Maddeler	Kibrit ve Çakmak	Savunma Vergisi	Toplam İnhisar Gelirleri	Toplam Devlet Gelirleri	Toplam Gelirler İçinde İnhisar Gelirlerinin Payı (%)
1924	5.487						5.487		
1925	10.181		132				10.313		
1926	9.844	9.170	374				19.420	206.000	9.43
1927	18.850	8.086	3.000	358			30.294	229.000	13.23
1928	22.110	7.354	4.100	675			34.239	249.000	13.75
1929	24.000	7.992	3.659	332			35.983	253.000	14.22
1930	23.500	7.641	3.302	954			35.397	224.000	15.80

³⁵⁵ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 158-159.

1931	21.080	7.218	3.840	255			32.393	193.000	16.78
1932	20.100	6.478	4.550	124			31.252	212.000	14.74
1933	20.010	5806.	4.608	1	1.800		32.999	205.000	16.1
1934	18.789	6.179	4.330	2	1.277	3.189	33.766	233.000	14.49

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İNHİSARLAR (1939-1946)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmedi; ancak, savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yan yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde % 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hakim olması nedeniyle ertelendi.³⁵⁶ Savaş boyunca Devletin artan harcamalarının finansmanı için yöneticiler değişik vergi kaynakları yaratma yönüne gittiler. Bu çerçevede, uygulanış biçimi bakımından doğrudan vergi türüne sokulabilen vergiler çıkarıldı; bunlar 1942 yılında bir kez uygulamak üzere Varlık Vergisi ile 1943 yılında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi'ydi. Bu yeni vergilerle devletin toplam vergi gelirleri içinde doğrudan vergilerin oranı 1942 yılında yüzde 50'ye, 1943 yılında ise yüzde 41'e çıktı. Bu oran savaşın başladığı 1939 yılında ise yüzde 33'tü. Bu vergilere yönelik tepkilerin yoğunluğu, siyasetçileri sonraki yıllarda doğrudan vergilerden soğuttu. İktidarlar bu yıllardaki tepkilerin etkisi ile daha sonraki yıllarda daha çok dolaylı vergilere yöneldi.³⁵⁷

İnhisar gelirleri içinde en büyük pay doğal olarak tütüne aitti. Savaş yıllarında alkollü içkilerin üretimi henüz tam olarak gelişmemişti. Barut ve diğer patlayıcı maddeler de yaygın bir tüketime konu olmadıkları için bu mallardan sağlanan katkı da düşüktü. Tuz ise, diğer tekel ürünlerinin tersine, gelir beklentisi düşük olan bir maldı. Dolayısıyla, devlete sağlanan gelirler ağırlıklı olarak sigara ve diğer tütün ürünlerinden sağlanan kazanç ve bu ürünlere konan "savunma vergisi" ile gerçekleşti. İnhisar gelirinin toplam devlet gelirleri hazine ve il özel idare gelirlerinin toplamı içindeki payı ise 1930'lu yıllarda yüzde 12 dolayında seyrederken, savaş yıllarında yüzde 19'a kadar çıktı (bu oran yalnızca Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı bünyesinde yer alan tekellere aittir. Diğer tekelleri de hesaba katarsak bütçenin en az %25'inin yani dörtte birinin inhisar gelirlerinden sağlandığını düşünüyorum Y.N.) Devlet gelirleri içindeki Tekel gelirlerinin payının bu seyri, tekel uygulamalarının savaş yıllarında daha da önem kazandı. Buna rağmen toplam tekel gelirlerindeki artışın asıl kaynağı sürekli

³⁵⁶ Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)" **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye Cilt: IV**, Cem Yayınları, İstanbul, 2005, ss.333-334

³⁵⁷ Doğruel, **a.g.e.**, s.183.

olarak yükselen savunma vergisi hasılatıydı.³⁵⁸ Cumhuriyet'in ilk yıllarında bürokrat-burjuva işbirliği bir nevi bu dönemde de devam etti. İngiltere'den İstanbul'un un ihtiyacı için alınan 400 ton buğdayın, birtakım kişilerce TMO depo yetkililerine rüşvet verilmek suretiyle Ofise ait değirmenlerde öğütüldüğü sonra da kaçak bir şekilde piyasaya sürüldüğü tespit edildi. Dönemin hükümetleri, bu konuda görevlendirdiği müfettişler aracılığıyla savaş yılları boyunca devlet kurumlarının birçoğunda özellikle de basında ismi sıkça geçen Toprak Mahsulleri Ofisi'nde meydana gelen yolsuzluklar ve görevi suiistimal olaylarında bazı yöneticilerin, memurların hatta milletvekillerinin de mahkemelerde yargılanmalarını istedi. Dönemin Gümrük ve İnhisarlar Vekili olan Suat Hayri Ürgüplü ve suça iştirak eden arkadaşları hakkında İstanbul Tekel Müdürlüğü ile kibrit ve çakmak tekeli geçici işletmesinde, Irak'a bira ihracı, dinamit, tekell hastanesi, tutkal, kahve ve tomruk, Yunanistan'a satılacak kibrit ve iyi dere kereste fabrikasının satın alınması gibi hadiselerde suiistimal ve yolsuzluk yaptıkları iddiasıyla meclis soruşturulması açılması ve yüce divana sevk edilmesi istendi. Mecliste Suat Hayri Ürgüplü'de şayet yüce divanda yargılanmasına izin verildiği takdirde kendisinin de eski İcra Vekiller Heyeti'nde yapılan yolsuzlukları açıklayacağı tehdidinde bulundu.³⁵⁹

5.1. Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi

Kanunun amacı Türk ekonomisini savaş koşullarına uydurmaktı. Millî Koruma Kanunu, Bakanlar Kuruluna ve hükümete ekonomiyi düzenleyici nitelikte bazı yetki, görev ve iktisadî hayata çok geniş bir müdahale olanağı verdi. Hükümet, sanayi ve maden kurumlarında neyin ne kadar üretileceğini tespit edebilir ve üretim hedeflerine ulaşabilmeleri için de işletmelere gerekli programları yaptırma yetkisine sahip oldu. Kanuna göre Hükümetin tespit ettiği tedbirleri uygulamayan ve üretimi gerçekleştiremeyen işletmelere devletçe el konabilir ve bu işletmeler, belli bir tazminat karşılığı devlet tarafından işletilebilirdi. Üretimle ilgili olup üretimi savaş ihtiyaçlarına uygun bir düzeyde tutma amacına yönelmişti. Lüzumlu görülen bölgelerde hangi ürünlerin ekilebileceğini devlet tespit edebileceği gibi, ekilmeyen 500 hektardan fazla araziye devlet bir bedel ödemek şartıyla bizzat işletilebilirdi.³⁶⁰ Bu yetkilerin yanında iç ve dış ticarete ile çalışma saatlerine de çeşitli düzenlemeler ve

³⁵⁸ A.g.e, s.182.

³⁵⁹ Afşar, a.g.t s.126.

³⁶⁰ Timur, a.g.e, s.174-176.

yaptırımlar getirildi. Fakat tüm bu uygulamalar savaş ekonomisi içerisinde enflasyon, karaborsa ve savaş zenginlerinin doğmasını engelleyemedi.

Dünya Savaşı sırasında Enflasyonla mücadele için tedavülde para çekmek, savaş zenginlerinden vergi alarak toplumsal eşitliği sağlamaya çalışmak, Devlet gelirlerini (özellikle de ordunun ihtiyaçlarını karşılamak) artırmak, gibi amaçlarla bir defaya mahsus olmak üzere Kasım 1942 Varlık Vergisi yılında çıkarıldı. Vergi özellikle gayri Müslimlerde alındı. Vergiyi ver(e)meyenler Aşkale'ye taş kırmaya gönderildi.³⁶¹ Başbakan Şükrü Saraçoğlu varlık vergisinin amacını TBMM'de aynen şöyle açıklamaktadır:

"Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri ödemek için bizzature satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husule getirmesi gibi tali faydaların tahassül etmesi de imkân haricinde addedilemez".³⁶²

Varlık Vergisi'nin toplanması sırasında meydana gelen adaletsiz uygulamalar ile Gayri Müslimler iktisadi alandaki etkinliğini kaybederek Türk burjuvazisinin önü açıldı.³⁶³

5.2. Bira İnhisarı

Osmanlı Devleti'nde üçü merkezi Cenevre'de bulunan Bomonti-Nektar Müttehit Bira Şirketlerine ait olmak üzere dört adet bira fabrikası bulunmaktaydı. Dünya savaşı çıkması ile birlikte çalışanların askere alınması, Arpa ve yakıt kıtlığı bu fabrikalardan ikisinin kapanmasına sebep oldu.³⁶⁴ Cumhuriyet'in ilanından sonra Bomonti şirketi faaliyetlerini devam ettirdi. Ancak Şirketin tasfiye edilmesi üzerine 20 Haziran 1928 tarihinde idare merkezi İstanbul'da olmak üzere Türk Bira Fabrikaları T.A.Ş kuruldu. Şirketin kurucuları Monsieur Jacques Roch, İspirto ve Meşrubat-i Külliye İnhisarı İdaresi, Maitre A. Biliotti, mühendis Fuat Bey ve Dr. Paul Priess'ti. Şirketin amacı her ülkede ve özellikle Türkiye'de kanuni tekel ve imtiyazlarla çalışmamak şartıyla, bira, malt, buz, içki, gazoz ve her nevi içecek ve yiyecek maddeleri imal etmek ve bu sanayiye ve söz konusu maddelerin ticaretine

³⁶¹ Şükrü Karatepe, **Tek Parti Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 71.

³⁶² Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi'nin Hikâyesi" **Toplumsal Tarih**, Sayı:121, Ocak 2004, s. 84-85.

³⁶³ Ali Sait Çetinoğlu, **Varlık Vergisi, Ekonomik ve Kültürel Jenosid**, Belge Yayınları, İstanbul, 2009, s.491-492.

³⁶⁴ Ökçün, **Osmanlı Sanayii İstatistikleri**, s. 72-73.

ait fabrikalar satın almak, kurmak ve işletmekti. Tasfiye halinde bulunan Müttehit Bira Fabrikaları Bomonti-Nectar İsviçre Anonim Şirketi'nin İstanbul'da ve İzmir'de bulunan müesseselerinin hepsini satın alarak işletmesine devam etmek etti. Şirketin sermayesi tamamen ödenmiş olan 3.200.000 TL'dir. Sermayenin % 99,675'i İsviçreli sermayedarlardı. Sermayenin geriye kalan küçük bir kısmı da ispiro ve Meşrubat-i Külliye İnhisarı İdaresi, iki yabancı ve bir Türk vatandaşı tarafından eşit paylarla ortağıydı. 1940 yılında şirketin fabrika ve tesisleri 400.000 TL karşılığında İnhisarlar İdaresi tarafından satın alındı.³⁶⁵

5.3. Kibrit İnhisarı

Dünya Savaşı'nda kibrit stoklarının tükenmesi ve kibrit çöpünü alan Romanya'nın işgal edilmesi ile kibritin piyasada karaborsaya düşme tehlikesi baş gösterdi.³⁶⁶ Kibrit şirketi ile inhisarlar idaresi çözüm bulmaya çalışırken Amerikan şirketinin yükümlülüklerini yerine getirememesi sebebiyle Kibrit İnhisarı 1942 yılında tekrar devletleştirildi ve Gümrük ve İnhisarlar Vekâlet'ine bağlandı. Şirketin, hükümetle yaptıkları sözleşmelerin koşullarını yerine getirememesi sebebi 1926'da ispiro inhisarını aldıktan sonra işletmeyip inhisar hakkını hükümete iade etmek zorunda kalan Polonya şirketi ile aynıydı. Amerikan şirketi temel neden olarak kaçakçılığı ve kaçakçılığı önlemek için devletin yeterli önlemi almamasını ileri sürdü. Şirket kaçakçılık nedeniyle gelirlerinin beklenen düzeyin altında kalması sonucu yükümlülüklerini yerine getiremediğini dile getirdi. Şirketin bu konuda haklılık payı olduğu aşikârdı. Cumhuriyet idaresi Kibrit kaçakçılığını engellemek için çeşitli yöntemlere başvurdu. Kaçak kibritlerin anlaşılması amacı ile Türk Kibritleri dünyanın hiçbir yerinde bu pembe renkte kibrit üretmediği için, pembe renkli üretildi.³⁶⁷ Yine bu dönemde kibrit inhisarı devlet limanlarına 500 bin TL alacağı nedeniyle dava açtı. Dava denizyolları işletme sahibi şirketin parayı ödeyeceğini açıklaması ile kapandı.³⁶⁸

³⁶⁵ Ökçün, **Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, s. 18.

³⁶⁶ **BBCA**, Dosya: 21312, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 182.259..12.

³⁶⁷ Doğruel, **a.g.e.**, ss.184-185.

³⁶⁸

Yüksek Başvekalet

Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı şirketi tarafından Mülga Denizbank'a tevdi edilip mezkûr Bankanın tasfiyesi, neticesinde Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğüne intikal eden bir sene vadeli 500 bin lira mevduatın % 6 nispetindeki faizinin tahsili hakkında mezkûr Şirketçe Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü aleyhine İstanbul Asliye Mahkemesi 4. Ticaret Dairesinde dava açılmıştır.

Bu bapdaki mahkeme cereyan etmekte iken mes'elenin sulhan hâlli için Şirket Müdürü Hamdi ve vekilleri avukat Bensiyon Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğüne müracaatta bulunmuşlar ve cereyan eden müzakere neticesinde Şirketin ikame ettiği davanın bil'cümle masarifi ile birlikte davadan feragat şartıyla

5.4. Kahve ve Çay İnhisarı

Anadolu'da çay üretimi denemelerine Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1888 yılında başlandı.³⁶⁹ Fakat yapılan denemeler başarısızlıkla sonuçlandı. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 16 Şubat 1924 tarihinde 407 sayılı "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi" başlıklı yasa çıkarıldı. Yasanın kabulünden sonra bölgede çay üretimi ile ilgili ön denemeleri yapmak ve meyveciliğin gelişmesini sağlamak amacıyla Rize'de Bahçe Kùltürleri İstasyonu kuruldu. 1924 yılında Batum'dan getirilen çay tohum ve fidanları kullanılarak Rize'de deneme üretimine başlandı. Bu deneme sahasında yetiştirilen fidanlar yakın köylere dağıtılarak deneme çay üretimi yaygınlaştırıldı. Deneme üretiminin başarılı sonuç vermesi üzerine, 1936 yılında Tarım Bakanlığı tarafından Rize'de bir çay idaresi kuruldu. Batum'dan getirilen 50 ton çay tohumu ile yetiştirilen çay fideleri köylülere ücretsiz olarak dağıtıldı. Bu arada çıkartılan 3788 sayılı çay yasasına dayanarak alınan 1.000.000 TL'lik ödenek ile çay bahçesi kuran köylülere 30- 40 TL avans dağıtıldı. Bakanlık ayrıca köylere uzmanlarını yollayarak üreticilere teknik destek sağladı. Bu çabaların sonunda Rize'de 1938'de 30 kilo olan yıllık çay üretimi hızla artarak 1946 yılında 93 tona yükseldi.³⁷⁰

2 Temmuz 1932 tarihinde "Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkındaki Kanun" başlıklı yasa ile ÷lke içinde tüketimi giderek artan bu temel tüketim ve alışkanlık maddelerinin, o yıllarda hüküm süren 1929 Dünya Buhranı koşulları altında devlet tarafından tek merkezden ithalatı sağlandı. Daha sonra Tekel kapsamına giren bu maddelerin ithalatını devlet kontrolü altına alan yasanın gerekçesinde bu uygulamaya geçişin nedeni çok açık bir biçimde belirtilmektedir. Bu ürünlerin ithalatının tütün ihracına karşılık olarak

yalnız bir sene için % 6 faiz verilmesinde ve ayrıca Denizbank hesabından müdevver ve matluplarında mukayyet ve ayrı bir hesaptan intikal eden 731,52 liranın da istihkakları veçhile kendilerine red ve iadesine mutabakat hasıl olmuş ve esasen bir senelik % 6 faizin ilk altı aylığı tutarı bulunan 14712 liranın Denizbank'dan müdevver borçlar hesabı meyanında bulunmuş olduğundan ikinci altı aylık faiz için % 6 hesabiyle faiz verilerek cem'an yalnız bir senelik % 6 faiz tutarı 30.000 liranın 1/6/943 tarihine kadar ödendiği takdirde davadan feragat edeceklerini 11/3/943 tarih ve 36 sayılı bir mektupla tevsik etmişlerdir.

Devlet Limanları İşletmesinin teşekkülünden 500 bin liranın şirkete tediyesi tarihine kadar geçen zaman için hiç bir faiz istenmemesi sulhan kararlaştırılmış olmasına nazaran bu bapda mezkûr İşletme Müdürler Encümenince ittihaz olunan bir örneği bağıli karar Vekâletimce de muvafık gör÷lmüştür. BCA

³⁶⁹ İnhisarlardan Günümüze Tekel Teftiş Kurulu Başkanlığı, Tekel, İstanbul, 2008, s. 23.

³⁷⁰ Doğruel, a.g.e, s.169.

karşılıklı ithalat yoluyla yapılmasını sağlamak. Yani takas usulü bu uygulamaya Kasım 1931 yılında geçildi.³⁷¹ Gerekçede karşılıklı ithalatın mali ve ticari yapısı gelişmiş ülkelerde özel kesim tarafından da yürütülebileceği kabul edilmekle birlikte, Türkiye'nin henüz bu noktaya ulaşmamış olduğu, bu nedenle karşılıklı ticareti ülke çıkarı bakımından en uygun koşullar altında gerçekleştirebilmek için bunun devlet eliyle yürütülmesinin daha uygun olduğu söylenmekteydi. Mecliste ise şu tartışmalar geçti:

İzmir Vekili Halil Bey: “...zannediyorum ki hakikî vaziyet kontanjanteman vesilesi dolayısıyla çay, kahve, vesaire üzerinde ihtikârı men için alınan tedbirler kâfi gelmemiştir, binaenaleyh memlekette bir büyük dedikodu ve ıstırap tevhit eden iş, bir elden ithalâtın temin ve tevzii suretile halledilmek istenilmiştir. Belki bir hata ediyorum, öyle ise meselenin diğer cephesini bu olmak üzere kabul buyurursunuz. Tabî bu iktisadî işleri yine politik komisyonlarla yapıyoruz. Netekim takas komisyonu da bu işi görecektir. Sonra encümen bazı tadilat teklif etmiş, bunlar hakikaten faideli tadilâttır. Fakat benim kanaati ince bu kanun tatbikatta bir faide temin etmiyecektir ithalât tacirlerini, mukabilinde mal satmak ve Hükümetin istediği malı temin etmek üzere ithalât hususunda serbest bırakmak meselesine gelince. Efendiler, şimdi orada geçen muameleleri bırakarak kati neticeyi alıyorum. Çay taciri, çay ithal edecek ve buna mukabil memleketten tütün ve sair mahsulâtı harice satacaktır. Çay tüccarı hariçle mukavele yaparken çay için elbette bir fiat tesbit edecektir, ona mukabil de o çayı verecek adam, razı olursa o da bizim mallara bir fiat tesbit edecektir. Piyasaya gelecektir. Belki bunlar aşağı yukarı 10 milyonluk bir iş olacaklarına göre, yalnız şeker ithalâtı 10-11 milyon tutanaktadır. Memlekete çay vesaire kahve ithali aşağı yukarı 4, 5 milyon tutuyor. Memleketin bu günkü iştira kabiliyeti az olduğundan ithalât ta az olacaktır. Tüccar çay, kahve ve saire için 500 bin liralık bir mukavele yaptı. Piyasadan 500 bin liralık mal alacak, buraya geldi. Tabî karşısında diğer rakip, tüccarlar olduğu için fiatlar yükselecektir. Oradaki ifratlarla buradaki fiatlar arasındaki yüksek farkı kapatmak isteyecek ve bu mesuliyeti üzerine alacak bir tacir tasavvur edemiyorum. Onun için tatbikatta bir faidesi olacağını zannetmiyorum. Memleketin şeraiti iktisadiyesinin bu tedbirler karşısında diğer bir cepheden de tetkikini nazarı dikkatinize arz ediyorum. Malumu aliniz ihracatın nisbeti günden güne büyük mikyasta tenezzül etmektedir ve aynı zamanda müstahsil ve aynı zamanda müstehlik olan ve memleketin yüzde 80, 90 ını teşkil eden zürra kısmının da istihlâk kabiliyeti hu nisbette düşmektedir. Bundan dolayı bu işin etrafında kazanan vatandaşların da

³⁷¹ Ulaş Kipal, Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 139.

işleri her gün azalmaktadır ve evvelki derecede masraflara tahammül edemiyerek bürolarını gittikçe daraltmaktadır ve bir çok müstahdemlerini dışarıya atmaktadırlar. Sonra malumu alinizdir ki inhisarlardan, şimendiferlerden binlerce vatandaşı kadrodan çıkarmış bulunuyoruz. Bütün bu hususî müesseselerden açığa çıkan ve Devlet teşkilâtından dışarı atılan vatandaşlar bu daralan iş sahasının içine düşmektedirler. İnşallah kriz çabuk biter ve bu daralış ve bu işsizlik sahasına atılış büyük miktarda artmaz. Fakat her ihtimali nazarı dikkate almak lâzımdır. Binaenaleyh bence memleketin şeraiti iktisadiydi, bizi iş sahasını mümkün olduğu kadar daraltmamağa ve iş sahasına mümkün olduğu kadar genişlik verebilecek tedbirlere doğru gitmeğe mecbur ediyor zannederim. Bendeniz gözlerimden rahatsızım. Müsaadenizle bu gün Ankarayı terketmek mecburiyetinde bulunuyorum. Bir kaç gün İstanbulda gözlerimi tedavi ettireceğim. Onun için bir az bu işin sahasını tecavüz eder gibi görünen mülâhazalarımı kabul buyurun. Diğer kanunların müzakerelerinde bulunamayacağımı. Şimdi arkadan gelecek yeni bir surette bir elden idare edilecek olan inhisar kanunları geliyor. Bir taraftan sahillerimizde seyriseferi inhisar altına alıyoruz. Bunun etrafında sermaye teksif etmiş ve bunun etrafında geçinen bir çok vatandaşları bu sahadan uzaklaştırıyoruz. Bir taraftan şimdi bu kanun geliyor, diğer taraftan afyon bir kanunla inhisar altına alınıyor. Bunlar memlekette daha ziyade iş sahasını daraltmak su suretile bir tesir yapacaktır. Bendeniz, memleketin iş sahasını genişletmek mecburiyetinde bulunduğumuz için bu yaptığımızın memleketin şeraiti iktisadiyesine göre neticesini tehlikeli görüyorum. Onun için bu kanunun heyeti umumiyesi itibarile aleyhinde bulunuyorum Evvelce de arzetmiştim, memleket mahsul satmamak tehlikesi karşısında değildir. Memlekette yetişen mahsulâtın fiyatları ucuzdur. Bu fiyatları hariçteki fiatlara intibak ettirebilecek şekilde hareket etmemiz lâzımdır. Bu mesele halledilirse memleketin sahai faaliyeti günden güne genişler ve vaziyeti daha ziyade ağreve edebilecek tedbirlerden kurtulmuş oluruz. Sözüm bundan ibarettir.”

İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey: “...Diyorlar ki, Kontenjan tatbik edilecek yerde bazı tahdidat tatbik etmekle onların neticesini elde edebilirdik. Binaenaleyh kontenjan sisteminden sarfinazar edelim, umumiyetle ithalât serbesttir diyelim, kaput bezi gibi maddelerin de tamamen ithalini menedelim diyorlar. Şekeri, çay da bu meyandadır. Eğer Halil Beyefendi kontenjan listelerini gözden geçirmiş olsaydı, kendilerinin arzu ettikleri neticelerin hâsıl olduğunu görürlerdi. Fakat tam bir tahdit yoktur. Hiç bir vakit ithalât listeleri tanzim edilirken bir kaç fabrikanın kazanması için o fabrikaların memleket müstehliklerini istismarı düşünülmemiştir. Bizim düşündüğümüz, iş sahasını tutmak, iş sahasını artırmak fakat hiç bir

vakit müstahsiller için müstehlikleri bir istismar aleti olarak ortaya atmamaktır (Bravo sesleri). Tahdidat, hemen memleketimizin dahilinde yetişen dâhilî istihsale hasredilmiştir. Hatta ecnebiler bu günkü bizim sistemimizi tavsif ederken memnuniyetle memzuç olan bir sistemdir diyorlar. Her üç ayda bir çıkan kontenjanda bir kısım ithalât bazan tamamen memnudur. Diğer gelecek üç ayda da, memleketin ihtiyacı nisbetinde açık bırakılmıştır. Yani bu böyle bir sistemdir ki, kendilerinin mutlak surette arzu ettikleri memnuiyetin sert ve müstehlikleri istismar edecek neticelerine karşı ihtiyaca uygun, (supl) bir sistemdir. Bu, memlekette ihtiyaç ne derecede ise o dereceyi aşmamak ve o derecede yapmak esasına müstenittir. Binaenaleyh mutlak surette birkaç maddenin memnuiyetini ikame edip te diğerlerinin açık surette serbestisini koymak, hakikatte memlekette memnuiyetler ihdas ederek müstehliklerin vaziyetleri üzerinde tedbir almağa çalışan bir hükümeti nalelitlâk terviç edebileceği bir şey değildir. Müstehliklerin ihtiyaçları üzerinde tasarruf ederken, o ihtiyaçların temini hususunu suhuletle temin edecek tedbiri de derpiş etmek lâzımdır. Kontenjanda bu esas nazarı itibara alınmıştır. Diğer taraftan dediler ki, kanuna, kendisinin ismini verelim ve yine dediler ki bundan anlaşılıyor ki, çay için, şeker ve kahve için ihtikâra mâni olmak üzere alınan tedbirler kifayet etmedi de onun için bir elden idaresi düşünüldü. Hayır, Halil Beyefendi, katiyen kanunu böyle bir maksatla sevk etmedik. Benim kanaatimce, bu üç mal üzerinde ihtikâra sebebiyet verecek hiç. Bir vaziyet hâsıl olmamıştır. Şeker için yazıldı ve şeker için daima memleketin ihtiyacına tevafuk edecek şekilde ithalâta müsaade verilmiştir. Çay için esasen mevzubahis olmamıştır. Kahve için tevziattan mütevellit mahallî şikâyetlerden başka şikâyet çıkmamıştır. Asıl bu nokta vardır. Bu Bütçe encümeninin arzu ettiği bir noktadır ki Hükümette tamamen iştirak etmiştir. Bu maddelerin harice verdikleri dövizle Devlet bütçesine temin ettikleri varidat arasında lehimize mühim bir fark vardır. Harice çıkan dövize mukabil Devlete iki misli varidat gelmektedir. Devleti o varidattan mahrum etmemek için bunları açık bırakmak istedik. Fakat bunu da yaparken memleketin ihtiyacı üzerinde bir amel olmasını düşündük. Çünkü bu vaziyetimizde; diğer memleketlere karşı, normal zamanlarda olduğu gibi, ithalâtı serbest bırakmakla ihracat temin olunur vaziyeti tamamen ortadan kalkmıştır. Diğer memleketler ve bilhassa bize büyük bir pazar teşkil eden merkezî Avrupa memleketleri ithalât itibarile azim tahditler koymuşlardır. Fakat şüphesiz ki o memleketlerle muameleye girişirken sizden aldığım şeker ve kahve nisbetinde sen de mal almalısın demek hakkımızdır ve belki bu memleketlere karşı aldığımız vaziyet içinde en mühim vazifemiz budur. Bu vazifeyi ifa içindir ki bu kanunu sevk ediyoruz. Bunun karşısında Halil Beyefendi buyurdular ki; bu kanun iş sahasının darlığını daha ziyade artıracaktır. Yani iş sahasında bu kanunun tatbik edilmeğe başlanması işsizliği artıracaktır.

Eğer kanunu esaslı surette mütalea buyurmuş olsalardı bu itirazlara mahal olmadığını görecektik. Şimdiki kanunla Devlet hiç bir vakit ticarete müdahale etmiş değildir. Devlet yalnız üç taraflı bir mukavele yapmağa tavassut edecektir. Meselâ farzediniz ki Çekoslovakya'dan şeker alacağız. Bunu yapmak için mukavele yapmağa sahibi salâhiyet olan makamları olacaktır. Çünkü orada şeker rejiiye tâbidir. Diğer taraftan ithal edeceğimiz şeker mukabilinde bizim memleketimizden tütün alacaktır. Üçüncüsü de; bizdeki tüccardır ki şeker almağı taahhüt edecektir. Şu halde şeker alınırken bizdeki tüccarların taahhüt ettikleri miktar defterlerde yazdı olacaktır. Binaenaleyh aynı toptancı ve perakendecilerin her birisi taahhüt ettiği miktarda hisselerini gümrükten alacaklardır. Binaenaleyh ne toptancılar ve ne de perakendeciler istediklerinden az veya çok mal almak ıstırasında kalmıyacaklardır. Aynı zamanda bu tedbir, memlekette evvelce açık olarak ithalini kabul ettiğimiz bir malın mukabilinde, bizim mallarımız için kapanmış olan kapıları açtıracak bir tedbir olacaktır. Halil Beyefendi bu husustaki mütalealarını bitirdikten sonra kendileri bu akşam teşrif edecekleri için top yekûn kürsüden gelecek kanunlar hakkındaki mütalealarını beyan buyurdular. Fakat elbette o kanunları heyeti umumiyesi üzerinde tetkikat mevzu bahis olmadan buradan bir şey söylemek ve bir cevap vermek yerinde değildir. Yalnız o mütalealardan ve bu kanun hakkındaki mütalealarından anladığım veçhile; iktisadî vaziyeti ıslah için memleketin icaplarına ve vaziyetine göre alınan tedbirleri, Halil Beyefendinin kafalarında muhlanmış olan liberalizm ile bu kabili telif görmediklerini söylemeleri gayrişuuri bir inikâstan başka bir şey değildir.³⁷²

Bu İnhisar, Türk ürünlerine çay ve kahve ithalatı karşılığı pazar bulma amacını taşıyordu. Devlet İnhisarı üzerine alırken takas koşulunu sağlamaları karşılığında özel kişilerin de çay ve kahveyi ithal etmelerine izin verildi. Bir süre sonra bu yasa hükümlerine uygun bir takas anlaşması Brezilya hükümeti tarafından kabul edildi.³⁷³

27 Mart 1940 tarihinde kabul edilen yasa ile devlet öncülüğünde başlatılan bu tarımsal faaliyetin düzenli bir gelişme göstermesini sağlamaktır. Bakanlar Kurulu'nun belirleyeceği yerlerde ve Tarım Bakanlığı'nın belirleyeceği teknik esaslar çerçevesinde kurulabilecekti. Çay bahçesi kurmak isteyenlerin Ziraat İdaresi'nden ruhsat almaları gerekmekteydi. Bu kanunla aynı zamanda halka tohum kredi, vergi gibi teşvikleri sağlandı.³⁷⁴

³⁷² TBMM-ZC, d.4, c.9, 2 Temmuz 1932, ss.443-446.

³⁷³ Doğruel, a.g.e, s.170.

³⁷⁴ A.g.e, s. 170.

Devlet bu tarihlerde halka zaten birtakım ağır vergiler yüklediğinden doğrudan vergi yerine dolaylı vergilere yöneldi. Savaş yıllarında devlet masraflarının artmasıyla Hazine'ye gelir sağlamak ve çay ve kahve gibi ithalat maddelerinin tedarikinde çekilen güçlükler nedeniyle piyasadan çekilmesi karaborsaya yol açacağından bu iki maddenin ithal ve satışı 20.5.1942 tarihinde inhisar altına alındı.³⁷⁵ Çay ve kahvenin ithalatının tek elden yürütülmesini emreden 2054 sayılı yasada temel amaç, devlete gelir sağlamak olmamasına karşın, on yıl sonra, 20 Mayıs 1942 tarihinde çay ve kahveyi devlet tekeli altına alan 4223 sayılı yasada bunun terk edildiğini, çay ve kahve devlet tekeli altına alınırken beraberinde bu ürünlere "inhisar resmi" adı altında bir vergi konuldu.³⁷⁶

³⁷⁵ 20. Yılında Cumhuriyet Rejiminde İnhisarlar, s. 22.

³⁷⁶ Bu kanunun meclisteki akisleri ise şöyledir:

Konya Vekili Dr. Şevki Uludağ: *“Kahvenin içinden kafeini almak işinin bir tağşiş olup olmadığı hakkında geçen celsede cereyan eden münakaşa sırasında muhterem mazbata muharriri bunun tağşiş olduğunu ilâve ettiler. Bu gün şükranla görüyoruz ki, vaziyet değişmiştir, muhakeme değişmiştir. Biz hak kazanmış oluyoruz, yalnız burada kafeinsiz kahvenin Türkiye'ye ithali hakikaten Devletin inhisarı altında bulunmalı mıdır? Bu mesele çaylar için de aynen böyledir. Biz kahveyi esasen gıda maddesi olarak kullanan insanlar değiliz. Biz nihayet kahveyi yorgunluk kahvesi diye içeriz. Bununla beslenme cihetine hiç yanaşılmamıştır. Evvelce de Ticaret vekilinin buradaki beyanatında kahve ve çayın gıda maddesi sayılmadığı hakkındaki beyanatını hatırlarsınız. Arkadaşlar; memlekette tütün yetiştiriliyor. Fakat bunun içerisinden nikotini alıp ta nikotinsiz tütün satmak mümkündür, işte bugün Devlet elinde bulunan buğdaydan bazı müesseselerin glüten ekmeği yapması aynı iştir. Glüten ekmeği nikotinsiz tütün, kafeinsiz kahve bunlar aynı nevi şeylerdir. Bu bir sanattır, memlekette şimdi yapılıp yapılmadığını bilmiyorum, fakat memlekette bu türlü sanatın inkişafı hiç de gayrimümkün değildir. Bunun nazara alınması lâzımdır, buna kanaat ediyorum. Fakat istenildiği derecede kafeini ihtiva etmek, kafeini tamamen alınmış olan kahveyi kâfi derecede kafeini haiz şekilde piyasaya sevk etmek, zannedirim ki, inhisarlar vekâletinin bunda biraz fedakârlık etmesi lâzımdır. Bilmem amma, Faik Kurdoğlu arkadaşımız Brezilya'dan gelen kahvenin böyle olduğunu söylüyor. Ben yalnız Almanya tarikiyle gelen kahvelerin böyle olduğunu biliyorum. Maruzatımın hulâsası şudur; kafeinsiz kahvelerin imal, istihsal ve yapma işini biraz da halka bırakmak doğru olur.”*

Trabzon Vekili Faik Ahmet Barutçu: *“Efendim, evvelâ yanlış anlaşılan bir noktayı tavzih etmek istiyorum. Bendenize geçen celsede Osman Şevki Uludağ arkadaşımız şöyle bir sual tevcih ettiler. Kafeini alınmış kahvenin ithali mağşuş kahve manasına mı gelir, Kafeinini almak tağşiş midir? dediler. Hayır dedim. Zabıt burada, tağşiş değildir. Kafeini alınmak değil ancak ecnebi bir madde ilâvesi suretiyle olursa tağşiş olabilir dedim, sarih olarak. Binaenaleyh, yanlış anlamış arkadaşım. Bu noktayı tavzih ediyorum. Bu bir. Her nevi kahve tabirinde kafeini alınmış, tadil edilmiş kahve dahildir. Amma başka madde katılmak suretiyle kafeini tadil edilirse o dahil değildir. O tağşiş olur. Başka bir madde karıştırmak suretile kafeini tadil edilse dahi bu tağşiş olur. Şimdi Kurdoğlu arkadaşımız Devletin böyle bir tağşiş yapmasına salâhiyet verilmesini istemektedir,*

arzuları budur. Efendim; Muvakkat encümen bu fıkre taraftar olmamıştır, tağşişe taraftar olmamıştır. Şunun için taraftar olmamıştır. Bir defa kanunun esbabı mucibelerinden biri tağşişin önünü almaktır. Kahvenin halis ve hilesiz olarak müstehlike arzını ve intikalini temin etmektir. Şimdi bir defa eğer Devlete mağşuş kahve ithal, imal ve satmak salâhiyetini verecek olursak bu defa kanunun mucip sebeplerinden bir tanesini baltalamış oluruz. İkincisi; esasen bu kanunda mağşuş kahvenin satılması menedilmektedir. Fert mağşuş olarak satarsa cürüm olur. Fakat Devlet mağşuş satarsa bu, cürüm değil, mubah olur. Böyle bir şey kanunun bünyesinde bir nevi garabet yaratmak demektir. Üçüncüsü; eğer İnhisar idaresi tağşiş salâhiyeti alır ve mağşuş kahveyi piyasaya arzedecek olursa o zaman diğerlerinin bunu yapmasının önüne geçilmesine imkân bulunmaz ve sonra eğer piyasaya mağşuş kahve arzedilecek olursa istihlâki azaltmak ihtimali vardır ki, esasen mağşuş kahve piyasaya arzedildiği zaman belki kaçakçılığa da sebep olacaktır. Gerek kaçakçılığa sebep olması bakımından ve gerek istihlâki azaltmakta müessir bir mahiyet taşıması bakımından böyle bir şeyin tecviz edilmesine encümenimiz taraftar olmamıştır. Şimdi arkadaşımız encümenin sarîh olarak iltizam etmediği bu maksadı bazı böyle, kelime oyunu demiyeyim, kelime değiştirmeleriyle temin etmek istemektedirler. Bu tağşiş değildir, bu ıslahıdır diyerek. Efendim kahvenin terkibine başka bir şey karıştırdığımız takdirde bu mağşuştur. Avrupa'da böyle imiş, güzel, orada öyle olabilir amma Avrupa'da inhisar yoktur. Bu mağşuş kahvedir, bu halis kahvedir. İstiyen halis kahve alır, istiyen mağşuş kahve alır. Halbuki biz inhisar altına almakta olduğumuza göre ki bunun sebeplerinden birisi de memlekette müstehlike halis kahve arz etmektir, artık bu kanunun bünyesinde Devlete bu işin yapılması salâhiyetinin verilmesinin encümenimiz yerinde olmayacağı kanaatinde bulunmuştur. Esasen kanun dahi halis olarak gelmiştir. Yani tağşiş salâhiyetini verir bir hüküm kanunda yoktur. Kurdoğlu arkadaşımız encümene geldi ve bu fikri ileri sürdü. Avrupa'da şöyledir, böyledir dedi. Amma bizim memleketimizde bu ancak bir tetkik mevzuu olabilir, tatbiki mümkün müdür? Faydalı mıdır, değil midir, anlaşılmalıdır. Fabrikasyon meselesi olduğuna göre. Hülâsa böyle mevzuu tetkik etmeksizin kanunun bünyesine koymaktan hazer ettik. Amma ileride tetkikat yapılır, lüzum tahakkuk eder ve bizim için tatbik imkânlarının mevcut olduğu kanatine varılırsa ileride Hükümet bunu yapabilir. Fakat sadece bir arkadaşımızın ileri sürdüğü bir fikri tetkik etmeksizin kanuna koymaktan hazer ettik. Mesele budur.

Rize Vekili Saim Ali Dilemre: “Efendim... (Alkışlar). Müsaade buyurun, yoksa bir daha çıkmam. Arkadaşlara derhatır ettirmek istiyorum ki bu kanun çabuk çıksın. Osman Şevki arkadaşımızın dediğini sonra da yapmak mümkündür. Faik arkadaşımın dediği gibi kafeini alınmış, alınmamış, ona ait hükümler sonradan yapılacak tetkiklerle bu kanunun içine bilâhare de konabilir. Malûmunuzdur, çay ve kahve gıdanın sarfını tanzim eder. Bunlar (anti deperditördür). Binaenaleyh fukara yorulduğu zaman bunlardan istifade eder. Hükümetin maksadı da fiyatları indirmekmiş. (Gülüşmeler). Biliyorsunuz, bu sene kış şiddetli oldu, soğuk nakıs 30 a kadar düştü, âdetâ Tibete döndü. Çayın yerine ıhlamur kullandık. Bir takım fıkara birdenbire ıhlamura rağbet gösterdi. Bunu gören bir takım gözü açık adamlar bunu kutulara koyup satmağa başladılar. Bugün herkes torbasının, yastığının içine ıhlamur olduruyor. (Gülüşmeler). Onun için kahve gibi, çay gibi maddeler hem yenilen şeylerin hazmında suubet de olsa çabucak yoluna koyar, hem de yemeğin üzerine bir parça içilirse az gıda alan bir kimsenin ağdıeni kudretinden istifade edebilmesi için hazanı günde on bardak çay içmesi icabeder. Bana dokunur, hiç birisini içmem. (Gülüşmeler). Fakat herkes benim gibi hasta değildir. Bu kanuna dokunup dokunup geri bırakmamalı, çabuk çıkmalı. Hükümet fiyatı indirecekse ve bu kanun çıktıktan sonra onu yapacağına göre bir ayak evvel bu kanun çıkmalıdır” **TBMM-ZC**, d.6, c.25, 20 Mayıs 1942, s. 204-206.

Bu dönemde kahvenin saf olarak piyasada bulunmasının zorluklarından, çayın içine nasıl yabancı otlar karıştırıldığından söz edilmekte, yine savaş yıllarında kahvede stokçuluğu ve karaborsacılık yoluyla bazı kişilerin zenginleştiğinden şikâyet edilmekteydi. Kahve ve çayın tekel altına alınmasının olumlu sonuçlar yarattığı; çayın kapalı kutularda satılmasının halkın hakiki çay tüketmesine yardımcı olduğu; yine kahve, İnhisarlar İdaresi'nin bayileri tarafından satıldığı ve sık sık kontrol edildiği için, katkılı kahve satanların tespit edilip cezalandırıldığı; stokların iyileşmesi nedeniyle de kahve dağıtım miktarı İnhisara alınmadan önceki döneme göre iyileştiği gözlemlendi.³⁷⁷ 11 Eylül 1946 tarihinde kabul edilen 4950 sayılı yasa ile kahve tekel kapsamından çıkarıldı. Bu yasa ile kahveye tüketim vergisi getirilerek tekel uygulamasının kalkmasıyla kaybedilen gelir telafi edilmiş oldu.³⁷⁸

Tablo XIX: *İnhisarların Hazineye Katkısı (Milyon TL)*³⁷⁹

Yıllar	Safi Tekel Katkısı	Tekel Ürünlerinden Alınan Savunma Vergisi	Kibrit ve Çakmak	Kibrit ve Çakmaktan Alınan Savunma Vergisi	Döner Sermaye Artırılması Karşılığı	Devlete Tekelin Katkısı	Toplam Devlet Gelirleri	Devlet Gelirleri İçinde Tekelin Payı
1935	29	3	1			33	255	12.94
1936	32	3	1			36	281	12.81
1937	33	4	1			38	310	12.26
1938	37	4	1			42	317	13.25
1939	38	4	1			43	310	13.87
1940	42	11	2		2	57	356	16.01
1941	33	28	1	2	5	69	423	16.31
1942	60	48	1	4	24	137	941	14.56
1943	81	53	0	8	4	146	948	15.40
1944	91	76		7	24	198	992	19.96
1945	56	45		5	4	110		

³⁷⁷ 20. Yılında Cumhuriyet Rejiminde İnhisarlar, s. 22, 28.

³⁷⁸ Doğruel, a.g.e, 173.

³⁷⁹ a.g.e, s.183.

1946	88	81		8	8	185	1048	17.65
------	----	----	--	---	---	-----	------	-------

5.5. İnhisar Şirketlerinde Sosyal Yardım

İnhisarlar İdaresi, kendi personeline ekonomik imkânlar çerçevesinde birtakım olanaklar sağladı. Kadın işçilere doğumdan önce ve sonra doktora raporu ile 12 haftaya kadar yarım yevmiye verilmekte böylelikle kadının dinlenmesi sağlanmaya çalışıldı. Dünya evine girecek olan işçi kadınlara koruma sandığındaki ikramiyesi oranında ikramiye verilerek yeni kuracağı hayatta yardımcı olundu. İşçilerin ekonomik darboğaza girdiklerinde tefecinin eline düşmelerini engellemek için yine koruma sandığından yıllık % 4 faizle ve 10 taksitle kredi imkânı sağlandı. Hastalanan işçilere doktor raporu ile ilk dört hafta yarım yevmiye sonraki dört hafta için dörtte bir yevmiye verildi.³⁸⁰

Tablo XX: *İnhisarlar İdaresi Sağlık Teşkilatı*³⁸¹

Şehirler	Revirdeki Yatak Sayısı	Doktor Sayısı	Hastabakıcı Sayısı
İstanbul	12	6	3
İzmir	4	1	1
Samsun	3	1	1
Adana	2	1	1
Malatya	2	1	1
Bitlis	1	1	1
Urfa	1	1	1

Bu imkânların sağlanmasında yaşanan birtakım olaylar etkili oldu. Bu vakalardan birini, bir fabrika müdür şöyle anlatmaktadır:

“1927 senesinde bir gün İstanbul Tütün Fabrikasının kapısının yanındaki pencerenin demir parmaklığına belinden iple bağlanmış bir oğlan çocuğu gördüm. Kapıcıya bu çocuğun niçin böyle bağlandığını sorduğum zaman kapıcı bana şöyle cevap vermişti

- Annesi içeride çalışıyor. Fabrikaya girerken çocuğa belindeki iple buraya bağladı.

³⁸⁰ Tekel Genel Müdürlüğü, ss.40-41

³⁸¹ A.g.e, s.41.

Odama çocuğun fan annesini çağırtım Aramızda şöyle bir konuşma oldu:

- *Hanım kapının penceresine bet ünden pir iple bağlanmış çocuk var, senin çocuğun mu?*
- *Evet, benim çocuğum*
- *Kaç yaşındadır bu çocuk?*
- *Üç buçuk yaşında*
- *Niçin çocuğu pencerenin parmaklarına bağladın?*
- *Ne yapayım, kocam askere gitti, ben çalışmağa, ekmek paracı kazan-maya mecbur oldum. Çocuğumu bırakacak, baktıracak kimsem yok. Kayıp olmasın, otomobil altında kalmasın diye getirip oraya bağladım, dedi.*”³⁸²

Bu durum sonrasında 1928 Aralık'ta İstanbul tütün fabrikası yakınında Nakşibendi tekkesinde ilk çocuk yuvası açıldı. Tek parti döneminde inhisar idaresi elindeki imkânlar çerçevesinde bu durumu yaygınlaştırmaya çalıştı. İnhisar İdaresi bünyesinde 18 yılda 5 çocuk yuvası açıldı.

Tablo XXI: *İnhisarlar İdaresi Bünyesindeki Çocuk Yuvalarına Dair İstatistiki Veriler*³⁸³

Şehirler	Yuvadaki Çocuk Sayısı	Öğretmen Sayısı	Hemşire
İstanbul	320	2	2
İzmir	50	-	1
Samsun	50	-	1
Adana	2	-	-
Malatya	24	-	-

İnhisar İdaresi okul çağında olan işçi çocuklarına defter, kitap, kalem, lastik vs. ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Aynı zamanda fabrika bünyesinde dershaneler açtı ve Milli Eğitim Müdürlüğünden gönderilen öğretmenler tarafından dersler verildi. 1945-1946 yıllarında bu dershanelerde eğitim gören 500 öğrenci bulunmaktaydı. İşçiler arasında çeşitli spor aktiviteleri düzenlenmekte ulusal yarışlara sporcu gönderildi. Cumhuriyet rejiminden önce fabrikaların yemekhanesi bulunmamaktaydı. İnhisarlar idaresi tarafından devralınan

³⁸² A.g.e, ss. 40-41.

³⁸³ A.g.e, s.43.

fabrikalarda bu eksiklik giderildi ve düzenli olarak yemek çıkarıldı. Haftada bir-iki gün ücretsiz olarak tatlı da verildi. Yemekler doktorların gözetiminde ve sarf edilecek kalori hesabına göre yapılmaktaydı.³⁸⁴

Tablo XXII: *İnhisarlar İdaresi Bünyesindeki Yemekhanelere Dair İstatistikî Veriler*³⁸⁵

Yıl	Yemek Yiyen İşçi Sayısı	Maliyeti	Her Bir Kabın Maliyeti	Kap Âdeti
1941	3.782	103.041	11	947.532
1942	11.996	480.201	16	2.999.146
1943	15.624	899.958	23	3.906.169

İnhisar İdaresi dönemin “İş Kanunu” hükümlerine uyarak bir bünyesinde bir yardım cemiyeti oluşturdu. Görevleri arasında Hastası olan memurların hastalarına baktırmak, ilâçlarını yaptırmak, hastaneye yatırmak ve taşradaki memurların lise çağındaki çocuklarının okumaları için bir öğrenci yurdu açtı.

Tablo XXIII: *İnhisarlar İdaresi Bünyesinde Kurulan Yardım Cemiyeti’nin İlk Yılında İşçiye Sağladığı Destekler (TL)*³⁸⁶

Yardım Türü	İlk 6 ay	İkinci 6 ay	Toplam
Evlenme ve Evlendirme	24.725	24.500	49.225
Doğum	5.750	6.125	11.875
Ölüm Masrafları	812	4.730	5.542
Ölüm Yardımları	30.000	31.000	61.000
Tedavi Yardımları	10.939	19.176	30.095
Yemek Yardımları	65.102	27.776	92.878
Yakacak Yardımları	3.997	11.539	15.536
Kira Yardımları	-	4.280	4.280

³⁸⁴ A.g.e, s.43.

³⁸⁵ A.g.e, s.43.

³⁸⁶ A.g.e, s.47.

Ayni Yardımlar	3.636	27.312	30.948
Yurt Masrafları	8.309	21.647	29.956
Okutma Yardımları	-	1.555	1.555
Müteferrik Yardımlar	535	1.696	2.231
Ödünç Para Yardımı	153.832	185.592	339.424
TOPLAM	307.636	366.908	674.545

SONUÇ

Tek parti döneminde uygulanan maliye politikalarının amacı Osmanlıdan kalan mali yapıyı düzeltmek, ülkeyi reformlarla modernleştirerek hızlı bir kalkınmayı sağlamak, eşit bireyler yaratarak bütün halkın refahını artırmak ve böylece tam bağımsızlığı gerçekleştirmektir. Bu dönem boyunca, yönetim tarafından; günün iktisadi, sosyal ve siyasal koşullarını dikkate alan, ilgili dönemde geçerli olan ana iktisadî görüşlerden büyük ölçüde yararlanmaya çalışan, iktisat politikalarının oluşumunda katılımcılığa önem veren ve ülkenin yararına olacak politikaları tercih etmekte tereddüt etmeyen bir yaklaşım benimsendi. 1923-1929 dönemi serbest ticaret koşullarının varlığı altında devletin, sosyal ve iktisadi hayatın yeniden inşa edildiği ve mali yapının modernleştirildiği bir dönemdir. Sınırlı sayıda tarımsal ürün ihraç edebilen, buna karşılık pek çok tüketim malını ithal etmek zorunda olan Türkiye'nin dünyada yaşanan 1929 dünya ekonomik buhranından etkilenmesi ile Türkiye bir yandan krizin etkilerini hafifletici önlemler almaya çalışırken bir yandan da bir sanayileşme hamlesi başlatarak temel tüketim mallarını ülke içinde üretmek için yatırımlara başladı. 1930-38 boyunca bir yandan küresel krizin etkileri hafifletilmeye çalışıldı; öte yandan, devlet müdahaleleri ve kamu yatırımlarını artırmak suretiyle hızlı bir biçimde sanayileşmek amaçlandı. Dünya Savaşı sırasında yönetim savaş dışı kalmaya çalışırken bu kalkınma ve sanayileşme atılımları duraksadı. Türkiye savaşa girmemesine rağmen ekonomisini tüm ağırlığını ile hissetti. Ordu'da asker sayısı yaklaşık on kat artırılıp çalışan nüfus askere alınınca üretim düştü, fiyatlar yükseldi. Devlet ekonomik döngüyü sağlamak için bir takım vergiler koydu ve savaşı en az zararla atlattı. Tüm bu uygulamalarda inhisarlar kaynak yaratma görevi ile önemli bir rol aldı.

İnhisar sistemi eski çağlardan beri kullanılmakta olsa da önem kazanması sanayi devrimi ile birlikte 19. Yüzyılda gerçekleşti. Osmanlı Devleti, modern zamanlardaki anlamı ile ilk tekel girişimi afyon tekeli ile oldu. Fakat İngiltere'nin baskısı ile İnhisarı kaldırmak zorunda kaldı. 1862 İnhisar Kararnamesi ile Devlet kendince önemli gördüğü birtakım maden ve tarım ürünlerini inhisarı altına aldı. Fakat aldığı dış borçlara karşılık olarak göstermesi ve 1875 moratoryumundan sonra ödeyememesi ile birlikte bu inhisarların önemli bir kısmını önce Galata Bankerlerine sonra Duyun-u Umumiye idaresine bıraktı. Petrol gibi başka madde ve ürünler için inhisar hakkı kullanmasına büyük devletler ve imzalanan ticaret antlaşmaları izin vermediği için, Duyun-u Umumiye idaresindeki inhisar haklarını 1923'te Mili Mücadele kazanılana kadar kullanamadı. Bu dönemde borca karşılık gösterildiği için borç ödemekten

başka İnhisarların Osmanlı Devleti'ne önemli derecede bir yararı olamadı. Dünya savaşı sırasında 1914'te kapitülasyonların kaldırılması ile özellikle savaşın son yıllarında bütçede önemli bir yer edindi. İnhisarlar Milli Mücadele'de ise Ankara Hükümeti'nin Duyun-u Umumiye İdaresi'ne yaptığı baskı ile Ordu ve savaş giderlerinin finansmanında kaynak olarak rol aldı. Lozan'ın imzalanması ile kapitülasyonlar ve Duyunu Umumiye İdaresi kalkınca genç Cumhuriyet Duyun-u Umumiye'den kalan tekellerin önemli gördüklerini ve yeni kurulan inhisarlar ile birlikte devlet inhisarına ya da İzmir İktisat Kongresi ile birlikte benimsenen ekonomi politikası gereği devletin büyük ortak olduğu anonim şirketlerle yabancı şirketlere ihale etti.

İnhisar sistemi 1932 yılına kadar çeşitli idare biçimleri ile yürütüldü. Bunun nedenleri ise, ekonomik sistem arayışlarının dönem içinde çeşitli düzeylerdeki tartışmalarla sürmesi ve henüz kesin bir çözüme ulaşılamamış olmasıydı. Cumhuriyet'in en önemli hedefi önlerindeki siyasi ve ekonomik ağır sorunlara bir an önce çözüm bulmaktı. Yıkılmış bir imparatorluktan devralınan bozuk ekonominin Kurtuluş Savaşı koşullarında iyice hırpalanması sonucunda yönetimin öncelikli hedefi ekonomik darboğazdan çıkış yolu aramak oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan dış borçlara ek olarak ekonomiyi tekrar harekete geçirebilmek ve yeni siyasi yapıyı yürütebilmek için gerekli olan kaynakları inhisar uygulamaları ile sağlanabileceği düşünülmekteydi. Yani Devletin tekel politikası, imtiyaz geleneğine uygun olarak gelir kaygısı üzerine kuruldu. Bu dönemde İnhisarların bir diğer amacı da Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve Lozan'ın hükümleri gereğince devletin gümrükleri kontrol edememesi nedeniyle bütçede oluşacak boşluğun giderilmesiydi. Yönetim ithalat, mali ve idari olmak üzere üç çeşit inhisar sistemi benimsedi. Bu inhisar sistemlerinin İhalelerinde İttihat ve Terakki'den kalan milli burjuva yaratma eğiliminin izlerini görmek mümkündür. Şirketlerin ortakları arasında hükümetin yakınları veya bürokrat-milletvekilleri ağırlıktaydı. Liman inhisarları başta olmak üzere bazı şirketlerin kuruluş sermayesini bile Devletin karşıladığı oldu. İnhisar haklarını elinde bulunduran şirketler ve bürokratlar kendi alanlarında tek olduğu için fiyat politikasını yüksek tutarak yüksek karlar elde etti. Ekonomide hedeflenen atılımları gerçekleştirebilmek için gerekli olan kaynağın önemli bir kısmını inhisarlar sağladı. İlk yıllarda, devlet tekeli uygulamalarından sağlanan gelirlerin önemli bir bölümü demiryolu ulaşımının geliştirilmesine ayrıldı. O dönemde kullanılabilir en etkin ulaşım aracı olan demiryollarının yeniden işler hale getirilmesi ile hem ticaretin kolaylaştırılması yoluyla ekonominin canlandırılması, hem de hükümetin gücünün ülkenin geniş bir kesimine daha kolay bir biçimde ulaşması sağlanmaya çalışıldı. Daha sonra

İnhisarlardan sağlanan gelirler diğer devlet gelirleri ile birlikte genel bütçenin gelir kısmını oluşturdu. Yabancılar verilen imtiyazların hemen hepsi iflas, yolsuzluk, kaçakçılık gibi nedenlerle yükümlülüğünü yerine getiremezken milli inhisarlar dönemin şartlarına göre başarılı oldu. Aşar vergisini kaldırılmasından sonra bütçeyi ayakta tutan önemli bir gelir kaynağı oldu ve 1926-1932 yılları arasında inhisar gelirleri, bütçenin ortalama %20'sini oluşturdu. Tekel gelirleri, kamu yatırım fonunu finanse etti. Gümrük tarifeleri üzerindeki yetkilerin kısıtlandığı 1929'a kadarki dönemde Tekel maddeleri, ithalatı da kapsayacak şekilde tutularak yerli sanayi himaye edildiği gibi istihdam da sağladı. Devlet tekeli uygulamalarından 1920'li yıllarda elde edilen en önemli sonuçlardan biride 1931 yılında fiilen faaliyete geçen Merkez Bankası için gerekli kaynağın bir bölümünün sağlanmasıydı.

Liberal dönem diyebileceğimiz Cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancılar verilen inhisar hakları nispeten başarısızlıkla sonuçlandı. 1929'da Dünya Ekonomik Buhranı meydana gelince yabancı sermaye kibrit inhisarı haricinde Türkiye'den çekildi. Bu dönemde İnhisar işletmelerinden binlerce işçi çıkarılmak zorunda kalındı. Çok partili hayata geçiş denemesi olan SCF'nin hedeflerinden biri de inhisarlar oldu. Mecliste ve mitinglerde muhalefetini sık sık inhisarlar üzerinden yaptı. SCF'ye göre birtakım tekeller özellikle de liman inhisarları kaldırılmalı, kaldırılamıyorsa devlet ayrıcalık sağladığı anonim şirketler yerine inhisarları kendisi yönetmeliydi. Bu dönemde bütçe açığı kapatılmak için inhisarlar ile gerçekleştirilmek istenen başarılı olunurken aynı zamanda dolaylı bir vergi olması sebebiyle fiyatlar yüksek tutulması sebebiyle de SCF'nin hedef tahtası oldu. Liberal dönemde istenilen sonucun tam olarak alınamaması üzerine yönetim ekonomide Devletçilik modeline geçerken SCF'nin yaptığı muhalefet de göz önüne alınarak inhisar işletmeciliğinde değişikliğe gidildi.

Liberal dönemde Devlet'in cari harcamalarının finansmanını inhisarlar sağlarken devletçilik döneminde altyapı yatırımlarının ve devletçilik ilkesi ile yapılan kamu harcamalarının finansmanını sağladı. Özellikle tütün fabrikaları başta olmak üzere inhisar kuruluşları halka istihdam sağladı. 1930'lu yıllardan itibaren başlayan devletçilik döneminde hükümetler inhisar gelirleri de dâhil olmak üzere bir yandan bu kaynakların miktarını artırmanın yollarını aradılar, diğer yandan da bu kaynakları sanayi ve altyapı yatırımlarının finansmanında kullandı.

Dünya Savaşı sırasında ithalatın durma noktasına gelmesi, olası bir savaş ihtimaline karşı ordunun mevcudunun aşırı miktarda arttırılması üretimin düşmesine ve fiyatların yükselmesine sebep oldu. Savaş ekonomisi içerisinde doğrudan ve dolaylı vergileri arttıran

hükümet milli korunma kanunu ve varlık vergisi ile bütçe açıklarını finanse etmeye çalıştı bu dönemde inhisar gelirleri tek başına bütçenin dörtte birini oluşturdu. İnhisar meselesi mecliste liberal kesim ile devletçi kesimin fikirlerinin çatıştığı en önemli sahalardan biriydi. Liberal kanat inhisar oylamalarında genellikle istediği şekilde karar çıkmayacağına kanaat getirdiğinde oylamaya katılmadı.

İnhisar hakları idari yapısı nasıl olursa olsun hem Osmanlı Devlet’inde hem Cumhuriyet döneminde kaynak yaratma görevi üslendi. Cumhuriyet zamanında ise Tekel tarafından hazineye aktarılan gelirler toplam devlet gelirleri içinde ortalama %15 dolayında paya sahip oldu. Devletin, gelir ihtiyacına göre, inhisarlar hasılatını artırıp azalttığı anlaşılmaktadır. Gümrük tarifelerinin serbest bırakılmasından önce toplam genel bütçe gelirlerinin % 27,7’sine varan inhisar gelirleri, 1938’de % 12,8’e düşse bile; II. Dünya Savaşı sırasında yeniden arttı. İnhisarlar Cumhuriyet dönemi boyunca bir nevi tahsilat veznesi, sanayileşme ve istihdam ünitesi, tüketici ve üreticiyi himaye, gelir ve fiyat politikaları aracı, İhracat ve ihraç ürünlerinin kalitesini koruma işlevi gördü. İşçi ve memurlara dönemin koşullarına göre birtakım olanaklar sağlandı. Bu çerçevede İnhisarlar idaresinde sosyal devlet anlayışının da izlerini görmek mümkündü. Ayrıca Tekel’in, tütün, şeker pancarı ve çay vb. tarımına ve çiftçilerine katkıda bulundu. İnhisarlar idaresi üreticiyi destekleyip korurken aynı şeyi tüketici için söylemek güçtür. Rekabetin olmaması inhisar ürünlerinde pahalılığı da beraberinde getirdi. Bunun yanında sigara ve alkol başta olmak üzere birtakım ürünlerin yeterli kalitede olmaması halk nezdinde uzun yıllar şikâyet konusu oldu.

KAYNAKÇA

A.RESMÎ KAYNAKLAR

1.Başbakanlık Devlet Arşivleri

1.2. Cumhuriyet Arşivi

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

B. GAZETELER

Ahenk

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Hâkimiyeti Milliye

Hizmet

Hürriyet

Meslek

Milliyet

Yeniçağ

C. KİTAPLAR

12 Ağustos 1934 Pazar Günü Fevkalade Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Verilen Meclisi İdare Raporu, İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul, 1934.

1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara Sanayi Odası, Ankara, 2008

ACAR Sadık, **İktisada Giriş**, Deü, Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayın No:7, Ankara, 1989.

AĞAOĞLU, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, Baha Matbaası İstanbul, 1969.

Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Tek Parti Dönemi, “Gazi Bana Çok Kızmış” Cilt I, Yay. Haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

AKALIN Güneri, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, T.C, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008.

AKSOY Yaşar, **Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat 1923)**, Maya Matbaacılık, 1991.

AKŞİN, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

ARI, Kemal, **İzmir'den Bakışla, Türkiye'de Kabotaj, Haklar Kazanımlar Bayramlar**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, No:3, İzmir, 2009.

ATATÜRK Kemal Mustafa, **Nutuk**, Evrensel İletişim Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Pozitif Yay, İstanbul, 2004.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni, Cilt I**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938, cilt III**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

BAŞAR, Ahmet Hamdi, **Yaşadığımız Devrin İç Yüzü**, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1960.

Benim Adım Ford Otosan, Kesişim Yayınları, İstanbul, 2010.

BERİŞ, Hamit Emrah, **Tek Parti Döneminde Devletçilik, Türkiye’de Otartarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Liberte Yayınları, Ankara, 2009.

BİLMEZ, Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

BORATAV, Korkut, **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.

BÜLBÜL, Yaşar, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2010.

CEM İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Cumhuriyetin 50. Yılında İzmir, İzmir, 1973.

Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon, 1973 İl Yıllığı, Trabzon, 1973.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, İmge Yayınevi, Ankara, 2003.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, C.1**, İmge Yayınevi, Ankara, 2004.

ÇETİNOĞLU, Ali Sait, **Varlık Vergisi, Ekonomik ve Kültürel Jenosid**, Belge Yayınları, İstanbul, 2009.

Danaburnu, Courtiliere Grillotalpa Vulgaris, T.C İnhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, K.F.M (203), 1935.

DERİN Haldun, **Türkiye’de Devletçilik**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.

DİNLER Zeynel, **İktisada Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2006.

DOĞRUEL Fatma, DOĞRUEL Suat, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.

EDİGER, Volkan, Ş, **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003.

EDİP, Habib, **Avrupa'da Tütün İnhisarları ve Türkiye'de Tütün İnhisar İdaresi**, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1931.

EKENER Haşım, **Türkiye'de Mükerrer Sigorta Sorunu ve Vesaiki ile Reasürans Davası**, Kaya Basımevi, İstanbul, 1974.

EMİROĞLU Kudret, DANIŞOĞLU Bülent, BERBEROĞLU Binnur, **Ekonomi Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yay, Ankara, 2006.

ERHAN Çağrı, **Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Müfettişlerinin Haziran 1939'da Ankara'da Yaptıkları Toplantıya Dair Raporlar, T.C Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Neşriyatı, Ankara Devlet Matbaası, Ankara, 1939.

GÜNEŞ Erdoğan, ALBAYRAK, Mevhibe, GÜLÇUBUK Bülent, **Türkiye'de Gıda Sanayii**, TEKGIDA-İŞ, İzmir, 2002.

GÜRSOY Deniz, **Çilingir Sofrasında Rakı**, Oğlak Yayınları, 2001, İstanbul.

Halıcı Şaduman, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.

İNAN, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyet'inin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

İNAN, Afet, **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat 4 Mart 1923**, TTK Basımevi Ankara, 1982.

İNAN, Afet, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

İnhisarlardan Günümüze Tekel Teftiş Kurulu Başkanlığı, Tekel, İstanbul, 2008.

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, (1920-1933), Ankara Başvekâlet Matbaası, 1933.

İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi nizamnamesi ve imtiyaz mukavelenamesi, Bilgi Matbaası, İzmir, 1925.

KAPATEPE, Şükrü, **Tek Parti Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul, 2006.

KARAOSMANOĞLU Yakup Kadri, **Politika'da 45 Yıl**, iletişim Yayınevi, İstanbul 1984.

KARAYAMAN, Mehmet, **Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu**, Uşak Akademi Kitabevi, Uşak, 2010.

KAZGAN Haydar, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Şirketleşme**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999

KEPENEK, Yakup- YENTÜRK Nurhan, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Yayınları, 1995.

KESER İhsan, **Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993.

KIRAY Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

KİNROSS Lord, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007.

KİPAL Ulaş, UYANIK Özgür, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

KİREEV, Nikolai G, **20'li, 30'lu Yıllarda Türkiye'de Devletçilik Politikasının Bazı Özellikleri**, X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara, 1994.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna, TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri**, Ankara Üniversitesi SBF, Yayınları, Ankara, 1980.

KORALTÜRK Murat, **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2002.

KORALTÜRK, Murat, **Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Ankara, 1997.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: I,II**, Ankara Üniversitesi, SBF, Yayınları, No: 569, Ankara, 1988.

KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2007.

LOKMAN Kemal, **Cumhuriyetin 50. Yılında Petrol Endüstrimizin Durumu**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974.

LOKMAN Kemal, **Türkiye’de Petrol Madenleri**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Atatürk Dönemi Maliye Politikaları, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008.

İhsaiyat-ı Maliye (1885-1909), Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 2000/357, Ankara, 2000.

MERAY, Seha, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C.7-8**, YKY, İstanbul, 1993.

Mersin Limanı, Nafia Vekâleti, Demiryolları ve Limanlar İnşaat Reisliği, Ankara, 1954.

MUTLU, N, Yücel, **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988**, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1989.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

ÖKÇÜN Gündüz, **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**, Hil Yayınları, 1984, İstanbul.

ÖKÇÜN Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi, SBF Yayınları, Ankara, 1981.

ÖKÇÜN, Gündüz, **1920-19230 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No 82, Ankara, 1997.

ÖNSOY, Rıfat, **Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1914)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.

ÖZAKMAN, Turgut, **Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi 1881-1938**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

SAKA Reşat, **Uyuşturucu Maddeler, Afyon-Morfin-Eroin-Esrar-Kokain Hakkında Milli ve Milletlerarası Hukuki ve Sosyal Durum**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

SARC, Ömer Celal, **Türkiye’de Tuz Talebi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944.

SONYEL R. Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK Basımevi Ankara, 1991.

SÖNMEZ, Mustafa, **İşte Eseriniz!, 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

ŞENBUDAK Özcan, **Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili, Mustafa Şeref Özkan**, Libra Yayınları, İstanbul, 2009.

TABAKOĞLU, Ahmet, **İktisat Tarihi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.

Tekel Genel Müdürlüğü, Tekel Matbaası, Ankara, T.Y.

TEKELİ İlhan - İLKİN Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

TEKELİ, İlhan – İLKİN, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ, Ankara, 1982.

TEKİN Fazıl, **Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, 1974.

TEZEL, S. Yahya, **Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

TİMUR Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yayınevi, Ankara, 1993.

TOPRAK Zafer, **Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1988.

TUNCAY, Mete, **Eleştirel Tarih Yazıları**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2006.

TUNCAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931**, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005.

TUTEL, Eser, **Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Türkiye Cumhuriyeti Tütün İhisarı İdaresi memurlarına mahsus dâhili nizamname, Hamid Matbaası, İstanbul, 1927.

Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye Cilt: IV, Cem Yayınları, İstanbul, 2005.

Tütün Düşmanlarına Karşı Mücadele, T.C İhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, K.F.M (147), 1935.

Tütün Düşmanlarile Mücadele, Taun Otu-yahut-Oronbanş, T.C İhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, İhisarlar Matbaası, 1934.

Tütüncülüğümüze Dair Bir Hasbihal, T.C İhisarlar Umum Müdürlüğü, Ziraat Fen Şubesi, İhisarlar Matbaası, 1934.

Uyuşturucu Maddeler İhisarı, Türkiye’de ve Dünya’da Afyon, İktisat Vekâleti, T.Y.

YENAL, Oktay, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

YETKİN Çetin, **Türkiye’de Tek Parti Dönemi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

YETKİN, Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

E. TEZLER

AFŞAR Erkan, **Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İktisadi Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2009.

CEYLAN, Coşkun, **Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi**, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Ana Bilim dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1993.

DURAK, Selçuk, **1929 Dünya Ekonomik Buhranının Mersin Limanı Üzerindeki Etkileri**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin, 2006.

GÜRSOY, Özgür Burçak, **The Opium Problem In Turkey, 1930-1945**, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2007.

ÖZTEL, Muharrem, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2007.

KARABULUT, Umut, **Ticari Açıdan İzmir Limanı 1923-1929**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir, 2003.

F. MAKALELER

“İnhisar Değil Bandrol!” Meslek (Haftalık Resmi Gazete) Sayı:16, 31.03.1925. İstanbul.

“İnhisar İdaresi Tütünlerimizi Bozuyor mu?” Türk Tütünleri Mecmuası, Sayı:30-31, 15.03.1928, 01.04.1928.

“İnhisarda Neşriyatın Yeri” **Bütün**, 1 Mayıs 1934, No:3 Yıl: 1, İstanbul.

“İnhisarlar Tütün Enstitüsü” **İstihbarat Bülteni**, c. 6, sayı:100, Ocak 1938.

“Tuz İstihsal ve Satışında İnkişaf” **İstihbarat Bülteni**, c.6, Sayı: 102, Ekim 1938.

A.Ali, “Bugünkü İktisatta İnhisar Temayülleri” **Bütün**, 1 Mayıs 1934.

Aktar Ayhan, “Varlık Vergisi’nin Hikâyesi” **Toplumsal Tarih**, Sayı:121, Ocak 2004.

Başvekil İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı, 22, Ekim 1933, **Kadro Seçmeler**, İleri Yayınları, İstanbul, 2004.

Cevat E. Taşman, “Petrolün Türkiye’de Tarihçesi”

http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/39_4.pdf Son Erişim 22.04.2011.

Farul Gonel, “Türkiye’de Rakı Sanayii” **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 95-96, 1 Mart 1937, 1 Nisan 1937.

General Asım, “Barut İnhisarı Hakkında Malumat” **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 96, 1 Nisan 1937.

Korkut Boratav, “Türkiye’de Devletçilik” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.II**, İletişim Yayınları

M. Ziya Dokumacı,” Kaçak İnhisar Eşyasının İstimat ve İstihlakı” **Adliye Ceridesi**, Sayı:3, Ankara, 1942.

Maden Mühendisi Evinsel, “Kaya Tuzu” **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 94, 1 Şubat 1937.

R. Uhry, “İnhisarın Nazariyesi” **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 97, 1 Mayıs 1937.

Refii Şükrü, “Türkiye Tütün İnhisar İdaresinin Devlet Maliyesi ve Ulusal Ekonomi Bakımından Ehemmiyeti ve Yabancı Tütün İnhisarlarile Mukayesesi” **İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Sayı:2, İstanbul, 1936.

Refii Şükrü Suvla, “*Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı*” **İstihbarat Bülteni**, c. 6, sayı:100, Ocak 1938.

Rıza Ergüven, “*İspirto, İspirtolu İçkiler ve Sanayii*” **İstihbarat Bülteni**, C. 6, Sayı 94, 1 Şubat 1937.

F. İNTERNET ADRESLERİ

limanlar.awardspace.com/sayfam.html

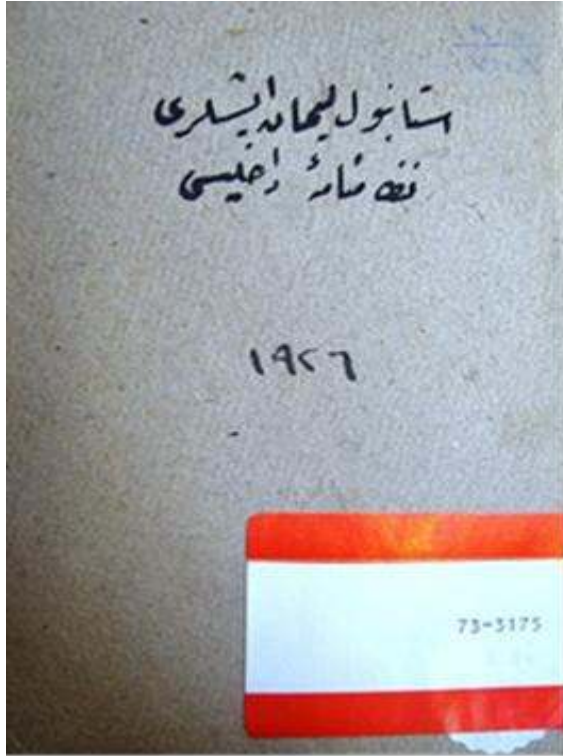
www.mta.gov.tr/

www.tbmm.gov.tr

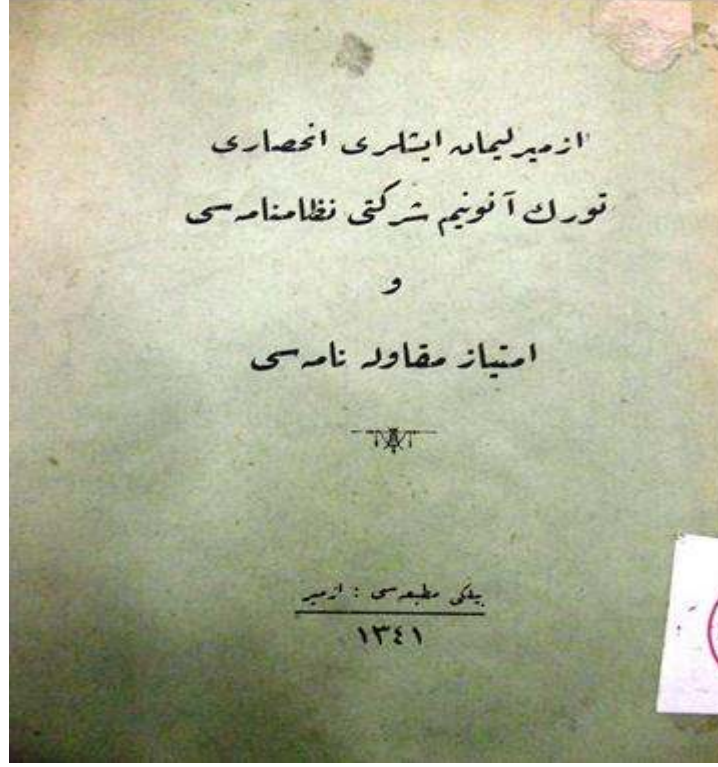
www.tdi.com.tr

EKLER

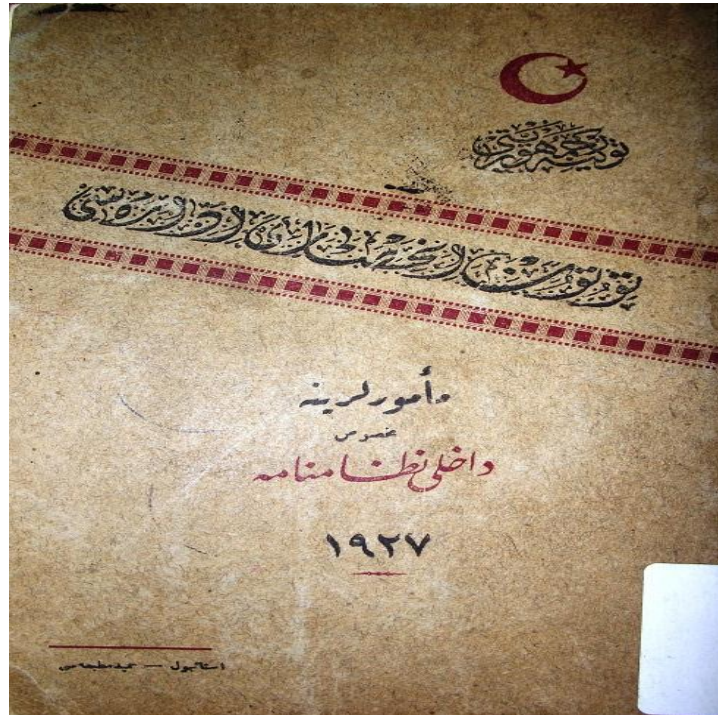
EK-1 İstanbul Liman İşleri İnhisarı Nizamnamesi

EK-2 İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi nizamnamesi ve imtiyaz mukavelenamesi

EK-3 Türkiye Cumhuriyeti Tütün İnhisarı İdaresi Memurlarına Mahsus Dâhili Nizamname

EK-5 1934 Yılında Uluslararası Yarışmada Birincilik Kazanan İnhisarlar Umum Müdürlüğü Binası

Assurée que je serai en possession de ces renseignements, je
 vais à présent de pouvoir faire à Toto Excellence, une proposition
 essentiellement au point de vue du capital à investir, et au point de
 vue de la rentabilité de la physique: brevets, usages, rentabilités,
 avoirs pécuniaires etc. dans le cadre de la formule de rentabilité
 choisie par Toto Excellence.

Je me permets d'attirer l'attention de Toto Excellence,
 sur les avantages que la parvovirus aura par rapport à une telle
 combinaison qui, d'une part donnerait à la P.R.O. une plus grande
 autonomie entière dans le département de physique, et d'autre
 part, Nationale se qui, en cas de guerre, la mettrait à l'abri des difficultés
 de fournitures d'appareils par des pays étrangers qui pourraient être, en
 fait, des belligérants, d'autre part, une telle combinaison pourrait
 présenter, pour le Esvior local, une source d'économie importante,
 les appareils combinés dans ce pays devant revenir à un coût moins
 élevé que ceux achetés à l'étranger.

Dans l'espérance que cette proposition pourra attirer l'
 attention de Toto Excellence, et que elle lui sera agréable, je
 suis à Toto Excellence, la respectueuse, d'avoir l'honneur.

J. S. Cortés de Jover.
 Ambassadeur (titulaire) Directeur de la Radio Inductiva.
 25, rue du Boulevard Foch-Lep.

Nagia Baklan
 Bay Geti Kaya'ga Dakhin.
 24. E. 434.

Paris 15.
 27-10-78 1768

EK-6 İnhisarlar İdaresi Amblemi

**EK-7 İspirto ve İspirtolu İçkiler
İnhisarı Amblemi**

EK-8 Tütün İnhisarı İdaresi Amblemi

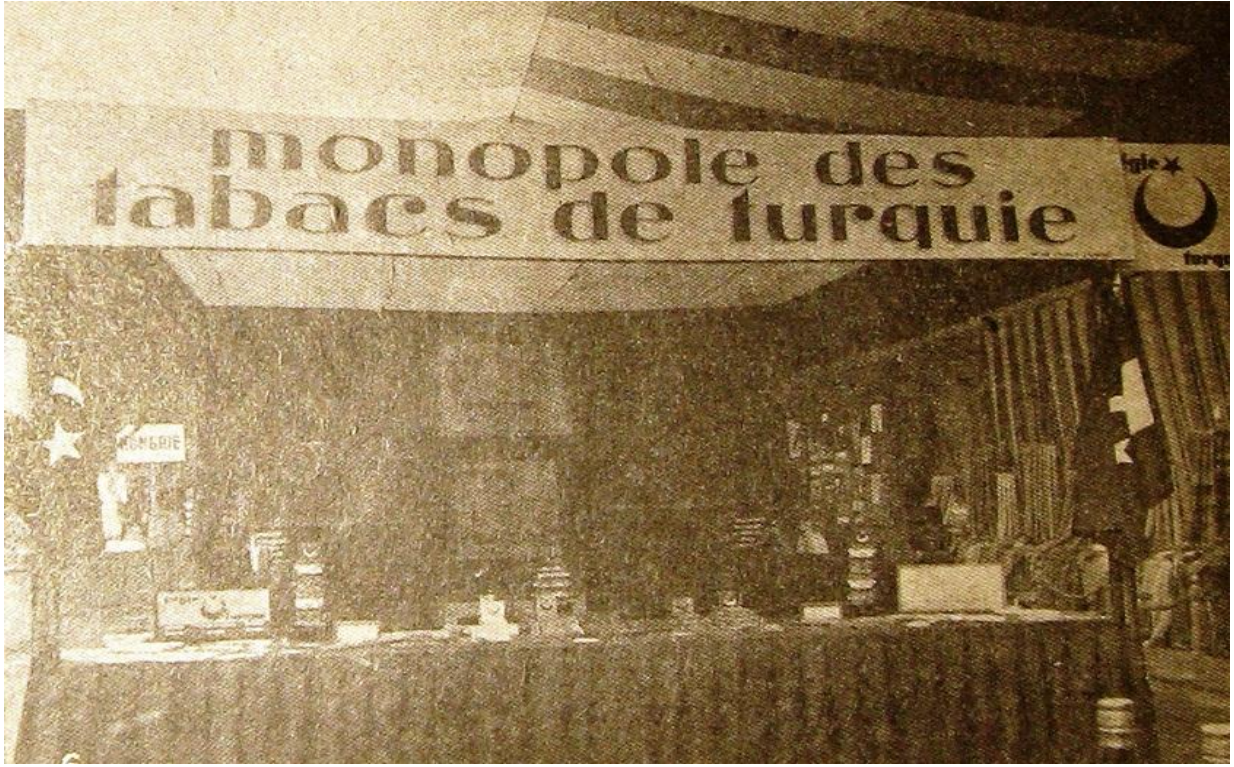

EK-9 İnhisar İdaresi Kibritleri

The emblem is a rectangular design with a yellow background. It features a red five-pointed star at the top. Below the star is a stylized, symmetrical monogram in red, set against a white circular background. This central circle is surrounded by a thick, red crescent moon shape. The entire emblem is enclosed in a rectangular border with a decorative pattern. The text "TÜRKİYE CUMHURİYETİ" is written in red at the top, and "İNHİSAR KIBRİTLERİ" is written in red at the bottom.

189

EK-10 1933 Paris Sergisinde Türk Tütünü

EK-11 Afyon Üretimi Yapılan ve Afyon Üretiminden Men edilen Yerler (taranmış olan alan)

**EK-12 Kibrit İnhisarı Karşılığında 10 Milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun
Layihası**

T. C. BAŞVEKÂLET MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ Şube : Sayı : 9558		Kararname süresi	
<i>Kibrit ve çakmağ inhisarı müddetinde ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair Kanun layihası</i> <i>9-6-970</i>			
Bş. V. İS MET	Ad. V. M. E.	M. M. V. M. A.	
Da. V. Ş. K.	Ha. V. D. T. R.	Ma. V. Ş. S.	
Mf. V. C. H.	Na. V. R.	İk. V. Ş.	S. I. M. V. D. R.
080 18 01 02 12 42 2			

EK-13 Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu'nun Afyon ile İlgili Olan Maddeleri

T.C.

BAŞVEKÂLET NEŞRİYAT VE MÜDEVVENAT DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
TOPRAK MAHSULLERİ OFİS KANUNU

Kanun No:3491

Kabul Tarihi: 24.06.1938

Neşir Tarihi: 13.07.1938

Madde 6- Ham afyon ve tıbbi afyon ile morfin ve bunun bütün milhlerinin ve uzvi hamızlarla veya küül cezirleriyle birleştirilmesinden mütehassil bütün eterlerinin ve bunların milhlerinin ve ham kokain ile kokain, ekgonin, tropo kokain ve bunların milhlerinin ve dikodit, dilodit, ökodol, asedikon ve bunların kimyevi terkebilerinde bulunan maddelerin ve bütün bu cisimlerin İktisad ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletlerince tayin olunacak müstahzarlarının imal, ithal ve ihracı Devlet inhisarına alınmıştır. İstimalinde mazarrat hâsıl

olduğu ve oksikomat tevliğ eylediği fenni surette tespit edilen yukarı ki firkada yazılı cisimlere benzer diğer maddelerde İcra Vekilleri kararıyla bu inhisara tabii tutulabilir.

Ham afyonun memleket dâhilindeki ticareti serbesttir.

Madde 7 Ofisin uyuşturucu maddeler işleri şunlardır:

A) Altıncı madde de yazılı inhisarı işletmek;

B) Satın aldığı afyonların ticari muamelelerini ve satış işlerini yapmak ve bu hususta faydalı göreceği her türlü taahhütlere girmek;

C) Satın alınacak afyonları tahlil etmek ve satın alınan afyonları işleyerek yeniden tasnife tabii tutmak, afyon standardizasyonu temin etmek ve bu hususta icap eden teşkilatı yapmak ve İktisat Vekilinin tasvibiyle laboratuvarlar açmak;

Ç) Dâhilde satın alacağı ham afyonun fiyatını, beyne-l milel afyon piyasasını fiyat hareketlerini ve müstahsillerin menfaatlerini göz önünde bulunarak tespit etmek; Ofisin bu afyonları satın alışı, ihtiva ettikleri morfin derecesi üzerinde yapılır. Ancak soft afyon yetiştiren mıntıkaların mahsullerini, morfin derecelerini tespiti lüzum kalmadan ekspertiz yolu ile de alabilir.

D) 2834 numaralı kanuna göre afyon müstahsilleri arasında kurulacak satış kooperatiflerinin birliklerine düşen vazifeleri görmek.

Madde 8 Ofis buğday ve diğer hububat ile her nevi un mamullerine ve uyuşturucu maddelere ait olup bu kanunda yazılı maksatların tahakkuku için lüzumlu olan stokların miktarını idare meclisi kararıyla tespit eder. Bundan başka ofis, memleket ihtiyacı olarak İcra Vekilleri Heyeti kararı ile bu maddelerden stok bulundurma memur edilebilir.

Madde 9 Ofis, inhisara tabii maddelerde inhisar hakkının devri veya işletmesine iştirak maiyetinde olmamak üzere Ofisin bu kanun mucibince meşgul olacağı bütün işlerde diğer hakiki veya hükmi şahıslarla ortaklık ve anlaşma ve mukaveleler yapabilir.

Madde 10 Ofis işleri icabı olarak gayrı menkul mallara tasarruf edebileceği gibi alacakların temini maksadıyla kendi namına gayrı menkul mallar üzerinde ipotek tesis edebilir.

Madde 11 Ofis, memleket içinde ve dışında lüzum gördüğü yerlerde teşkilat yapar, şubeler açabilir ve ajanlar bulundurabilir.

FASIL: 5

Muvakkat Hükümler

Birinci muvakkat madde Maliye, İktisat, Ziraat Vekâletleriyle Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, uyuşturucu maddeler inhisar idaresi ve ofis taraflarından seçilmiş birer mümessillerden mürekkep bir devir komitesi kurulur. Bu komitenin vazifesi, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasının ve uyuşturucu maddeler inhisar idaresinin ellerinde bulunup 12'nci maddede yazılı olduğu veçhile ofisin sermayesini teşkil eden unsurlar cümlesinden bulunan malları ve hakları ikinci muvakkat madde mucibince tespit etmektir.

İkinci muvakkat madde Devir komitesi Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasının ve Uyuşturucu Maddeler İnhisarı İdaresinin iş bu kanun mucibince Ofise devredecekleri menkul ve gayrimenkul malların ve hakların kemiyet ve keyfiyetlerini ve hakiki kıymetlerini usulü dairesinde ve İktisat Vekâletince tanzim edilecek program ve tayin olunacak müddet dâhilinde tespit ve Ofise devreder. Devir komitesi azası için Ofis idare meclisince kararlaştırılacak ücretlerle devir ve tespit muamelesi için devir komitesince sarfına lüzum gösterilecek sair ücretler ve masraflar Ofis tarafından ödenir.

Üçüncü muvakkat madde Bu kanunun meriyetinden itibaren uyuşturucu maddeler inhisarı, bütün hukuk ve vecibeleriyle birlikte Ofise intikal eder.

Beşinci muvakkat madde- Ziraat Vekâleti ile Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasının buğday ve silolara ait teşkilatı ile uyuşturucu maddeler inhisarı idaresi teşkilatı, Ofis tarafından yeni teşkilatı vücuda getirip faaliyete başlayıncaya kadar eskisi gibi faaliyetlerine devam ederler.